

TAXANDRIA

TIJDSCHRIFT VAN DE KONINKLIJKE
GESCHIED- & OUDHEIDKUNDIGE
KRING VAN DE ANTWERPSE KEMPEN

NIEUWE REEKS XXIX

1957

Nrs 1, 2, 3, 4

PERIODIEKE UITGAVE

VERSCHIJNT DRIEMAANDELIJKS

TAXANDRIA

TIJDSCHRIFT VAN DE
KONINKLIJKE GESCHIED-
EN OUDHEIDKUNDIGE
KRING VAN DE
ANTWERPSE KEMPEN

NIEUWE REEKS XXIX
Nrs 1 - 2 - 3 - 4

Periodieke uitgave
Verschijnt driemaandelijks

*Drukkerij G. CROLS-VERWILT
Begijnenstraat 44, Turnhout.*

Linnennijverheid te Herentals vooral in de 16e eeuw

door

J. R. Verellen.

Dit artikel sluit aan bij onze vorige bijdrage over laken-
nijverheid te Herentals van de 14^e tot de 16^e eeuw ⁽¹⁾.

Vóór 1500.

Van vlas en linnen is te Herentals reeds spraak op het einde
der 12^e eeuw, tien jaren vóór het minnelijk akkoord van
october 1209 aangaande de wederzijdse rechten van abdis en
hertog in de nieuwe stad en vrijheid Herentals.

Een latijnse akte, gedateerd van 1193, in een oud cartularium
der kerk van Bergen in Henegouwen, verklaart onder meer :
« Herentals is ons eigen landgoed, zowel in velden als in water
en bos. Het is helemaal onze tiende, namelijk twee derden door
eigendom van de grond, en een derde deel voor het altaar, ons
door de bisschop van Kamerijk geschonken... De meier is aan
de provoost, op het feest van Sint-Remigius, een nieuw tafel-
kleed schuldig, dat tien ellen inhoudt... Elke grond, waarvan de
cijns meer dan zeven denieren bedraagt, is aan de provoost vlas
of linnen verschuldigd » ⁽²⁾.

In 1642 beliepen de vlastienden te half oogst, waarvan aan
het kapittel de helft toekwam, 36 patars (stuivers) of 72 schel-
ling Henegouwse munt ⁽³⁾.

Uit een provisioneel vonnis van 9 juli 1483 over de linnen-
accijns blijkt, dat te Herentals gedurende dit jaar, de ingezetenen
39.480 el hadden gemaakt, waarvan 30.000 el klein linnen lakens
à 4 miten voor accijns, en 9.480 el fijn linnen lakens à 8 miten
voor accijns, daarnaast de begijnen 23.433 el, waarvan 22.000 el

⁽¹⁾ TAXANDRIA Turnhout, 1955, bl. 118-180.

⁽²⁾ Rijksarchief Bergen, *Cartularium*, 49, fol. 67-69. In BIJDRAGEN
1950, bl. 148. — DEVILLERS, *Chartres du chapitre de sainte-Waudru*,
t. III, 18 nov. 1431.

⁽³⁾ Handschriftelijke nota's uit het archief van Bergen, Tongerlo,
fonds Herentals, schrijfboek 3.

à 4 miten, en 1.433 el à 8 miten; dus voor ingezetenen en begijnen samen een totaal van 62.913 el lijnwaad ⁽⁴⁾.

Te Bergen in Henegouwen, dat reeds in 1265 een vlasmarkt en een lijnwaadhalle bezat, en waar de linnenweverij rond 1365 heel wat bloeiender was dan de lakenindustrie, weefden ook de begijnen toen reeds ijverig, in het bijzonder fijn linnen en tafellaken ⁽⁵⁾.

Van de « bleykerie » op het begijnhof te Herentals wordt in de oudste rekeningen tussen 1461 en 1480 meer dan eens melding gemaakt. In dezelfde rekeningen worden er ongeveer 270 begijnen voor hun huishuur met name genoemd ⁽⁶⁾.

En over die blekerij meer bepaald in de begijnenregel van 1461 : « Kinderen van het hof (= begijntjes) zullen hun lakens of doeken, die zij gemaakt hebben tot hun eigen gebruik of om te verkopen, mogen bleken op de plaatsen die hun bevallen zullen en aangewezen worden door het lot. En op dezelfde plaatsen zullen de kinderen van het hof mogen bleken lakens of doeken, toebehorend aan hun bijzondere vrienden wonende binnen Herentals, in zo verre het geen koopgoed is maar gemaakt ten gebruike van degenen die het toebehoort; zo ook voor hun vader of moeder die buiten Herentals wonen; en als er plaats overblijft, voor hun broeder of zuster buiten Herentals, maar altijd lakens of doeken voor eigen gebruik en niet om te verkopen » ⁽⁷⁾.

De 16^e eeuw

Het verval der eertijds zo bloeiende lakennijverheid dat reeds vóór 1500 was ingetreden, en daarbij in de eerste jaren der 16^e eeuw een hele reeks rampen, brand, pest, zware belastingen door benden en oorlogen, waren wel van aard, om van Herentals een « *arm en desolaet stedeken* » te maken. De gehele of gedeeltelijke kwijscheldingen, door keizer Karel van 1519 tot 1526 toegestaan, wijzen er nadrukkelijk op, « *dat het getal der konmuniëcanten ten eerweerdigen Sakramente gaande, sedert het jaar 1496 toen de laatste heerdteeling in Brabant gedaan was, is gekomen van 3000 of 3600 personen op 1600* » ⁽⁸⁾.

Hoe stond het met de accijnzen ? Volgens de stadsrekening

⁽⁴⁾ Oorkonden van het Begijnhof, in BIJDRAGEN 1951, bl. 185.

⁽⁵⁾ ET. SABBE, *De Belgische Vlasnijverheid*, 1943, bl. 55 en 94.

⁽⁶⁾ Archief van het Begijnhof, nr 101.

⁽⁷⁾ De oudste uitgebreide begijnenregel, in BIJDRAGEN, 1949, bl. 212.

⁽⁸⁾ Stadsarchief Herentals, nr 222/C.

van 1519, de enige van de 16^e eeuw die volledig bewaard bleef, ontvingen de biermeesters van de bieraccijnzen ongeveer 180 pond oude grote, het pond aan 10 rijns gulden gerekend, en van de rijns wijnaccijnzen 27 pond. Na bier en wijn, laken en linnen. De loters ontvangen van de wollen laken accijnzen 24 pond, en van de linnen laken accijnzen 21 pond, zodat het linnen reeds van dichtbij het laken benadert ⁽⁹⁾.

Er wordt immer aan vlasteelt gedaan. De laat op de gasthuishoeve buiten de Florispoort, moet volgens het huurkontraat van 19 maart 1520, drie lopen lijnzaad zaaien, het vlas te delen half en half met mevrouw van het gasthuis, daarenboven mag hij nog twee lopen zaaien voor zich alleen ⁽¹⁰⁾.

Ook de blekerij wordt beoefend. In het jaar 1526 de 5 september, heeft Arneken Ketelaars, alias van Dornicke, voor schepenen verklaard, dat Hendrik Scellinck van Amsterdam, (die in 1514, toen hij in de stad Tienen woonde, een huis te Herentals in koop kreeg,) haar had besteed en bedingd te bleken 30 stukken lijnwaad, waarvan zij voor haar arbeid zou hebben 7 rijns gulden en 5 stuivers; en dat zij de voorgeschreven stukken alle heeft weerom geleverd aan de voors. Hendrik, uitgenomen alleen twee stukken, elk van omtrent veertig ellen lang, welke twee voors. stukken de voors. Anna Ketelaars heeft gebracht onder schepenen te Herentals bij bevel van de schout, nadien Peter sKoninks (alias Thys, gezeten te Herentals), als gemachtigd van Peteren Vincents en Jannen de la de Riere die had uitgewonnen, en hem geleverd waren met den rechte voor zekere schuld naar inhoud van het beklaagdenboek, behoudelijk datgene wat haar ten achter blijft van haar arbeid, die Peter sKoninks haar heeft beloofd terstond te betalen ⁽¹¹⁾.

Blekerij en uitvoer.

En dan komt een bijzondere vermelding: ook linnen uit Vlaanderen wordt te Herentals gebleekt.

In de rekeningen van de grote landtol of weggeld van Brabant, tussen de ontvangsten van 1 november 1532 en 31 oktober 1533, staat voor het eerst en aan de tekst bijgevoegd : « *Van diverse kooplieden van lijnwaad uit het land van Vlaanderen, welke tot Herentals brengen hun lijnwaad om te bleken, met dewelke*

⁽⁹⁾ Stadsarchief, nr 221/B.

⁽¹⁰⁾ Rijksarchief Antw. nr 56, *Geloeftenboek*, fol. 152.

⁽¹¹⁾ *Geloeftenboek*, fol. 250 v°.

deze collecteur voor de tijd dezer rekening geappointeerd heeft, dat zij hetzelfde lijnwaad aldaar zullen mogen doen brengen om te bleken, en hetzelfde gebleekt zijnde wederom naar huis voeren of verkopen, mits voor 't voorschreven jaar dezer rekening daarvoor betalende, tot profijt van onze heer de keizer, in handen van Peter de Vleeschouwere, boven den 8en penning van de voors. Peter ingelaten voor zijn loon van deze penningen te collecteren, ontvangen de somme van 16 L. of pond (het pond aan 40 grote vlems) » ⁽¹²⁾.

Die landtol voor linnen uit Vlaanderen te Herentals gebleekt, bedroeg de volgende jaren :

1533 : 16 L. artois	— 1534 : 15 L. 19	— 1535 : 19 L.
1536 : 23 L.	— 1537 : 27 L. 6	— 1538 : 32 L. 2
1539 : 32 L. 9	— 1540 : 21 L. 13	— 1541 :
1542 : 23 L.	— 1543 : 26 L. 13	— 1544 : 11 L. 7
1545 : 12 L.	— 1546 : 23 L. 7	— 1547 : 20 L.
1548 :	— 1549 :	— 1550 :
1551 :	— 1552 :	— 1553 : 19 L. 6
1554 : 16 L. 13 ½	— 1555 : 20 L.	volgens overeenkomst, en zo tot het einde der eeuw steeds hetzelfde bedrag ⁽¹³⁾ .

Uit de grote landtol van Brabant blijkt wel degelijk, dat lijnwaad uit Vlaanderen naar Herentals werd gestuurd om er gebleekt te worden. Het belang van het 16^e eeuwse Brabant voor de linnenindustrie, zo getuigt Dr Sabbe, ligt uitsluitend in de industriële vervorming van twee oudbestaande centra : 's Hertogenbos en Herentals. De uitvoer van Herentals linnen behelst een merklijk deel Vlaams linnen te Herentals gebleekt ⁽¹⁴⁾.

Belangrijk zijn daarna de uitvoerrekeningen der haven van Antwerpen naar Spanje en Portugal voor het jaar 1553. Aan het hoofd staat Oudenaarde met 24.633 stuks lijnwaad, dan komt Henegouwen met 8.587, en op de derde plaats Herentals met 6.770 stuks, nog vóór Brabant met 6.568 en Holland met 4.295, enz. ⁽¹⁵⁾.

⁽¹²⁾ A. R. A. Brussel, Rekenkamer, nr 22238 en volg.

⁽¹³⁾ Vriendelijk meegedeeld door dhr Herm. Van der Wee. Hij voegt er bij : « Vermoedelijk werd dit bleken (vanuit Vlaanderen naar Herentals) reeds vroeger gedaan, doch gezien het steeds toenemend belang van deze afwerk-industrie, wordt van af 1533 een tol op deze handelsbeweging gelegd ».

⁽¹⁴⁾ E. SABBE, *De Belg. Vlasnijverheid*, bl. 193, 221, 314.

⁽¹⁵⁾ GORIS, *Etudes Col. march. méridionales*, p. 296.

De aantekening luidt doorgaans als volgt : « De koopman Alvero Dabrio, laadt op een schip 4 koffers, inhoudende 72 stuks lijnwaad van Herentals, geschat voor een waarde van 360 pond, waarvoor 2 per honderd belasting, dat is 7 pond en 4 schellingen. » De uitvoerwaarde van Herentals linnen per stuk werd gekwoteerd op 5 pond, zoals het Henegouwse; het Gents, 7 pond en half; het Oudenaardse, en het Brabantse van 's Hertogenbos, 9; het Hollands van Haarlem, 10 pond ⁽¹⁶⁾.

Onder de kooplieden van Herentals linnen in 1553 komt voor aan Antonio de Goesman met 871 stuks (in 1552 verhandelde hij zelfs 1377 stuks). Verder Alvero Dabrio, 860; Francesco Ximenes, 647; Christofer Pays, 576; Rodrigo Pays, 477; Jean de Soldaire, 380; Fernando Delcampo, 322; Andres Manriquez, 320; Sancho de Villamonte, 205; Marco Nunez, 165; Francisco de Monteze, 162; Fernando Lupez, 150; Diego Dosma, 140; Jan Duranda, 121; Hieronimo de Salamanca, 115; Jan Rodriguez, 104. Hetzij 16 kooplieden met meer dan 100 stuks elk, en daarenboven 17 met minder dan 100 stuks, samen 33 kooplieden die Herentals linnen naar Spanje verscheepten. Dit Herentals linnen wordt te Antwerpen vermoedelijk verkocht en daar door genoemde kooplieden opgekocht en van daaruit in massa geëxporteerd : uitvoer eist kapitaalkrachtige groothandelaars.

In hetzelfde jaar 1553 werden eveneens 20 pakken met 300 el tapisserie of inlegwerk van Herentals, voor een waarde van 150 pond, naar Spanje uitgevoerd ⁽¹⁷⁾.

Ook de Engelse natie te Antwerpen houdt zich met de uitvoer van Herentals lijnwaad bezig : niet alleen naar Spanje en Portugal, maar ook naar Engeland, waar de Gentse en Herentalse soorten (Harnesdale) vooral gewild waren ⁽¹⁸⁾.

Voor de uitvoer van Herentals linnen komen nog de twee volgende onuitgegeven vermeldingen te pas ⁽¹⁹⁾.

Vooreerst in een brief van de Antwerpse koopman Vander Molen naar Italië, op 27 juni 1540, wordt gesproken over lijnwaad van Holland en van Herentals : « delle telle d'olanda e de Herentarret ».

Vervolgens kon V. Vasquez de Prado vele gegevens over Herentals linnen terugvinden in de handelsbrieven van uit

⁽¹⁶⁾ Rekenkamer, nr 23471 en 23472.

⁽¹⁷⁾ Rekenkamer, 23471, fol. 8 v°.

⁽¹⁸⁾ DE SMEDT, *De Engelse Natie*, II, bl. 378 en 386.

⁽¹⁹⁾ Eveneens meegedeeld door dhr Herm. Van der Wee.

Antwerpen, in het Simon Ruiz-fonds te Valladolid : Simon Ruiz was een koopman van Medina del Campo, de centrale markt-plaats van Castilië. « *In Spanje, zo schrijft hij, kende men het Herentals linnen onder de naam van « arantales », dat verkocht werd in rollen. Er waren verschillende soorten, bijzonder het fijne en het gewone. Op 10 juli 1564, golden ze te Antwerpen, 8 denieren de el, of 18, of 22, volgens mindere of middelbare of beste hoedanigheid. In november 1577, kwamen ze op 16½ denieren de el voor de mindere soort, tot 23½ voor de beste kwaliteit. In Spanje verkocht men ze vooral te Bilbao, waar kooplieden van Aragon, Navarra, Castilië, vooral Toledo en Andaloussië ze kwamen opkopen. Het Herentalse linnen van Sevilla in Andaloussië ging meestendeels naar Amerika.* »

Linnenweverij te Herentals

De invoer van linnen uit Vlaanderen om te Herentals te bleken, en de uitvoer van zogenaamd Herentals linnen naar het buitenland, zijn dus twee vaststaande feiten van belang.

Het past nu, de verhouding tussen de stadsaccijnzen van linnen laken en van wollen laken nader te onderzoeken. In de stadsrekening van 1519 had de lakennijverheid nog even de bovenhand op linnen, met 24 pond op 21 pond. Een overzicht, dat in 1548 begint, geeft voor goed een omgekeerde verhouding :

	Linnen			Laken			
1548	274 gl. - 16	st.		101 gl. - 16	st.		
1552	212 gl. - 3	st.		129 gl. - 13	st.		
1555	212 gl. - 10	st.		139 gl. - 7	st.		
1556	210 gl. - 6	st.		126 gl. - 4	st.		
1558	227 gl. - 12	st.		121 gl. - 15	st.		
1559	219 gl. - 2½	st.		146 gl. - 11½	st.		
1561	252 gl. - 19	st.		154 gl. - 4	st.		
1562	230 gl. - 17	st.		150 gl. - 10	st.		
1563	242 gl. - 18	st.		124 gl. - 15	st.		
1566	254 gl. - 14	st.		84 gl. - 12½	st.	339 gl. - 6	st.
1568	253 gl. - 5½	st.		103 gl. - 13	st.	398 gl. - ½	st.
1570	276 gl. - 4½	st.		130 gl. - 11	st.	406 gl. - 5	st.
1572	279 gl. - 15	st.		92 gl. - 2	st.	371 gl. - 17	st.
1573	286 gl. - 10	st.		49 gl. - 5	st.	335 gl. - 14	st.
1574						297 gl. - 13	st.

(20) Rijksarchief Antwerpen, nr 47.

(21) R. A. A. nr 2.

1575
1576

261 gl. - 13 st.
224 gl. - 4 st. (20)

Wat de bleekaccijnzen betreft, door de stad ter plaatse geheven, vonden we alleen, rond het jaar 1558, de som van 115 gulden vermeld. De rentmeesters trokken 3 gl. om de bleekaccijnzen op te schrijven (21).

Een verordening van 1564 over de bleekaccijnzen wijst uitdrukkelijk op het lijnwaad dat van buiten wordt aangevoerd om te Herentals te doen bleken :

« *Geen voerman noch andere, binnen deze stad en vrijheid, zal enig lijnwaad van buiten mogen brengen, om te doen bleken of te verspoelen, maar zal daartoe moeten roepen Joris Mundelaers, gecommitteerde uit de wet, om dat op te schrijven of te kerven, vooraleer het lijnwaad van de wagen zal mogen gedaan of ontladen worden, op de boete van zes karolusgulden. Ook alle voerlieden die zullen geraken binnen deze stad of bedrijf, te brengen enig lijnwaad, om ergens anders dan alhier te bleken, zullen dat lijnwaad moeten vervoeren waar dat behoort, zonder geheel of ten dele te ontladen, op dezelfde pene. Geen bleker of blekeres of die hen met bleken bezighouden, mogen enig lijnwaad ontvangen om te bleken of te verspoelen, dat hier te loten of te veraccijnzen niet is geweest, of zij zullen de gecommitteerde daarbij roepen om het lijnwaad te zien tellen, kerven of opschrijven en daarvan de gewone accijns te betalen, op te verbeuren 18 stuivers aan elk stuk lijnwaad klein of groot » (22).*

Er bleven drie omstandige jaarrekeningen bewaard van de lootkom, zowel van het linnenboek als van het wollenboek (23).

In het linnenboek wordt telkens vooraf de wever of werkgever vernoemd, en het aantal ingeleverde stukken, daarna de vouwen of het fijn linnen en de lakens of gewoon linnen in ellen, en ten slotte de globale som betaald voor accijnzen. Een paar voorbeelden : Ambrosius Pruisen, 7 stuk, vouwen 258 el, 32 stuivers 1 oord; Jan Aerts, 23 stuk, laken 717 el, 2 guld. 4 st. 1 blanck, ½ negenmenneke; Peter Dries, 26 stuk, vouwen 620 el, laken 308 el, 4 gl. 16 st. ½ braspennink.

In het wollenboek daarentegen worden vermeld het aantal stukken volgens de kwaliteit, namelijk drijloten, tweeloten, een-

(22) R. A. A. nr 3.

(23) R. A. A., rekeningen 1566 en 1570 in nr 2, 1573 in nr 3.

(24) Stadsarchief nr 222/A.

loten. In 1521 immers was door de lakengilde geordineerd, om te « *verheffen de nering der draperie, die bij krank toezien zeer vergaan was* », dat men voortaan zal maken lakenen en stukken van 6, 5 en 4 loten, als beste soorten; alsook drieloten (gemerkt met de loottange, de waardeerster, en een groot pinloot met de grote ster), tweeloten (met de loottange, en de waardeerster), en eenloten (namelijk in 't loot van de loottange de waardeerster), als mindere soorten of blauwlijsten. De loodjes of loden zegeltjes waren als zovele kentekens of merken. Ook de naam lootkom en loters, oorspronkelijk voor laken, later ook voor linnen, wijst op dezelfde betekenis ⁽²⁴⁾.

Ziehier de drie jaarrekeningen in overzicht :

A. Linnen :

Jaar	Wevers	Stuks	Vouwen	Lakens	Accijnzen
1566	89	1340	28.122 el	21.586 el	254 g. - 14 s. - 9 mit.
1570	84	1660	28.229 el	29.915 el	276 g. - 4½ s. - 9 mit.
1573	90	1461	33.913 el	21.684 el	286 g. - 10 s.

B. Laken :

Jaar	Wevers	Stuks	Accijnzen
1566	26	316	84 g. - 12½ s.
1570	26	515	130 g. - 11 s.
1573	15	225	49 g. - 5 s.

Enkelen van de linnenwevers zijn gespecialiseerde servetwevers : Hendrik de dweilwever, 1566, 17 stuks, dweilen 109 el, servetten 210 el; 1570, 21 stuks, ammelaken 109 el, servetten 378 el; — Denijs Mera, 1566, 14 stuks, ammelaken 128 el, servetten 257 el; 1570, 23 stuks, ammelaken 194 el, servetten 528 el; 1573, 15 stuks, ammelaken 120 el, servetten 408 el; — Henrik Bossche, 1570, 10 stuks, ammelaken 69 el, servetten 183 el; — Henric Smeyers, 1573, 15 stuks, ammelaken 86 el, servetten 482 el.

Van verschillende wevers kennen we, uit het accijnsboek der stadsbrouwerij 1554, hun ambacht en woonplaats. In de Rechtestraat van de Hoogpoort tot de Neerpoort met het Nieuwland : een wever, een wever aan de Hoogpoort, een linnenwever, een linnenwever en bleker, een bleker, een blekeres, een servet-

wever. Aan de westzijde der stad naar de Zandpoort toe : een wollewever, een wever, een wever in de Futselandstraat, verschillende wevers in de Oude Hof, een linnenwever in de Hikstraat, een linnenwever in de Broekstraat. Aan de oostzijde der stad naar de Koppendalestraat : een linnenwever, twee wevers, en een linnenwever in de Burchstraat ⁽²⁵⁾.

In het jaar 1570, bijzonder hoog voor de lakenaccijnzen, vermeldt men voor de eerste maal, 4 partijen reklaken en rode lijsten. Kort te voren, de 22 juli 1569 was geordonneerd, dat de lakenmakers mogen maken van nu voortaan reklaken, behalve dat daaraan zal moeten zijn een rode lijst op beide zijden, en zal zulk laten getekend worden met het pinlood. Men zal ze mogen maken lang vijf en veertig ellen, maar niet langer. De accijns daarom te geven zal zijn als van een drijlout ⁽²⁶⁾.

Twee dagboeken.

Er bleven, in zake vlashandel en linnenblekerij te Herentals, twee interessante dagboeken bewaard. Het eerste is dat van Jeronimus Moeyaerts tussen de jaren 1567 en 1571. Zijn broeder Aerts Moeyaerts was schepene in 1577; Jeronimus zelf, van 1580 tot 1582 en in 1584. Hij was gehuwd met Anna Verhaecht, met Joanna Verhaecht Wouter Nollens, en met Liskens Verhaecht Jan Loefs : alle namen behoorden tot een schepenen-geslacht. Jeronimus Moeyaerts en zijn schoonbroeder Mattijs Verhaecht waren brouwmeesters geweest en pachters der stadsaccijnzen in de jaren 1574 tot 1577. Boven zijn dagboek schreef hij het latijnse psalmvers : « *Labores manuum tuarum quia manducabis, beatus es et bene tibi erit* », wat betekent : « Van het werk uwer handen zult gij eten, gelukkig zult ge zijn en het zal u goed gaan » ⁽²⁷⁾.

Hij hield zich bezig met het opkopen van vlas en garen, telkens per steen gerekend, met honderden en nog honderden steen, gekocht en gehaald ook buiten Herentals, te Aalst, Zele, Lebbeke, Grembergen, Wichelen, Buggenhout, Baasrode, meermaals te Hoogstraten, meestendeels te Sint-Amands en Dendermonde.

Maar Jeronimus tekende vooral aan, hoeveel linnen hij ontving om te bleken. Alvorens zijn nota's te ontleden, komen enige technische bijzonderheden wel van pas ⁽²⁸⁾.

⁽²⁵⁾ R. A. A., nr 2.

⁽²⁶⁾ Als voren in hetzelfde nr 2.

⁽²⁷⁾ Het eerste dagboek, ook in nr 2.

⁽²⁸⁾ REGTDOORZEE GREUP-ROLDANUS, *Geschiedenis der Haarlemmer Blekerijen*, 1936.

Het vlas wordt eerst geroot, vooral in stilstaand water, dan tot garen verwerkt en gesponnen, en eindelijk tot linnen geweven. Rou of ruw linnen is ongebleekt, het bleken moet alle onreinheden verwijderen. Dit gebeurt door het weken, wassen en spoelen, door loog en zure melkbaden, door uitleggen op het gras en herhaaldelijk begieten, en laten drogen in de zon. De meest geschikte tijd voor het bleken loopt van mei tot augustus.

Jeronimus Moeyaerts bleekte te Herentals linnen uit Hoogstraten, Geel, Eindhoven, Turnhout, Brugel, zelfs uit Brussel, en meermaals uit Parijs. De stukken komen gemerkt hij hem aan; men brengt ze hem aan, sommigen komen tijdens het bleken wel eens kijken. Een stuk was soms wel 70 of 80 ellen lang.

Overzicht van de blekerij : in stuks :

	gebleekt	verspoeld	ruw linnen	servet-ammelaken	Totaal
1568	106	169	31	5	311
1569	271	53	13	2	339
1570	186	19	57	11	273

Bijzondere opdrachtgevers waren o.a. :

Geeraerden Jan Reynders, jaarlijks 92 of 96 of 35 stuks;

Jakob van Leendert, 78 stuks;

Willem Goorts, 54 stuks;

Hans van Buyten, waarvan verder nog spraak is;

Berbelen in den Haan, Mayken op de Ossenmerkt, Christoffel in Sint-Annen op de Lijnwaadmerkt, Neelken in de 3 Kronen, Tanneken op de Borse, Beyken in Salomons tempel.

Prijs van het bleken per stuk 30 of 32 stuivers, van het verspoelen 9 of 10 st.

Het tweede dagboek is dat van de weduwe Moeyaerts, Anna Verhaecht, de wezen en momboors, over de jaren 1585 en 1586. Haar verzoek tot burgemeester, schepenen en raad van Herentals schetst een levendig beeld van wat gebeurd is ⁽²⁹⁾.

« Alzo Jeronimus Moeyaerts in het jaar '84, wanneer de stad Herentals verlaten werd door de rebellen, zijn wagen met drie paarden was kwijtgeraakt, gelijk vele anderen, is hij om ze weder te krijgen, met het garnizoen getrokken naar Mechelen en zo naar Antwerpen, alwaar hij zijn wagen met de paarden heeft weergekregen, en ze naar zijn domicilie te Herentals gezonden, in de mening ze weldra te volgen. Maar alzo de stad

Herentals terstond veranderd was van garnizoen en aan 's konings zijde gebracht, zo is Jeronimus voortgereisd naar Delft in Holland, waar hij zekere kisten met koopmanschap van lijnwaad staan had ten huize van Jan Buytemans, om zijne goederen en andere belangen in verzekering te stellen en naar Brabant over te brengen. En overzulks is hij ook gekomen op weg naar huis langs de plaats Sint-Geertruyenberg, waar hij is ziek geworden van het rood melizoen of buikloop, en binnen korte dagen gestorven, latende achter vier kinderen, wier goederen daarna zijn geconfiskeerd geworden, verzoekende, etc. . . »

Hier volgen enige uittreksels van de rekening.

« 1585, 20 oktober. Ontvangen van Jan Buytemans in diverse partijen zo binnen Antwerpen als uit Rotterdam, de som van 639 guldens.

— Ingelegd te Antwerpen 40 gl bij Barbara Robyns, tot behoef en onderhoud van Lenaert onze zoon, die besteed was van den vader zaliger ter school de 9 juli 1584 aan meester Ariaan.

— Ontvangen van Joes Lampereel van Brugge 300 gulden, tot welke betaling hij gezonden heeft naar Antwerpen 5 stukken lijnwaad tot 12 stuivers de el (57 + 65 + 66 + 67 + 61 = 316 el); die heeft mij de facteur bewezen te ontvangen op Sint-Truiden aan Fransoos van Breen in 't Wit Paard.

— Betaald aan een brief van Buytemans, toen hij ons liet weten dat hij het goed in Holland kwijt wou wezen, 4 st.

— Gereisd naar Sint-Truiden om het geld te ontvangen van Brugge, 3 gl.

— Aan een bode tot drie reizen van Gilze naar Rotterdam gezonden, om het gelden te krijgen, 10 gl en 10 st.

— Te Gilze 21 dagen gewacht om het goed uit Holland te krijgen, en Gilze en Rotterdam is al 9 of 10 mijlen, en moeten ook naar de getijden wachten, en Buytemans vrouw somtijds twee dagen wachtte aler zij antwoordde.

— Te Brugge en te Antwerpen, want hij daar twee processen was hebbende, het een tegen Adam Verhult van 29 stukken lijnwaad bedragende wel 1500 gulden, van lijnwaad dat hem in de Spaanse furie genomen was, en het ander tegen Peter Daemen, op Brugge geschreven, en heb gezocht met Barbel Robyns de kooplieden van Brugge, maar kon niets bekomen, zodat wij Jan van Buyten met Lenaert gebeden hebben te willen reizen, 42 dagen, 84 gulden.

— Betaald aan Thomas Naulaets van drie jaar bleekaccijns, 14 gl. 19 st.

⁽²⁹⁾ R. A. A. nr 162.

De gebeurtenissen in Vlaanderen en Brabant na 1576 en de val van Antwerpen, hebben scharen emigranten naar Holland gedreven. De zogenaamde « Gochse blekers » aldus herhaaldelijk in processtukken van 1583 genoemd, zijn allen afkomstig geweest uit Eindhoven, 's-Hertogenbos en Herentals. In dezelfde tijd heeft Haarlem een snelle en brede opbloei gekend ⁽³⁰⁾.

De heerdteeling van 1597 verwijst naar de toestand van Herentals in de laatste honderd jaar. In 1464 waren er 756 heerdsteden, toen bloeide er de draperie van de wollen lakenen. En later van 1532 af placht er ook de nering van de blekerij te floreren. In het jaar 1569 stonden er binnen de stad van Herentals en op de gehuchten van haar bijvang nog 644 bewoonbare huizen, daaronder niet begrepen de huizingen van het begijnhof, gasthuis, nonnenklooster en andere godshuizen. Maar sedert het jaar 1569 is de stad door brand en overlast van het garnizoen zodanig geruineerd, dat er, zo binnen als buiten de stad, in 1597 niet meer dan 231 huizen overbleven, waarvan slechts 188 huizen bewoonbaar en bewoond. Er waren slechts 203 gezinnen, waaronder 31 arme ter caritaten levende; 749 communicanten; en 439 heerdsteden, de dubbele schouwen voor twee heerdsteden gerekend, waarvan er nog vele vervallen, gescheurd en van de soldaten doorschoten ⁽³¹⁾.

In verband met de economische toestand van Herentals in het laatste kwart der 16e eeuw dient zeker vermeld te worden van 247 muntstukken, 225 in goud en 22 in zilver die in oktober 1555 werden opgedolven in de binnenkoer van het huis, gestaan in de Zandstraat, op de westhoek van de oude Futselandstraat nu Collegestraat. Er zijn 4 stukken van de 14e, de overige van de 15e en 16e eeuw, het laatste gedateerd van 1580. Wat opvalt is de grote verscheidenheid der vertegenwoordigde landen: Brabant 46, Vlaanderen 23, voor de zuidelijke Nederlanden samen 70, noordelijke Nederlanden 56, Frankrijk 23, Portugal 22, Engeland 20, daarenboven een zeer groot aantal andere plaatsen. De schat werd waarschijnlijk geborgen in de troebele tijd tussen de jaren 1580 en 1584, van de bezetting der versterkte stad Herentals door de staatse Calvinisten tot haar ontzetting en reductie onder de koning van Spanje op 17 juli 1584 ⁽³²⁾.

⁽³⁰⁾ REGTDOORZEE ..., *Gesch. der Haarlemmer Blekerijen*, bl. 25 en 38.

⁽³¹⁾ R. A. A. nr 3.

⁽³²⁾ P. NASTER, *Trouvaille de monnaies des 15e et 16e siècles à Herentals*, (REVUE BELGE DE NUMISMATIQUE, t. 101) 1955, p. 150-158; t. 102, 1956, p. 174-185.

Ambachtsleven in de 16e en 17e eeuw.

In het jaar 1558 klaagden verschillende poorters van Herentals, die zich met het weven van linnen bezighielden, aan de cancellier van Brabant over de inwijking van vreemde linnenwevers; daartoe hadden zij de ordonnatiën van het ambacht van Antwerpen doen overschrijven, als ter zake hun immmediaat opperhoofd wezende, en vroegen voortaan een vrij ambacht te mogen vormen, met deken en gezworenen, verplicht lidmaatschap, statuten en boeten. Bij apostille van 19 januari zond de cancellier het verzoek over aan de wethouders van Herentals om hun advies, die de bijgevoegde artikelen lieten overzien en goedkeurden, « *zonder nochtans daarop iets te willen ordineren* » ⁽³³⁾.

Zoals Herentals van oudtijds naar Antwerpen als hun hoofd te rade ging in alle betwist rechtszaken, zo blijkt ook hier dat de linnenwevers het deden. Antwerpen nu kreeg zijn principiele brief van het linnenambacht in 1430, en nieuwe statuten in 1543 na de grote brand ⁽³⁴⁾.

De « copie uit het linnenwevers-ambacht van Antwerpen », bij voormelde rekweste van 1558 gevoegd, bevat 36 artikelen, waarvan er 27 op de 33, hetzij letterlijk hetzij beknopt, werden overgenomen, in een niet gedateerd reglement van Herentals, getiteld: « *Dit zijn de ordonnantieën van het ambacht der linnenwevers, aangaande kleinlinnenwevers of breedlakenwevers of dwaalwevers of tijkwevers, al hetgeen de linnendraad aangaat* ». Hier volgen enkele artikels:

Art. 1. Al deze voornoemden zullen moeten poorterschap en ambacht kopen, eer zij zullen mogen werken of winkel stellen binnen de stad van Herentals.

Art. 7. Item dat men klein lijnwaad niet smaller zetten zal dan zes vierendeel en half op het getouw of een twist smaller onbegrepen voor de kwade rieten.

Art. 9. Item de breedlinnen lakenen zal men niet smaller mogen zetten dan zeven vierendeel en half op het getouw of een twist smaller onbegrepen.

Art. 13. Item dat niemand op beide processiedagen, te weten op H. Sacramentsdag en ten omgang, afwezig zal blijven, op de verbeurte van 3 stuivers.

⁽³³⁾ Stadsarchief, nr 222/A, *Ambachtsbrieven*.

⁽³⁴⁾ PRIMIS, *Geschiedenis van Antwerpen*, XIV, bl. 35; XVII, 48; XX, 74.

Aan de rekweste en ontworpen statuten van 1558 werd waarschijnlijk geen wettelijk gevolg gegeven, omdat de wethouders ze wel overzagen en goedkeurden, « *maar zonder nochtans daarop iets te willen ordineren* ». Inderdaad, slechts een eeuw later, na een dergelijk verzoek der linnenwevers als in 1558, namelijk de 30 april 1654, stonden de schout en schepenen toe een vrij ambacht op te richten, en werden de passende statuten goedgekeurd en voorgeschreven. Het gehele document wordt ingeleid en besloten door de wethouders, gelijk de oudste ambachtsbrieven. Bijna al de 34 artikels zijn wederom aan Antwerpen ontleend, hetzij in 1595, hetzij in 1654 ⁽³⁵⁾.

Art. 2. Item dat men alle jaren op Sinte-Michielsdag, de 29 september, kiezen en stellen zal een deken en twee gezworenen.

Art. 5. Item dat niemand van het ambacht enig werk, het ambacht aangaande, op zondagen noch heiligdagen binnen zijn huis hanteren noch laten hanteren zal.

Art. 7. Item dat niemand enig linnen laken werken zal, smaller noch breder maken zal dan de gemene Herentalse mate, dat is zeven vierendeel een half in 't riet staande, 't zij vlassen of werken garen; en aangaande de Herentalse vouwen of fijn lijnwaad, moet breed zijn zes vierendeel een half in 't riet; en het half laken moet vijf vierendeel en een tallie breed zijn.

Art. 10. Item zo wanneer iemand van het ambacht of zijn huisvrouw kwame afluig te worden, zal het geheel ambacht gehouden zijn te compareren ten lijkhuize, en met het lijk te gaan en staan ten tijde hetzelfde begraven is en ten lijkhuize oorlof genomen heeft.

Art. 13. Item dat de knapen van het ambacht elk jaar zullen geven van keersgeld 6 stuivers, de leerjongens 3 stuivers, en de meesters 6 stuivers.

Art. 21. Item of iemand enig werk miswrocht, en daarover aan de deken en gezworenen werd geklaagd, en men bevond terecht geklaagd te zijn, zal de miswerker verbeuren voor de comparitien van de deken en gezworenen 10 stuivers en voor het recht van hun visiteren 12 stuivers, en daarenboven staan tot correctie van 't miswrochte werk.

Art. 27. Item dat degenen, die alhier binnen deze stad zullen willen werken, eerst zullen moeten doen hun proeve, bestaande

(35) Stadsarchief, nr 222/A.

in achtentwintig honderd te rijgen en te slaan, en een el daaraan te werken.

Art. 29. Item dat geen servet- of tijkwevers zullen vermogen enig lijnwaad te werken, tenzij zij hun lieden eerst verzameld hebben in dit ambacht.

Ook in de toponiemen zijn er sporen van de linnennijverheid overgebleven. Bij voorbeeld : de vlashoek of vlashof in de Klapveken, 1540-1744; de vlasrote, beemden in de vlasrote bij de Vuilvoort, 1519 tot kadaster van heden. — De beek : a) meester Hans de Voogt gegoed in « den bleyck », kan grond of huis zijn, 1568; b) weide genoemd « den bleyck », zuid de Nete, west de stadsvest, 1660; in het meetboek van 1681, 838, 216 en 447 roeden, in de stad; c) de bruggenbeemd in Abroek aan de molen, 1457-1540; in de Nederrij, de bruggenbeemd of « bleyck, zuid de Nete, west de stadsvest, 447 roeden, 1703; aan de Nete en het Molenwater, 1725; d) weide buiten de Koepoort, noord de stadsvesten, 1641. — Het huis « den bleyck » : in de Nederrij, noord de loop en 't Hasselstraatje, 1708-1728. De afgebrande hofstede, rechtover het molenwater, genaamd het botermelk-huis, 1758-1785.

De 17^e en 18^e eeuw.

Verpachting van de loodkom (volgens de stadsrekeningen) :

1603 : 39 gl	1604 : 30	1608 : 32	1610 : 36	1613 : 32	1616 : 30
1628 : 23	1634 : 26	1637 : 27	1641 : 40	1643 : 51	1645 : 61
1649 : 73	1651 : 64	1653 : 34	1654 : 27	1655 : 17	1656 : 38
1657 : 40	1659 : 48	1660 : 45	1661 : 48	1662 : 59	1663 : 70
1664 : 68	1665 : 62	1666 : 51	1667 : 43	1669 : 34	1673 : 42
1674 : 41	1675 : 42	1677 : 41	1678 : 31	1679 : 37	1680 : 36
1681 : 37	1682 : 31	1683 : 33	1684 : 33	1685 : 32	1686 : 29
1687 : 25	1688 : 25	1689 : 24	1690 : 25	1691 : 24	1692 : 25
1693 : 23	1694 : 28	1695 : 30	1696 : 36	1697 : 37	1698 : 35
1699 : 21.					

Sedert 1700 werd de loodkom of lijnwaadaccijns niet meer verpacht; in 1708 was de afroep op 4 gulden blijven hangen.

Er moet een ordonnantie bestaan hebben over de linnenaccijns van het jaar 1500, zoals blijkt uit de volgende stukken : we hebben ze echter nergens aangetroffen.

In 1661 diende Jan Wollewevers, pachter van de loodkom, een rekwest in tegen de weigerige linnenwevers in 't betalen

van accijns, en kreeg van de wethouders als apostille, dat de linnenwevers zullen pertinentelijk betalen het recht van de loodkom « *op de penen daartoe van ouds staande* » ⁽³⁶⁾.

De 15 maart 1702 klaagden de deken en gezworenen van het linnenambacht er over, dat zij moesten betalen, een half negenmanneken per el van ieder lijnwaad breed zeven vierendeel, en van zes vierendeel een negenmanneken, terwijl de nering zo slecht is dat zij de kost niet kunnen winnen, en vroegen er van ontlast te zijn, zoals in de naburige steden van Lier en Antwerpen. Er werd hun copie geleverd van « *de ordonnantie, over de 200 jaren op de lijnwaadaccijns wegens deze stad geëmaneerd* », ordonnerende te continueren in de betaling van de loodkom ⁽³⁷⁾.

De 21 juni van hetzelfde jaar 1702 volgde dan ook een nieuwe ordonnantie op de lijnwaadaccijnzen, dat ieder linnenwever zal moeten geven van elk stuk lijnwaad, « *gelijk in de ordonnantie van het jaar 1500 staat uitgedrukt* » ⁽³⁸⁾.

Onder de meesters-linnenwevers was toen lange tijd de familie Michiels bekend, o.a. Anthoni Michiels, in 1654, als gezworene; Mattijs Michiels, in 1704, en diens zoon Martinus Michiels,, linnen- en servetwever, die van 1708 tot 1711 proces voerde tegen het linnenweversambacht aangaande het knechtgeld. Van 4 oktober 1713 af moesten de meesters voor de betaling van het zitgeld van al hun knechten instaan en in eigen naam voldoen ⁽³⁹⁾.

Ten slotte verkregen de linnenwevers, bij ordonnantie van 6 mei 1772, naar het voorbeeld van Antwerpen :

1. Dat het jaargeld van de knechten meesterszonen zou zijn 10 stuivers in plaats van 5.
2. Van knechten niet wezende meesterszonen, 1 gulden in plaats van 10 stuivers.
3. Van leergasten, 6 stuivers in plaats van 3.
4. Dat geen poorters of ingezetenen zullen vermogen, linnen, lakenen, servetten en ammelakens te doen maken buiten deze stad, of binnen deze stad bij ongevrijde personen niet wezende meesters.
5. In het toekomende zal degene die zou willen ook servetten of ammelakens weven, gehouden zijn, boven de gewone proeve

⁽³⁶⁾ Stadsarchief, nr 215, *Ordinantiën*, fol. 25.

⁽³⁷⁾ id. fol. 62 v°.

⁽³⁸⁾ id. fol. 64.

van het linnenambacht, een tweede proeve te doen, bestaande in een vijftiende voet werk servet te maken ⁽⁴⁰⁾.

Om te besluiten, de eigenlijke commerciële opkomst van de Herentalse linnennijverheid situeert zich in de tweede helft van de 15^e eeuw, periode tijdens dewelke de wollen lakennijverheid een structurele crisis doormaakt ook te Herentals. De definitieve hoogbloei van het Herentalse linnen lijkt in de 16^e eeuw werkelijkheid te worden. Zeer merkwaardig is wel het feit dat de religieuze troebelen der Nederlanden deze Herentalse linnenindustrie wel ongunstig hebben beïnvloed, maar helemaal niet vernietigd. In de zeventiger jaren is de productie nog vrij hoog en zelfs na de val van Antwerpen in 1585 grijpt een krachtige herleving plaats, dank zij de belangrijkheid van Spanje en de Nieuwe Wereld als afzetgebieden. Trouwens lijkt de Herentalse linnennijverheid zich vrij goed te handhaven tot aan het derde kwart der 17^e eeuw; van dan af voltrekt zich een snel vervalproces onder de druk van monetaire ongunstige omstandigheden ⁽⁴¹⁾.

⁽³⁹⁾ R. A. A. nr 47.

⁽⁴⁰⁾ *Ordinantiën*, fol. 96 v°.

⁽⁴¹⁾ Besluiten van dhr Herman Van der Wee, docent aan de Universiteit van Leuven, die ons handschrift geliefde na te lezen, waarvoor onze grote dank !

Brieven van Deken Werbrouck (1800-1801)

door

Carlo de Clercq,

*Voorzitter van het Genootschap
voor Antwerpse Geschiedenis.*

De wet van 19 fructidor an V (5 september 1797) betreffende de eed van haat tegen het koningschap ⁽¹⁾ voorzag de straf van deportatie tegen de weigeraars. Op 8 november nodigde het Directoire de Centrale administratie van ieder der negen Belgische departementen uit de namen te doen kennen van de vooraanstaande priesters die zelf de eed geweigerd en andere geestelijken beïnvloed hadden om hun voorbeeld na te volgen. De administratie van de Beide-Neten deelde op 22 november elf namen mede aan het Ministerie van Politie te Parijs: vijf priesters uit Antwerpen, een uit Deurne, vier uit Mechelen, en Ferdinandus-Josephus van der Sloten, deken-plebaan van het Sint-Pieterskapittel te Turnhout ⁽²⁾. Hun deportatie werd dan ook midden-december van uit Parijs bevolen. Van de vijf Antwerpse geestelijken konden slechts onmiddellijk aangehouden

(1) Cfr. onze eerste bijdrage *Brieven van deken Werbrouck (1797)*, in *Taxandria*, nieuwe reeks, dl. XXVII, 1955, bl. 3-35; het eerste woord van het artikel moet niet « Joannes » maar « Josephus » zijn, zoa's uit het vervolg van de tekst blijkt.

Wij hebben nog drie brieven, door deken Werbrouck in 1797 geschreven, in het deel van het archief van het bisdom Gent (B. XVII g 53 en 75) thans in het Rijksarchief te Gent bewaard, gevonden. De eerste, van 8 september, aan de Gentse kanunnik Ambrosius - Karel Goethals gericht, beweert dat de declaratie van trouw door de H. Stoel werd veroordeeld; de anderen, van 8 en 27 december, waarschijnlijk aan dezelfde en getekend met een schuilnaam, komen op tegen de eed van haat.

(2) De lijst van de elf namen bevindt zich in het archief van het provinciaal bestuur van Antwerpen, Franse tijd, bundel nr 80/2; wat over van der Sloten wordt geschreven kan men lezen in *J. JANSSEN, Turnhout in het verleden en het heden*, Turnhout, 1905, dl. I, bl. 348, n. 4, zijn curriculum vitae in dl. II, bl. 193 en 196. Hij was te Ranst geboren op 23 september 1755.

worden kanunnik Petrus van Eupen ⁽³⁾ op 3 januari 1798 en deken Josephus Werbrouck op 11 januari; van der Sloten, alhoewel verwittigd, liet zich op 6 januari te Turnhout arresteren ⁽⁴⁾.

Jan Werbrouck, een leek die reeds een politieke rol onder de Fransen had gespeeld, ageerde om voor zijn broeder de deken ten beste te spreken: bij schreef aan de Regering te Parijs en bracht op 18 januari een bezoek aan P. Dargonne, « Commissaire du Directoire exécutif près l'administration municipale d'Anvers », die echter op 22 januari in ongunstige zin daarover verslag bracht aan Charles d'Or, commissaris bij de Centrale administratie van het departement ⁽⁵⁾. D'Or kreeg daarbij een brief van de Minister van Politie d.d. 28 januari hem speciaal gelukwensend voor de aanhouding van deken Werbrouck ⁽⁶⁾. De actie van Jan Werbrouck had toch als gevolg dat, terwijl van der Sloten naar Rochefort werd gevoerd en in april ingescheept naar het eiland Cayenne ⁽⁷⁾ — waar hij zal sterven —, Werbrouck en van Eupen te Parijs ingekerkerd werden. Na de dood van bisschop Nelis werden beide, alhoewel afwezig, op 20 september 1798, door het Antwerps kathedraalkapittel als vicarissen-generaal van het vacante bisdom aangesteld, tevens met vijf te Antwerpen schuilende kathedraalkanunniken, met Ignatius van Gils, pastoor van Sint-Maria te Breda, en Adrianus Oomen, uit Teteringen, oud-student van de Latijnse school te Turnhout, pastoor van Gierle ⁽⁸⁾ maar sedert

⁽³⁾ Geboren te Antwerpen op 12 september 1744, Staatssecretaris tijdens de Brabantse omwenteling.

⁽⁴⁾ Proces-verbaal van ieder der drie aanhoudingen in dezelfde bundel 80/2. Cfr. A. THYS, *La persécution religieuse en Belgique sous le Directoire exécutif*, 2e uitgave, Antwerpen, 1899, bl. 21, 23, 25.

⁽⁵⁾ Provinciaal archief te Antwerpen, bundel 80/2: « *Le Citoyen Werbrouck s'est rendu chez moi il y a quatre jours, l'objet de sa visite à été de m'engager à être favorable pour son frère le doyen, si toutefois le Directoire venait à demander notre avis sur le lieu de sa déportation. Je dis notre avis parce qu'il m'a assuré qu'il devait aussi se présenter chez vous. Comme il eut l'indiscrétion de me dire qu'il avait écrit au gouvernement pour lui faire savoir que sa religion avait été trompée sur le compte de son frère, je n'ai pu me défendre de le rapeller vivement à l'ordre...* »

⁽⁶⁾ Archief van het provinciaal bestuur van Antwerpen, bundel 88/9, Cfr. A. THYS, *op. cit.*, bl. 23.

⁽⁷⁾ Met vijftien andere priesters, waaronder Havelange en de twee oratorianen waarvan sprake in onze eerste bijdrage, bl. 33-34. Cfr. A. THYS, *op. cit.*, bl. 72, 85, 94. Van der Sloten stierf op 22 november 1798.

⁽⁸⁾ Op 17 maart 1790 daartoe benoemd. Cfr. K. VAN ROOY, *Gierle tijdens de Fransche Omwenteling*, in *Bijdragen tot de geschiedenis*, 1^e reeks, dl. III, 1904, bl. 334.

februari naar Holland gevlucht: beide laatsten zouden in het Hollands deel van het bisdom optreden.

Na de staatsgreep van 19 brumaire an VIII (10 november 1799), die Napoleon met twee andere Consuls aan het bewind bracht, werden milderingsmaatregelen aan de antigodsdienstige maatregelen gebracht en o.m. zagen verschillende Belgische priesters hun gevangenisstraf veranderd in een verbanning buiten de staatsgrenzen, zo kwamen Werbrouck en van Eupen in de buurt van Antwerpen voorbij ⁽⁹⁾ en gingen zij zich te Utrecht vestigen.

Floris Prims heeft een brief van deken Werbrouck tijdens dezes verblijf in Holland uitgegeven met het ontwerp van een ander schrijven, dat echter nooit verzonden werd, zoals wij zullen bewijzen. Tot hiertoe hebben wij voor de jaren 1800-1801 23 brieven van Jozef Werbrouck in origineel of in kopie teruggevonden ⁽¹⁰⁾. Vijf stuurt hij er in juni-september 1800 aan Antonius van Gils, oud-student van de Latijnse school te Turnhout, leraar aan het seminarie van Sint-Michiels-Gestel ⁽¹¹⁾. Hij vraagt hem inlichtingen over de Latijnse school van Helmond, waar Jan Werbrouck zijn zoon Frederik wilt sturen. Zij was in 1797 gesticht en steeds bestuurd door een norbertijn uit Postel, Herman-Jozef Beugels, geboren te Oirsbeeck ⁽¹²⁾; van de twee mede-leraren of conrectoren was Franciscus van Heretum, geboren te Sint-Oedenrode, seculier priester, van 1761 tot 1798 leraar aan de Latijnse school te Turnhout geweest ⁽¹³⁾. Een minder gunstig gekende kapucijn, Willem van

⁽⁹⁾ J. F. en J. B. VAN DER STAELEN, *De Kronijk van Antwerpen (1770-1810)*, dl. VII, uitg. door J. Rijlant, Antwerpen, 1935, bl. 124-125.

⁽¹⁰⁾ 3 aan kardinaal de Franckenberg, 2 aan Jan Werbrouck, 11 aan Adrianus Oomen (Cfr. *infra*, noten 44 en 54), 1 aan Herman-Jozef Rosa, 1 aan de dekens van Breda en Bergen-op-Zoom, 5 aan Antonius van Gils.

⁽¹¹⁾ Archief van het seminarie te Haren, Noord-Brabant, doos 1, n° 644-648. Uit de eerste brief van 4 juni 1800, blijkt dat deken Werbrouck en van Eupen bij de Heer Carli, Kromme Nieuwe Gracht 323, te Utrecht wonen. — Antonius van Gils werd geboren te Tilburg op 20 juli 1758 en stierf te 's Hertogenbosch op 10 juni 1834.

⁽¹²⁾ Op 12 oktober 1791, gestorven als deken te Helmond op 19 oktober 1851. Cfr. T. WELVAARTS, *Levensschets van Hermanus Jozef Beugels*, 2^e uitg. Turnhout, 1881, en *Postel's Biographisch Woordenboek*, Brecht, 1892, bl. 17-18.

⁽¹³⁾ Cfr. L. CEYSSSENS, *Het onderwijs te Turnhout vóór 1830*, Turnhout, 1933, bl. 92. Hij stierf op 16 april 1808. A. FRENKEN, *Helmond in het verleden*, dl. II, Den Bosch, 1929, bl. 269, maakt ten onrechte van hem een rector van de Turnhoutse school.

den Wijnboom ⁽¹⁴⁾, had tot in 1799 gedoceerd; Jan Werbrouck meende ten onrechte dat hij nog te Helmond was en zag daarom van zijn plan af zijn zoon er heen te sturen ⁽¹⁵⁾.

Van algemener belang zijn andere brieven van deken Werbrouck, die religieus-politieke problemen van de tijd behandelen.

I. DE BELOFTE VAN TROUW AAN DE GRONDWET VAN HET JAAR VIII.

Een van de gevolgen van de nieuwe politiek van Napoleon was de afschaffing van de eed van haat tegen het koningschap en, na definitieve redactie op 22 frimaire an VIII (13 december 1799) van een nieuwe grondwet, het opleggen aan alle ambtenaren en geestelijken, op 7 nivôse (28 december), van een eenvoudige belofte van trouw aan die grondwet ⁽¹⁶⁾.

Te Emmerich over de Rijn verbannen, besprak kardinaal de Franckenberg deze nieuwe maatregel met de bisschop van Roermond, Joannes-Baptista van Velde de Melroy ⁽¹⁷⁾ die daar ook verbleef, hij raadpleegde de bisschop van Ieper, Carolus d'Arberg ⁽¹⁸⁾, die het niet ver gelegen kasteel van Krechting bewoonde ⁽¹⁹⁾, niet beëdigde vooraanstaande geestelijken van

⁽¹⁴⁾ In het klooster Ambrosius van Gemert. Cfr. P. HILDEBRAND, *De kapucijnen in de Nederlanden en het prinsbisdom Luik*, dl. VII, Antwerpen, 1952, bl. 50, dl. VIII, 1954, bl. 805, dl. X, 1956, bl. 291 en 535.

⁽¹⁵⁾ Vijfde brief, d.d. 2 september 1800.

⁽¹⁶⁾ « Je promets fidélité à la Constitution », formule veranderd op 21 nivôse an VIII (11 januari 1800) in : « Je promets d'être fidèle à la Constitution ».

⁽¹⁷⁾ Geboren te Brussel op 9 juli 1743, priester te Mechelen op 23 september 1769, bisschop van Roermond benoemd in het consistorie van 21 februari 1794.

⁽¹⁸⁾ Geboren te Nijvel op 24 augustus 1734, priester te Doornik op 19 december 1761, wijbisschop te Luik op 25 oktober 1767, tot bisschop van Ieper bevorderd in het consistorie van 19 december 1785.

⁽¹⁹⁾ In het bisschoppelijk archief te Breda bevindt zich een Brievenboek van kardinaal de Franckenberg : fol. 1 tot 74 bestaan uit originele stukken, alle gaande van 15 september 1799 tot 13 juni 1802, plus *in fine* ring van fol. 47 tot 288 die afschriften bevatten van brieven aan en door de Franckenberg gestuurd, van uittreksels uit kranten, van diverse stukken, alle gaande van 15 september 1799 tot 13 juni 1802, plus *in fine* een tekst van 9 juni 1804; vanaf fol. 79 v° zijn die afschriften van de hand van Arnaets, onderpastoor van Sint-Gaugericus te Brussel, die met de Franckenberg te Emmerich samenwoonde. Wij hebben Arnaets reeds in onze eerste bijdrage vermeld.

verschillende bisdommen die in België vertoefden ⁽²⁰⁾, alsook kanunnik van Eupen. Deze stuurde een memorie van 23 bladzijden ⁽²¹⁾, hij voelde zich nogal geneigd de nieuwe belofte te aanvaarden maar liet liever de beslissing aan de bisschoppen over; de Franckenberg bedankte hem op 29 januari ⁽²²⁾ doch voegde er bij dat de andere uit België ingewonnen adviezen ongunstig waren; op 31 januari schreef d'Arberg ook in deze zin aan de kardinaal ⁽²³⁾ en op 3 februari veroordeelden de drie nog in functie zijnde bisschoppen van de kerkprovincie Mechelen de belofte ⁽²⁴⁾, zowel om de algemene principes op dewelke de nieuwe grondwet steunde als omwille van artikels 93 en 94 ⁽²⁵⁾; zij onderwierpen echter hun mening aan de te kiezen paus. De H. Stoel was immers vacant, de Franckenberg stuurde de veroordeling aan Cesar Brancadoro, vroegere nuntius te Brussel ⁽²⁶⁾, nu te Venetië tijdens het conclaaf verblijvend. Deze gaf er mededeling van aan kardinaal Leonardo Antonelli, voorzitter van de Congregatie voor de Franse kerkelijke aangelegenheden ⁽²⁷⁾, die op 7 maart bevestigde dat de uitspraak over de kwestie aan de nieuwe paus zou toekomen ⁽²⁸⁾.

⁽²⁰⁾ Onder meer kanunnik Petit, van Gent : *ibid.*, bl. 16, n. 31. Zijn antwoord, van 8 bladzijden, vormt het eerste stuk van het Brievenboek.

⁽²¹⁾ Tweede stuk van het Brievenboek.

⁽²²⁾ Afschrift in het Brievenboek.

⁽²³⁾ *Ibid.*

⁽²⁴⁾ Tekst van de veroordeling bij J. DARIS, *Le prince-évêque de Liège pendant l'émigration*, in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, dl. XV, 1878, bl. 441-442.

⁽²⁵⁾ Artikel 93 : « La Nation française déclare qu'en aucun cas, elle ne souffrira le retour des Français qui, ayant abandonné leur patrie depuis le 14 juillet 1789, ne sont pas compris dans les exceptions portées aux lois rendues contre les émigrés; elle interdit toute exception nouvelle sur ce point. Les biens des émigrés sont irrévocablement acquis au profit de la République ».

Artikel 94 : « La Nation française déclare qu'après une vente légalement consommée de biens nationaux, quelle qu'en soit l'origine, l'acquéreur légitime ne peut en être dépossédé, sauf aux tiers réclameurs à être, s'il y a lieu, indemnisés par le trésor public ». — Deze artikels zijn een herhaling van artikels 373 en 374 van de grondwet van het jaar III.

⁽²⁶⁾ Geboren te Fermo op 28 augustus 1755, titularis aartsbisschop van Nisibië in november 1789, nuntius te Brussel van april 1793 tot juli 1794, in juli 1800 kardinaal, op 11 juli aartsbisschop van Fermo, waar hij stierf op 10 september 1837.

⁽²⁷⁾ Geboren te Sinigaglia in 1730, kardinaal op 29 maart 1775, gestorven te Rome op 23 januari 1811.

⁽²⁸⁾ Het vermeld Brievenboek bevat de latijnse vertaling van de italiaanse nota door Antonelli aan Brancadoro op 7 maart 1800 geschreven, zoals zij door deze aan de Franckenberg werd medegedeeld, alsook de tekst van het antwoord van de Franckenberg aan Brancadoro op 23 april.

Kardinaal Barnabas Chiaramonti werd tot paus gekozen op 14 maart, en nam de naam van Pius VII aan.

Ook op 7 nivôse an VIII (28 december 1799) had Napoleon toegelaten dat de godsdienstgebouwen door de burgers die ze opgekocht hadden of er thans de beschikking over vroegen, heropend mochten worden, priesters konden er echter niet in fungeren zonder de nieuwe belofte te doen. Zowel te Parijs als over het ganse Franse grondgebied werden inderdaad kerken heropend, het volk kwam er bidden en zingen. Dit gebeurde onder meer te Antwerpen en te Turnhout, maar, op enkele vroegere beëdigden na, weigerden de priesters de belofte te doen. Op 3 maart benoemde Napoleon Charles markies d'Herbouville als prefect van het departement der Beide-Neten, deze kwam te Antwerpen aan op 11 april en gaf bevel de godsdienstvrede zoveel mogelijk te herstellen. Te Turnhout wandelen de priesters vrij rond en groetten zij de gendarmen, die hen beleefd antwoorden. De prefect ontvangt zeer vriendelijk een vroegere kloosterzuster uit Turnhout, hij wil de witheren van Tongerlo doen terugkomen opdat zij de *Acta Sanctorum* zouden voortzetten, maar bijzonder zoekt hij naar een middel om van de priesters de belofte aan de grondwet te bekomen en alsdan de erediensdienst volledig te kunnen doen herbeginnen.

Hij is in contact gekomen met Jan Werbrouck en deze correspondeert met zijn broeder Jozef over de beloftekwestie; de deken doet hem een uittreksel geworden uit een brochure van Cornelius Stevens, welke de belofte formeel afkeurt ⁽²⁹⁾. Prefect d'Herbouville laat langs Jan Werbrouck vragen of de deken niet enkele dagen naar Antwerpen zou willen komen om de kwestie te bespreken en hem een artikel uit een dagblad opsturen. Op de brief van zijn broeder uit Antwerpen op 6 juli geschreven, antwoordt deken Werbrouck op 19 juli ⁽³⁰⁾.

JOZEF WERBROUCK AAN ZIJN BROEDER JAN

Utrecht 19 Juillet 1800.

Très Cher Frère,

J'ai bien reçu Votre lettre du 6 Cour.t, et je ne doute aucunement,

(29) Réponse à Maître A. J. Baugniet, curé de Wasseige. An VIII, bl. 12-15. Over Stevens, zie onze eerste bijdrage, bl. 7, n. 10.

(30) Een afschrift van die brief werd door deken Werbrouck zelf gemaakt en gevoegd aan zijn schrijven aan de Franckenberg van 8 augustus, op het laatste folio van dit schrijven werd het antwoord van de kardinaal, d.d. 13 augustus, gekopieerd. Die dokumenten vormen het einde van het eerste deel van het Brievenboek. Het archief van het bisdom Breda bezit nog een ander afschrift van de brief van 19 juli, dat niet van de hand van deken Werbrouck is.

que Monsieur D'Herbouville n'ait la meilleure disposition du monde de se rendre utile dans le poste important qu'il occupe, et dont il remplit les fonctions avec tant de sagesse et de dextérité, qu'il se concilie une estime générale, comme nous l'apprenons ici par continuation.

C'est assurément ce désir de se rendre utile, qui l'a engagé à me faire par votre canal la demande de venir le voir ; et tout sans doute devrait me porter à me rendre sans hésiter à une invitation aussi gracieuse ; toutefois je dois vous faire quelques observations, afin que dans le délabrement actuel de ma fortune je ne fasse pas, peut-être sans utilité, les frais d'un double voyage.

Pour vous mettre à même d'en juger, je vais tâcher de vous faire comprendre, que ce n'est pas de notre côté une opiniâtreté, mais une impossibilité morale, qui nous retient de nous rendre aux vœux de la Nation Française. Vous verrez que la soumission que nous devons au Gouvernement, qui nous domine, se concilie parfaitement avec la résistance que nous devons avoir à ce qu'il exige de nous, savoir : promesse de fidélité à la constitution. Mais pour pouvoir en raisonner avec justesse il faut tâcher de bien vous pénétrer de ce que je vais vous tracer ici.

1. Verschil tussen trouw aan een Regering en trouw aan een bepaalde Constitutie.

Nous ne disconvenons pas, que nous devons fidélité au Gouvernement François ; mais autre chose est : fidélité à ce gouvernement, et fidélité à une loi déterminée et émanée de ce gouvernement. Quand je promets fidélité à un gouvernement, je m'oblige à remplir tout ce qu'il m'ordonnera, et à ne pas faire ce qu'il me défendra, pour autant, qu'il ne sort point de la sphère de son autorité. Que je ne m'oblige à ce gouvernement selon l'appréhension commune, que pour autant qu'il ne sort point de la sphère de son autorité, vous deviendra sensible par la considération suivante : Je promets fidélité à mon gouvernement ; je la promets à mon Evêque ; je la promets à mes Parens ; je la promets purement et simplement et dans les termes tout à fait les mêmes. Vous sentez cependant facilement, que quoique j'emploie dans ces trois cas les mêmes paroles je ne m'oblige pas individuellement à la même chose, et que de cette même promesse faite à mon Père, à mon Evêque et à mon gouvernement, il résulte une obligation différente selon la différence des autorités à qui je la fais. Et puisque les paroles sont les mêmes, ce n'est que l'appréhension commune et générale, qui en fixe le sens.

Mais quand je promets fidélité à une loi déterminée, je m'oblige à faire tout ce que cette loi ordonne, et à ne pas faire ce qu'elle défend. D'où il résulte que dès qu'une loi déterminée est injuste je ne puis pas promettre fidélité à cette loi, tandis que je peux sans scrupule promettre fidélité à un Souverain, à un Gouvernement quelques injustes et barbares qu'ils soient.

Un exemple vous fera tâter la chose. Supposons un Père injuste et cruel. Ce Père exige de son enfant promesse de soumission et d'obéissance ; cet enfant peut sans scrupule et doit les lui promettre ; mais ce même Père ferait à son enfant un précepte de conserver de tout son pouvoir les biens d'Eglise, qu'il a acquis pendant cette révolution, et lui demanderait pour lors fidélité à ce précepte. Dans ce cas il n'est pas permis à l'enfant de la promettre, parce qu'il s'obligerait à une injustice, que le Concile de Trente a solennellement condamnée en fulminant anathème non seulement contre tous ceux qui envahissent les biens Ecclesiastiques, mais encore contre tous ceux, qui influent, de quelque manière que ce

soit, à ce que ces biens ne soient pas restitués. Le Père en enjoignant pareille chose sort de la sphère de son autorité puisqu'il ne peut pas prescrire des injustices ; mais dans le premier cas l'enfant ne s'oblige que pour autant que le Père ne sort point de la sphère de son autorité, et à tout ce que le Père ordonne dans ces bornes, l'enfant doit se soumettre.

La différence donc de l'un à l'autre cas est bien palpable ; et cependant les gazetiers, qui raisonnent sur ce sujet, semblent tous les confondre à dessein ; jettant ainsi un odieux sur les Ecclesiastiques, qu'ils font envisager comme s'ils refusaient de se soumettre aux autorités constituées, tandis qu'en respectant en elles le pouvoir qui émane de Dieu, ils ne veulent point pourtant se rendre complices des injustices, qui émanent des personnes revêtues de ce pouvoir, dont elles franchissent les bornes.

Cette différence posée, Vous observerez, que l'autorité suprême sans le Gouvernement François exige comme condition absolument nécessaire pour le libre exercice du culte la promesse de fidélité à la constitution ; la gazette même ⁽³¹⁾ que vous m'avez transmise de la part du Préfet du Département de deux Nêthes, Monsieur d'Herbouville, dit en termes formels : « Tout Prêtre quelconque peut aller tête levée avec la promesse de fidélité, » donnant par là suffisamment à connoître, que ceux, qui n'ont point fait cette promesse doivent marcher tête baissée et se cacher.

Je dois vous faire remarquer ici en passant, que le journaliste qui scavoit parfaitement bien, qu'on exige des ministres du culte une promesse de fidélité à la constitution, dit cependant simplement : avec la promesse de fidélité, sans y ajouter les mots : à la constitution. Ce qui assurément n'est pas fait sans dessein, surtout si l'on fait attention, que le terme, promesse de fidélité, isolément posé, signifie fidélité aux autorités, et non aux lois émanées de ces autorités. Il a donc voulu faire entendre une simple promesse de fidélité ; mais il est faux qu'avec une telle promesse tout Prêtre quelconque puisse aller tête levée ; il faut pour cela qu'il fasse une promesse de fidélité à la constitution.

Cela conste par les enlèvements de plusieurs Prêtres, qui n'avoient pas fait la dite promesse. En outre le Premier Consul Buonaparte la confirmé par le fait. Vous savez que lorsqu'il étoit à Dijon les autorités constituées lui ont présenté une requête pour obtenir l'élargissement des Prêtres, qui languissoient depuis long tems dans les prisons. Vous n'ignorez pas non plus, que tous ceux, qui ont fait la dite promesse, ont été élargis sur le champ, et que les autres, qui par devoir de conscience ont cru ne pouvoir pas faire cette promesse, ont le malheureux sort, de gémir encore dans les cachots.

2. Bezwaren tegen de Constitutie van het jaar VIII.

Vous voyez donc que cette promesse est une condition absolument nécessaire ; vous voyez aussi, qu'elle est exigée par l'autorité suprême. Or cette promesse ne peut être faite en conscience purement et simplement par personne, comme vous le pouvez voir dans le long extrait,

(31) Een afschrift van het artikel is door Werbrouck aan het einde van de kopie van zijn brief van 19 Juli ten behoeve van de Franckenberg bijgevoegd onder letter A.

que je vous ai envoyé dernièrement sous le N.2 ⁽³²⁾, et comme vous pouvez facilement vous en convaincre, si vous réfléchissez, que la constitution est la loi fondamentale d'un Païs ; qu'elle en est le contract social. Or la constitution contient dans ses articles 93 et 94 une injustice et un vol sacrilège ; on ne peut donc point promettre fidélité à cette constitution, parce que ce seroit participer à l'injustice et au sacrilège. Supposez un peu, que des particuliers fissent entre eux un contract, et qu'ils promissent réciproquement fidélité à ce contract. Ne diriez vous pas, et tout le monde ne diroit-il pas, que ces gens se sont engagés mutuellement à suivre et à exécuter ponctuellement tout ce qui les concerne dans le dit contract ? Il en est de même de la fidélité promise à la constitution. Je ne lui serois fidèle que pour autant que je suivisse et que j'exécutasse ponctuellement tout ce qui dans la constitution me concerne, et qu'en outre je ne misse point d'obstacles à ce que tous les points y repris puissent sortir leur effet ; car assurément on envisageroit les particuliers ci-dessus comme infidèles à leur contract, si par voie indirecte ils voulaient empêcher que quelques articles du contract pussent sortir leur effet. Or je vous déclare franchement que notre ministère exclut une fidélité pareille à l'égard des articles 93 et 94 de la Constitution et par conséquent à l'égard de la Constitution elle même, dont ils font partie.

3. Enkel de Regering en niet een prefect kan de belofte van trouw wijzigen.

Je dois encore maintenant vous rappeler un principe incontestable de tous les Iuris-consultes, savoir, qu'une loi ne peut être interprétée légitimement que par le législateur Lui-même, comme le Souverain Pontife, l'immortel Pie VI, l'a déclaré aussi en termes exprès à l'occasion de quelques Prêtres à Rome, qui sur l'interprétation, écrite même, de la Municipalité de Rome avoient fait un Serment ; car quoiqu'avec la dite déclaration le Serment devenoit licite, le Souverain Pontife n'en a pas moins condamné les Prêtres comme parjures et ne les a pas moins obligés à se retracter, parceque dans le sens naturel de la loi le serment ne pouvoit pas se faire et que par un principe incontestable il n'appartenoit qu'au législateur et nullement aux autorités subalternes, d'interpréter la loi. Si une interprétation de la loi ne peut se faire légitimement que par le législateur lui-même, à plus forte raison la loi ne peut subir un changement quelconque que par l'autorité du législateur.

Comment voulez vous maintenant, qu'une entrevue, que j'aurois avec Monsieur D'Herbouville, mettroit fin à l'opinion, que nous avons du Gouvernement François ? Il ne pourra que me donner une interprétation sur la promesse qu'exige des Ministres du Culte le Gouvernement ; mais cette interprétation ne pourra jamais nous guider, puisque l'autorité de Monsieur D'Herbouville est subalterne à celle qui a exigé la promesse de fidélité en question. Tant donc que restera l'obligation de faire cette promesse, nous resterons dans l'impossibilité de satisfaire au voeu du Gouvernement.

Mais si le Préfet de notre Département, par le crédit qu'il a près des premières autorités pouvoit obtenir d'Elles qu'au lieu d'une promesse

(32) Het uittreksel van de brochure van Stevens, dat ten behoeve van de Franckenberg onder letter B afgeschreven is.

de fidélité à la constitution on nous fit faire une promesse de fidélité au Gouvernement François, alors il nous rendroit le Service le plus essentiel, et je ne crois pas qu'il rencontreroit dans notre Diocèse un seul prêtre, qui s'ij refuseroit. Et pourquoi ne pourrions nous pas esperer ceci, si le Gouvernement désire en effet de voir renoître, comme vous dites, la Religion catholique? La première promesse allarme les consciences, la seconde en les tranquillisant procure en même temps au Gouvernement toute la securité qu'il peut exiger, et qui de tout temps a été exigée. Si le Gouvernement au contraire persistoit absolument à exiger, non obstant cela, une promesse de fidélité à la constitution, je dois vous avouer franchement, que dans ce cas on ne me fera jamais accroire, qu'il veuille sérieusement le rétablissement de la Religion catholique.

Vous avez ici, Mon Frère, de quoi vous entretenir avec Monsieur d'Herbouville Préfet de notre Département, et de quoi le convaincre, que nôtre resistance n'est point une opiniâtreté, mais un devoir, que nous commandent impérieusement la Religion, que nous avons le bonheur de professer, et le respect, que nous devons aux décisions solennelles de ceux, qui dans la Hiérarchie de l'Eglise nous sont donnés comme guides et qui sont constitués par le Saint Esprit même pour le Gouvernement de l'Eglise.

D'après ces principes, dont je ne puis en aucune façon me departir, Monsieur d'Herbouville lui-même trouvera peut-être que mon voïage seroit inutile; mais en revange la réflexion de faire substituer la promesse de fidélité au Gouvernement François à celle de fidélité à la constitution donne une ample matière au zele de Monsieur d'Herbouville, et je ne doute pas, qu'il ne veuille le signaler dans cette occurrence, et effectuer qu'on rende tellement à César ce qui est à César, qu'on laisse en même temps à Dieu ce qui est à Dieu. Présentez lui mes respects et soyez persuadé de la parfaite vénération, avec la quelle j'ai l'honneur d'être

Très Cher Frère,
Votre très-humble et très-ob. Serviteur
Jos. Fr. E. Werbrouck.

P.S. Outre la réflexion, que j'ai faite dans le courant de ma lettre sur le journal que Monsieur d'Herbouville m'a fait transmettre, vous aurez observé sans doute, que l'avertissement du Vicariat de M. De Juigné⁽³³⁾ n'est signé de personne: et quand il seroit signé je vous dirai franchement, que j'ai un très-puissant motif, pour ne pas prendre ce Vicariat pour modèle. Le voici: quand il s'agissoit du Serment de haine à la Roijauté et de fidélité à la Constitution, ce vicariat engageoit les Prêtres à le faire, et aucun d'eux ne vouloit le prêter lui-même. Je n'aurois jamais voulu ajouter foi à une conduite aussi contradictoire; car ces Messieurs ne pouvoient engager les autres à faire le Serment, à moins qu'ils ne le jugeassent licite; Or s'ils le jugeoient licite, pourquoi ne se soumettoient-ils pas à la loi, qui l'exigeoit d'eux? Je n'ij aurois, disje, jamais voulu ajouter foi, si à Paris même, lorsque j'ij étois détenu, des Prêtres à tous égards respectables et qui avoient

(33) Het vicariaat van het aartsbisdom Parijs; de aartsbisschop Antonius de Juigné, geboren te Parijs in 1728, verbleef te Augsburg. Hij kwam in 1802 te Parijs terug en stierf er in 1811. Het «avertissement» dagtekende van 15 maart 1800 en betrof het heropenen der kerken.

été vivement sollicités de leur part, ne me l'avoient eux-même plusieurs fois et formellement déclaré.

In zijn brief van 19 juli onderlijnt deken Werbrouck het verschil tussen een belofte van trouw aan de regering in het algemeen en een belofte van trouw aan een grondwet door de Belgische bisschoppen veroordeeld, hij vraagt dat prefect d'Herbouville zou ageren om deze belofte door een in de eerste zin opgevat te vervangen. Jan Werbrouck antwoordt op 24 juli aan zijn broeder dat hij de brief aan d'Herbouville overgemaakt heeft, en op 28 juli dat de prefect Napoleon zal trachten te bewerken. Op 8 augustus stuurt deken Werbrouck aan de Franckenberg een afschrift van de brief aan zijn broeder, met volgend begeleidend schrijven.

JOZEF WERBROUCK AAN DE FRANCKENBERG

Monseigneur,

1. Inhoud van zijn brief van 19 juli aan zijn broeder.

Mon Collègue⁽³⁴⁾ a eu l'honneur de faire part à Votre Eminence, que le Préfet du Département de deux Nèthes m'avoit demandé par mon frère, de venir passer avec lui deux ou trois jours. Par la correspondance de mon frère, je pouvois conclure que c'étoit pour m'entretenir sur le sens de la promesse de fidélité à la constitution. Un entretien pareil ne pouvoit assurément pas avoir lieu après la déclaration de Votre Eminence et de ses Illustrissimes Collègues sur l'illicéité de cette promesse. Refuser pleinement de me rendre à cette invitation, auroit peut-être pu tourner au désavantage de la bonne cause; j'ai donc écrit une lettre à mon frère, dont j'ai eu l'honneur de faire voir la copie à Monseigneur Ciambertani⁽³⁵⁾, qui m'a dit qu'il convenoit que Votre Eminence en fût instruite, et je m'empresse de déférer à son avis. J'ai donc l'honneur de joindre ici copie de ma lettre, ainsi que des pièces qui y sont réclamées, sub litt. A & B⁽³⁶⁾, afin que Vous puissiez, Monseigneur, connoître tout l'ensemble. Le 24 de Juillet mon frère m'écrivit que ma lettre étoit entre les mains du Préfet, et le 28 il me mandat, que le Préfet s'occupoit pour obtenir des Consuls ce que j'avois demandé; qu'il étoit bien d'accord avec moi, et qu'il vojoit, que personne n'acceptoit les places par rapport à la promesse de fidélité à la constitution. J'ai suggeré, comme Votre Eminence verra, une autre formule de promesse, et j'ai osé le faire d'après ce qui s'est passé sous Son autorité dans la maison de Monsieur le Conseiller Van Dorselaer à Bruxelles au mois de Juillet 1797, si je ne me trompe⁽³⁷⁾.

(34) Kanunnik van Eupen.

(35) Luigi Ciambertani, geboren in de streek van Ancona op 25 maart 1798, in 1795 vice-superior van de Hollandse Missie te Munster residerend, aldaar gestorven op 29 januari 1828.

(36) Cfr. hoger noten 31 en 32.

(37) Werbrouck bedoelt hier de vergadering van 28 juli 1797, waarover breedvoerig in onze eerste bijdrage, bl. 20.

2. Nieuwe bewijzen van de anti-godsdienstige houding van de Regering.

Non obstant ce que mon frère m'a écrit, j'ai la plus grande méfiance, et je crois qu'elle est bien fondée; car postérieurement à tout cela j'ai obtenu la pièce, dont j'ai joint copie sub litt. C. (38), pièce qui prouve à l'évidence, ce me semble, combien le Gouvernement François est disposé à rétablir La Religion Catholique; j'ai également ajouté sub litt. D. copie d'une autre pièce, que nous avons reçue avanthier (39), et qui a quelque rapport au même objet, et dont il ne sera pas inutile que Votre Eminence ait connoissance, pour apprécier d'autant mieux la douceur que semblent employer d'autres Préfets.

3. Vraag naar het advies van de kardinaal.

J'espère, Monseigneur, que j'aurai le bonheur d'obtenir Votre approbation sur la démarche que j'ai faite jusqu'ici, et qui pour l'avenir, s'il étoit nécessaire que je me transportasse à Anvers, me fournit une ample matière pour parler avec franchise; si au contraire Votre Eminence trouvoit quelque chose à rédire à ce qui s'est passé, je suis fils d'obéissance, qui de coeur et d'âme professe la soumission la plus entière. Parlez et Votre Serviteur Vous écoutera. Dès que j'aurai reçu réponse ultérieure de Mon Frère, j'aurai l'honneur d'en faire part à Votre Eminence; maintenant j'ai celui de Lui transmettre le respectueux homage de mon Confrère (40), et de la Supplier de vouloir bien agréer le très-profond respect avec le quel j'ai l'honneur d'être,

Monseigneur,

De Votre Eminence

Le très-humble & très-ob. Serviteur
Jos Fr. E. Werbrouck

Utrecht 8 août 1800.

Kardinaal de Franckenberg antwoordt op 13 augustus: hij keurt de brief van 19 juli goed maar voegt er bij dat zelfs in geval de belofte in de gewenste zin zou gewijzigd worden, de Belgische bisschoppen haar niet zullen goedkeuren, daar zij heel de kwestie aan het oordeel van de paus overgelaten hebben; hij hoopt daarbij dat Napoleon ze rechtstreeks met de H. Stoel zal bespreken. Er waren inderdaad onderhandelingen tussen beide begonnen. Op 22 oktober schrijft de Franckenberg aan Hercules Consalvi, staatssecretaris te Rome (41), om hem geluk te wensen voor zijn benoeming tot kardinaal en hem onder meer te vragen hoe het staat met de pauselijke uitspraak nopens de be-

(38) Het betreft een prospectus over het « Collège de Navarre » te Parijs.

(39) Uittreksel van het Brussels dagblad *L'Oracle* van 7 thermidor an VIII (26 juli 1800) met de tekst van het aanhoudingsmandaat uitgevoerd tegen Jan Thomas, pastoor van Leeftaal.

(40) Kanunnik van Eupen.

(41) Geboren te Rome op 8 juni 1757, door Pius VII kardinaal benoemd op 11 augustus 1800, te Rome gestorven op 24 januari 1824.

lofte. Consalvi laat op 22 december weten dat de H. Stoel voor het ogenblik zich niet zal uitspreken « vu les conférences qui ont lieu maintenant à Paris » (42). De kwestie van de belofte van trouw aan de grondwet van het jaar VIII blijft dus onopgelost.

II. HET SEMINARIE IN HET HOLLANDS DEEL VAN HET BISDOM ANTWERPEN.

De laatste bisschop van Antwerpen, Cornelius Franciscus Nelis, had achtereenvolgens als secretarissen gehad, twee gebroeders Oomen: Adrianus, van 1786 tot wanneer hij pastoor te Gierle werd, en Antonius vanaf 1793. Adrianus opende op 2 juni 1798 in de Karrestraat te Breda een seminarie voor de studenten van het bisdom Antwerpen die in het Hollands deel van het bisdom verbleven, Antonius kwam op zijn beurt daar als leraar aan op 21 juni (43). Eens te Utrecht gevestigd kwam Werbrouck in contact met Adrianus Oomen (44) en werd hij op de hoogte gebracht van al hetgeen het seminarie aanging. Op 20 augustus 1800 werd Antonius Oomen pastoor te Etten en zijn opvolging als leraar gaf aanleiding tot briefwisseling tussen Werbrouck en de te Antwerpen gebleven vicarissen-generaal. Werbrouck schreef in eigen naam en in die van van Eupen, ook vragende dat het Bredase seminarie over inkomsten welke het Antwerpse seminarie in Holland bezat zou mogen beschikken. Grootvicaris Herman-Jozef Rosa, destijds pastoor te Bevel (45), antwoordde op 9 september 1800 in naam van de Antwerpse collega's dat het hun aangenaam zal zijn indien Franciscus de Gruyters (46), die zij vroeger tot secretaris van het vicariaat benoemd hadden, als leraar genomen wordt, doch dat zij het Bredase seminarie slechts als een private instelling

(42) Afschrift van beide brieven in het Brievenboek van de Franckenberg.

(43) Kardinaal de Franckenberg schijnt er aan gedacht te hebben voor Antonius Oomen de parochie van Ginneken te bekomen: originele brief van de kardinaal d.d. 25 september 1798, met omslag, aan de Prinses Cunegundis van Saxen, abdis van Thorn, begeefster van de parochie, te Augsburg verblijvend, maar wellicht nooit verzonden, daar hij zich in het archief van het bisdom Breda bevindt.

(44) Het archief van het seminarie te Hoeven heeft 4 originele brieven van de eerste aan de tweede, d.d. 1 september, 20 en 23 oktober 1800, 16 augustus 1801; aan die van 20 en 23 oktober worden kopieën gevoegd waarvan verder sprake.

(45) Geboren te Antwerpen in 1771, leraar aan het seminarie aldaar, pastoor te Bevel in 1771, kanunnik van het kathedraalkapittel te Antwerpen op 14 mei 1793, stierf op 7 april 1814.

(46) Geboren te Antwerpen op 17 maart 1769.

aanzien, dat dus geen recht heeft op welke inkomsten ook van het Antwerpse seminarie.

In oktober verhuisde het Bredase seminarie naar een kasteeltje buiten de stad, « de Ypelaar » genoemd. Het getal leerlingen steeg immers, maar ook de geldelijke noden. De weigering van steun door de Antwerpenaren zette Werbrouck aan om uit eigen beweging volgende bedelbrief te sturen aan Adrianus Crul, pastoor te Oosterhout en deken van het district Breda, en aan Gregorius Talon, pastoor te Rosendaal en deken van het district Bergen-op-Zoom.

JOZEF WERBROUCK AAN DE DEKENS VAN DE
DISTRICTEN BREDA EN BERGEN-OP-ZOOM.

Utrecht 20 8ber 1800

Zeër Eerwaerden Heer,

De bezwaerlijke tijds-omstandigheden hebben loffelijke ieveraers verwekt, om in dat deel van Breda, 'tgeen aen de geestelijke jurisdictie van den Bisschop van Antwerpen onderworpen is, door de instelling van eene Schoole van Godts-geleerdheid den middel te bezorgen, om jonge queekelingen voor het Priesters ampt op te voeden.

Al wie den waeren Godtsdienst behertigt, kan gemakkelijk afmeetten, hoe veel er in het Algemeijn, en een ieder in het bijzonder aangelegen is, eenen diergelijken hulpmiddel te mogen bezitten in dezen oogenblik, in den welken niet alleen in de hooge School van Loven maer ook in het Bisschoppelijk Seminarie van Antwerpen de Catholijke leerlinge is onderbroken.

Maer wat zal het baeten het voordeel van deze nieuwe oprechting te verwonderen en te verheffen, is het zaeken de middelen niet worden verschaft, om de zelve zoo lank het noodig zal wezen, te doen volherden? Zekerlijk zouden de oprechte geloovige het hoogelijk bejammern, jae het zoude zonder verergnisse niet wezen, waer het zaeken men dit werk als nu te niet liet gaen.

Hierom, Mynheer, verzoeke ik U ernstelijk van de Eerwaerde Heeren Pastoors van uw district te willen aenzoeken van die nieuwe instelling aen de mildheid van hunne onderhoorige op het kragtigste te beveelen. Gelieft hun tot dit eindje eenen brief te schrijven en hun te bewilligen, dat zij, volgens dat het in den Bosch gebeurt, eene collecte zouden doen elken zondag die de quater-temper-daegen opvolgd. Op deze wijze vertrouwde ik vastelijk, dat die nieuwe Schoole van haeren noodigen onderstand voorzien zal wezen, en hebbe ondertusschen d'eer met hooge achtinge te zijn &c.

Jos. F. E. Werbrouck.

Dezelfde 20 oktober zendt Werbrouck kopie van deze bedelbrief aan Adrianus Oomen er bij voegende dat hij hem ook gericht heeft aan de prior van Tongerlo en aan de provisor van Sint-Bernards-aan-de-Schelde, opdat zij zouden ageren bij de pastoors van de twee districten die tot hun abdij toebehoorden.

Drie dagen later stuurt hij aan Oomen kopie van zijn antwoord aan Rosa, waarvan hier de tekst.

JOZEF WERBROUCK AAN HERMAN ROSA.

Ultrajecti 23 8bris 1800.

Vir Colendissime,

Litteras tuas honoratissimas, de die 9. 7bris, recepi, ex iisque multa cum admiratione intellexi, quid circa Seminarium Bredanum in particulari sentias, quidque circa illud in coetu vestro, nobis collegis vestris contra-sentientibus, resolveritis. Scripseram ego, plurimum nostra interesse, ne dictum Seminarium intereat, atque ad id omni modo allaborandum. Meo id, et Socii mei (47) nomine, ut ex litteris meis sufficienter patebat, scripseram, et plane adhuc idem ob rationes non contemnendas censemus.

1. Eerste nut van het nieuwe seminarie.

« Ne hocce tempore intereat, » inquis, « omnium nostrum quadantenus interesse potest » (48). Ego quidem nullus de hoc dubito, cum alibi, quam in Seminariis, ad Statum Ecclesiasticum et ad Studia Theologica juventutem informari vix aut ne vix posse experientia teste doceamur. In Patria nostra haec instituta jam destructa sunt, neque tam facile restituentur. Maxime ergo nostra interest, ut institutum simile in Republica Batava, et in ea quidem parte, quae Dioecesi nostrae quoad spiritualia subest, habere possimus. Et quinam, quaeso, institutum hoc curabunt, si illi, quorum interest, ne intereat, conservationi ejus allaborare detrectant? Dic mihi, amabo: si Seminarium Bredanum subsistere desinit, quis posthac de alio extruendo cogitabit? Et tamen absque simili subsidio impossibile brevi nobis erit, Ecclesiarum necessitati providere.

Sed rem illam vestra nullatenus auctoritate, imo Te inscio, hinc et alius, putas, « insciis inchoatam » dicis. Digneris, quaeso, in memoriam revocare, negotium hoc, Episcopo adhuc vivente (49) ceptum fuisse: nec putem ego, Dominum Vander Aa (50) sine auctoritate illorum, ad quos tunc spectabat, rem tanti momenti inchoasse, quam profecto sufficienter noverat, ad Episcopum exclusive spectare, atque illud in primis, ut docentes ipse constitueret.

Rem hanc penitus tantisper inspicimus. Incertum omnino est, quanto adhuc tempore calamitosae, in quibus vivimus, circumstantiae sint duraturae. Si protrahuntur: quis inficiabitur, Seminarium Bredanum non tantum utile, sed Dioecesi nostrae prorsus necessarium fore, cum absque simili adminiculo ejusdem regimini prospici nullo modo impossibile sit. Si contra, pacatiora fiunt tempora, et Seminarium Episcopale Antverpiense reviviscit: nonne eo ipso labascet Bredanum, quod

(47) Kanunnik van Eupen.

(48) De in de brief van Werbrouck aangehaalde woorden zijn getrokken uit de brief van Rosa van 9 september 1800.

(49) Cornelius - Franciscus Nelis, gestorven te Monte Camaldoli op 21 augustus 1798.

(50) Schuilnaam van Adrianus Oomen.

sine Episcopali auctoritate subsistere nequit? At timendum forte, ne nova haec Schola substituta tunc esset, quod sine magno Antverpiensis Seminarii detrimento fieri nullo modo posset. Hic reflectas veim, vel ob hoc solum necesse esse, ut, quidquid Bredae circa negotium hoc nunc agitur, ab auctoritate Episcopali proficiscatur; tum enim, mutatis circumstantiis et nulla amplius necessitate urgente, facilius, quod nunc aedificatum est, Episcopus destruere poterit, quam si ab ipso independens penitus fuisset haec Schola. Qua enim ratione in hoc posteriori casu Episcopus se opponeret, si media suppetere illam continuandi?

2. Tweede nut van het nieuwe seminarie.

Est et aliud motivum urgentissimum, quod plane evincit, omnia circa rem hanc, praesertim circa Seminarii moderatores ejusdemque professores, ab Episcopo vel ejus vices gerente fieri debere. Supponamus enim, quod, sicut in aliis regionibus actum videmus, Supremi Reipublicae Batavae Gubernatores legem aliquando ferant, sub Ditione eorum promoveri nullatenus posse eos, qui studia sua alibi perfecerunt. Tum certe Seminarium Bredanum perseverare deberet. Et quomodo tunc subsistet, si vos, initio erectionis ejusdem, solemmniter et qua Vicarii Generales resolvistis, negotio huic nullatenus velle vos immiscere? Dum interim declarastis, gratum Vobis fore, doceri ibidem et instrui in Theologia juvenes? Dum eodem modo resolvistis, vestrum non esse docentes constituere? Possetne Episcopus, si olim in illis partibus Seminarium existere deberet, permissive se ad omnia illa habere, et depositum, quod ipsius custodiae demandatum est, extraneis derelinquere. In memoriam revoca, quae circa Seminarium Generale Lovaniense, relative ad has Episcoporum praerogativas, et dicta et scripta fuerunt, et facile, ut opinor, conjicies, non omni ex parte prudenter vos in praesenti negotio resolvissis.

3. Onlogische houding van de te Antwerpen gebleven vicarissen.

Interim quae resolvistis sufficienter probant, vos negotium Seminarii Bredani approbare, dum gratum Vobis esse declaratis, doceri ibidem juvenes, et in Professorem ejusdem assumptum esse virum illum, quem Secretarii munere decorastis (51); dum insuper consilio velle prodesse asseveratis; verumtamen a stabiliendo et dotando hoc instituto plane estis alieni, idque facere, Tibi, Vir Amice, inconcinnum videtur. Circumstantiae possunt, fateor, impedire, quominus sumptibus ei subveniamus; sed non video, quare alio omni possibili modo allaborare non possemus, ut subsidiaria haec Schola tandiu subsistat, quam praesentes circumstantiae perseverant. Supponamus tantisper, quod proventus aliqui adhuc hodie a Praeside Seminarii Antverpiensis perciperentur, qui in favorem Studiosae juventutis, sive Batavae, sive Brabantinae, creati fuerunt: esset ne inconcinnum si Theologis, ad eos jus habentibus, quandiu Seminarium Antverpiense inhabitare nequeunt, eidem proventus in Seminario Bredano concederentur? Sane non video ego, qua ratione illis hi fructus denegari possent.

4. Het geval van Adrianus Oomen.

Quod Dominum Vander Aa attinet: non recordor, me de illo dixisse quae scribis. Interim si dixi, hoc eo sensu intelligendum erat, si nempe

(51) De Gruytters.

Ecclesiae bonum non exigeret, ut aliquo adhuc tempore Bredae subsisteret; recordor enim Em. Dum me rogasse olim, ut pro bono instituti illius, cujus regimini Lovanii admotus fueram, a Pastoratu S. ti Michaëlis non desisterem: quem etiam hac de causa per annum fere integrum Antverpiae residens retinui, ad nutum Em. D. ni illi cessurus (52). Si Hujus Viri judicio potui ego pro bono instituti Lovaniensis Pastoratum S. ti Michaëlis retinere: poterit, puto, et Dominus Vander Aa abesse aliquamdiu a Pastoratu suo ob bonum instituti Bredani, quod in totam redundat Dioecesim nostram. Sed de hoc inter nos non conveniet, cum in eadem non simus opinione circa instituti hujus utilitatem et temporariam necessitatem.

Precor interim ut praesentes meas litteras Collegis tuis spectatissimis, quos saluto in osculo sancto, communicare, atque rationum mearum momenta diligentius cum illis expendere digneris, ut vos nobis cum in hoc negotio, si fieri potest, sentiatis; vel si in contraria parsistitis opinione, argumenta vestra mihi communicare non graveris, ut tum, si praevalet, idem vobiscum nos sentiamus; interestenim quam maxime, ut circa res similes non sint in nobis dissensiones.

Ego interim, ut aliqua saltem modo, qui vobis haud dubie ingratus non erit, operi huic promovendo allaborem, litteras dedi ad Decanos Christianitatis Bredanum et Bergizomensem (53), quarum transumptum, ne quid Vos lateat, praesentibus jungendum duxi.

Venerabundus permaneo,

Vir Colendissime,

Famulus Tuus humillimus.

Jos. F. E. Werbrouck.

P.S. — In eundem sensum scripsi R.R. Adm. D.D. Beke Priori Tongerloensi et Del Gado Provisori S. ti Bernardi pro eorum Pastoribus, qui praedictis districtibus subsunt.

Werbrouck geeft een dubbele rede om het seminarie van Breda te ondersteunen: 't is de enigste instelling die thans priesters voor het bisdom Antwerpen kan vormen; indien later de seminaries in België heropend worden is het mogelijk dat de Bataafse regering aan de Hollanders zal verbieden daar te gaan studeren. Hij verrechtvaardigt Adrianus Oomen met te zeggen, zoals het feitelijk was, dat de oprichting van het seminarie en het presidentschap van Oomen door de in Italië verblijvende Nelis tijdens dezes laatste levensdagen goedgekeurd was geweest en dat Oomen voorlopig nuttiger is te Breda dan te Gierle. Oomen bleef dus op de Ypelaar met de Gruytters als helper.

(52) Cfr. onze eerste bijdrage, bl. 4. Toen Werbrouck op 10 juni 1785 als deken van het kathedraalkapittel te Antwerpen werd geïnstalleerd, werd inderdaad zijn opvolger te Leuven slechts desservitor van Sint-Michiels en kreeg maar de eigenlijke pastoorsbenoeming op 1 januari 1787.

(53) De bedelbrief van 20 oktober 1800.

Op 6 december ⁽⁵⁴⁾ schrijft Werbrouck aan Adrianus Oomen uit IJsselstein, waar hij zich is gaan vestigen bij de pastoor van de plaats, J. Govers, oom van de twee Oomen's; hij heeft het nog over de studiebeurzen waarvan inkomsten zich in Holland bevinden en die voor seminaristen van de IJpelaar zouden kunnen gebruikt worden, maar er is nog geen volledig akkoord van het bestuur van het Antwerps seminarie daarvoor bekomen. Al de latere brieven die wij van Werbrouck gevonden hebben komen ook uit IJsselstein.

III. HET WEIGEREN VAN DE SACRAMENTEN AAN DE MAIRES.

Op 10 september 1800 hadden de Antwerpse vicarissen-generaal zich aangesloten bij de beslissing van de onbeëdigde grootvicarissen der andere bisdommen volgens dewelke de sacramenten aan de maires moesten geweigerd worden omdat deze de veroordeelde belofte aan de grondwet moesten doen en onrechtvaardige wetten toepassen. Op 23 november hadden de drie Belgische bisschoppen expliciet de eed ook aan de leken verboden. In feite werd echter die belofte aan de nieuwe maires niet gevraagd en waren er onder hen, bijzonder in de Kempen, zeer goede christenen die, op raad van pastoor of biechtvader, hun ambt aanvaardden met het voornemen van de onrechtvaardige wetten niet toe te passen of anders ontslag te nemen, en die dan ook tot de sacramenten naderden.

Op 29 januari 1801 werd Jan Werbrouck, broeder van de deken, als maire van Antwerpen door de Fransen benoemd en op 5 februari geïnstalleerd. Op 19 februari schreef hij op bevel van de Fransen aan zijn broeder om hem uit te nodigen naar Antwerpen terug te komen, nu er toch geen vervolging meer was tegen de geestelijken; de echte reden was dat d'Herbouville de deken er wilde toe brengen met de te Antwerpen gebleven vicarissen-generaal de wijziging van het besluit van 10 september 1800 te bespreken. Deken Werbrouck antwoordde aan zijn broeder op 23 februari dat hij er niet aan dacht te Antwerpen te komen zolang de godsdienst officieel niet hersteld was. Kort daarna kreeg hij een brief van Rosa: « men zegt dat gij gaat

⁽⁵⁴⁾ Het bisschoppelijk archief te Breda bezit 7 brieven van deken Werbrouck aan Adrianus Oomen voor de jaren 1800-1801: d.d. 6 december 1800, 6, 14 en 27 maart (de twee laatste tevens aan Ignatius van Gils), 16 augustus, 15 en 20 oktober 1801.

terugkomen... ik hoop dat gij de reis niet zult ondernemen » ⁽⁵⁵⁾. Rosa was niet erg moedig, hij voelde wel dat de enigste mogelijkheid voor het Antwerps vicariaat om de resolutie van 10 september 1800 te handhaven was te argueren dat zonder terugkeer van deken Werbrouck geen verzoenende houding mogelijk was.

Op 9 maart gelast d'Herbouville de maire de deken uit te nodigen om een *Te Deum* te komen zingen uit dank voor de vrede van Lunéville — een maand vroeger tussen Frankrijk en de Habsburgers getekend —, de deken zal een paspoort krijgen en niet de minste verklaring moeten afleggen. Hij en al de priesters zullen vrij de H. Mis in de kathedraal mogen celebreren. Nu wist deken Werbrouck niet goed welk besluit te nemen, hij had niet meer met de Franckenberg sedert 8 augustus van het vorige jaar gecorrespondeerd, maar hij schreef hem thans op 12 maart en stuurde een ontwerp van antwoord aan zijn broeder waarin hij zegde dat hij niet kon terugkomen omdat de Belgische bisschoppen ook daartoe niet uitgenodigd werden ⁽⁵⁶⁾. De kardinaal schreef op 21 maart dat, zelfs uitgenodigd, hij niet zou terugkeren zolang de paus geen definitieve richtlijnen inzake houding tegenover het Frans régime had gegeven; Werbrouck moest dus een ander argument — de nog steeds onduidelijke Franse godsdienstpolitiek — vinden om te weigeren naar Antwerpen te komen; de kardinaal schreef ook aan van Eupen dezelfde dag in dezelfde zin ⁽⁵⁷⁾. Het toeval bracht inspiratie: van Eupen las in een blad een circulaire van 10 maart waardoor de prefect van de Dijle aan de onderprefecten van het departement de namen vroeg van de priesters die nog onrust stookten en liet weten dat hij zelf de pastoor van Asse — Jozef van der Saecken ⁽⁵⁸⁾ — over de

⁽⁵⁵⁾ Brief van deken Werbrouck aan Adrianus Oomen d.d. 6 maart 1801.

⁽⁵⁶⁾ Brief en ontwerp bevinden zich in origineel in het archief van het aartsbisdom Mechelen en in kopie in het Brievenboek te Breda. Zij werden volgens de originelen door F. Prims uitgegeven in de *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1^e reeks, dl. XXVI, 1935, bl. 151-154; men moet echter lezen op bl. 152, regel 4: « 30 pluviôse » in plaats van « 3 pluviôse », regel 17: « 18 ventôse » in plaats van « 18 pluviôse », ook in de *Geschiedenis van Antwerpen*, dl. XXIII, Antwerpen, 1947, bl. 190, regel 29: « 9 maart » in plaats van « 7 februari ». Op 14 maart stuurt Werbrouck afschrift van zijn ontwerp ook aan Adrianus Oomen en Ignatius van Gils, die op 21 maart slechts lichte veranderingen voorstellen.

⁽⁵⁷⁾ Afschrift van beide brieven van de Franckenberg in het Brievenboek te Breda.

⁽⁵⁸⁾ Geboren te Antwerpen, pastoor te Asse sedert 1791.

grens had doen brengen; van Eupen deelde die tekst aan deken Werbrouck mede en liet het op 24 maart aan de Franckenberg weten ⁽⁵⁹⁾. Dekan Werbrouck redigeerde een nieuw antwoord aan zijn broeder de maire, waarin hij volledig de Brusselse circulaire afschreef, het contrast er van met de vriendelijke uitnodiging hem gedaan onderlijnde, maar zegde liever te wachten naar het einde van de onderhandelingen tussen de H. Stoel en de Franse regering. Van Eupen veranderde enkele zinnen van de minuut, Werbrouck stuurde de definitieve tekst aan zijn broeder op 26 maart.

JOZEF WERBROUCK AAN ZIJN BROEDER JAN.

IJsselstein 26 mars 1801.

Très cher Frère,

Je suppose que la proposition que vous me faites dans votre lettre du 18 ventôse an 9, vient de la part de Mr D'Herbouville préfet du département des deux Nèthes. Je suis très sensible à l'attention qu'il veut bien signaler ainsi à mon egard, mais comme dans la faveur, dont il daigne m'honorer, il porte assurément ses vues sur le bonheur, qui doit rejaillir sur tous les habitants de notre chère patrie par le retour du libre exercice du culte catholique, dont ils ont été privés depuis quelques années, et qui fait le principal objet de leurs vœux; comme vous même, cher frère, n'aspirez après mon retour qu'afin que je vienne vous aider, en donnant l'exemple de l'enseignement public de la Religion catholique; je croirois manquer grossièrement à mon devoir et à ce que je dois aux vues religieuses et bienfaisantes de Mr d'Herbouville qu'ainsi qu'aux vôtres, si je ne vous faisais parvenir mes réflexions, comme vous m'ij invitez vous même au cas que j'en aurois quelques unes à vous faire ⁽⁶⁰⁾.

1. Een anticlericale circulaire van de Brusselse prefect.

Je vous observerai donc que vous m'avez écrit le 18 ventôse an IX, et que je trouve dans les papiers publics une lettre de Bruxelles du préfet de la Dyle aux sous-prefets du département du 19 ventose an IX, qui n'est par conséquent que d'un jour postérieure à la vôtre, et qui est de la teneur suivante.

« Dans un moment, citoyen Sous-Préfet, où la France entière jouit des premiers bienfaits d'un paix aussi glorieusement acquise qu'impatiemment attendue ⁽⁶¹⁾, lorsque cet heureux évènement en mettant un terme aux calamités de la guerre extérieure, ramène tous les citoyens à des idées de concorde et de bonheur domestique, je n'apprends pas sans indignation que des prêtres perturbateurs emploient des manoeuvres odieuses pour armer de nouveau contre l'ordre social le fanatisme et la

⁽⁵⁹⁾ Afschrift van zijn brief in het Brievenboek te Breda.

⁽⁶⁰⁾ Slechts deze inleiding gemeen met het vroeger ontwerp van antwoord door Prims uitgegeven.

⁽⁶¹⁾ De vrede van Luneville.

crédulité. La conduite de ces hommes est d'autant plus coupable, que l'administration, sans rechercher si leur présence sur le territoire de la République étoit motivée suivant les dispositions de la loi, n'exigeoit d'eux, pour prix de son indulgence, que de vivre paisibles dans l'asyle qu'on leur accordoit. Si la plupart d'entre eux se sont montrés dignes de cette faveur, il en est plusieurs qui n'en ont usé que pour prêcher la revolte, le mépris des lois et la haine du gouvernement.

Il est indispensable, citoyen Sous-préfet, de diriger contre ces factieux les poursuites les plus sévères, et c'est au nom du bien public que j'appelle sur eux toute surveillance et toute la rigueur des lois. Déjà Joseph Epiphanie Van der Sach, excuré d'Assche, notoirement connu, depuis longtemps, par ses provocations incendiaires, vient d'être arrêté par mes ordres et conduit sous escorte, hors du territoire français. Le même traitement est réservé à tous ceux qui comme lui prophéant un caractère auguste et ne se servent de l'empire que la Religion leur donne sur les consciences qu'ils dirigent que pour rappeler au sein de leur patrie les malheurs et les dissensions funestes, dont le souvenir même doit être banni.

Je vous charge, citoyen sous-préfet, de me faire connoître nominativement les prêtres retirés dans votre arrondissement, qui n'ont pas satisfait aux conditions qui leur sont imposées par l'arrêté des consuls du 3 frimaire an 8, et de me désigner spécialement ceux, dont la présence ne peut être tolérée plus longtemps sans compromettre la tranquillité du pays, qu'ils habitent. Signé: Doulcet Pontecoulant.»

Je ne veux pas analyser cette lettre: mais il me paroît qu'elle contraste singulièrement avec les offres, dont veut bien me gratifier Mr d'Herbouville, et ce contraste me fait naître l'idée suivante: si jamais Mr d'Herbouville étoit promu selon son mérite à une place plus élevée, il se pourroit qu'il seroit remplacé par quelqu'un qui marcheroit sur les traces de Mr Doulcet-Pontecoulant: et combien l'azile qu'on m'auroit accordé dans mes propres foyers, ne deviendrait il pas alors précaire; ne serois-je pas exposé, en remplissant mon devoir, à être arrêté par les ordres de son successeur, et conduit de nouveau, sous escorte, hors du territoire français?

2. Afwachting van een pauselijke uitspraak.

Je sçais d'ailleurs par les feuilles publiques ⁽⁶²⁾ que le Souverain Pontife est occupé actuellement avec le premier consul à trouver des moyens pour rétablir la Religion Catholique en France. J'espère et je désire ardemment, que les conférences qui se tiennent à cet égard, aient bientôt leur effet. Alors l'autorité législative se fera entendre, et toutes les incertitudes, toutes les craintes seront entièrement dissipées; les préfets de tous les départements tiendront la même route, et l'intervention du Chef de l'Eglise calmera toutes les inquiétudes; tandis qu'à présent on se trouve à tout instant dans la plus cruelle alternative ou de déplaire au gouvernement, ou de trahir son devoir.

Vous sentez aisément, Cher frère, combien il est désagréable de mener

⁽⁶²⁾ In plaats van de vier laatste woorden, stond eerst geschreven, maar werd uitgeschrapt: « à n'en pas douter ».

une telle vie ⁽⁶³⁾ et vous devinerez avec la même aisance la conclusion qui résulte de mes réflexions, que je vous prie cependant de rendre à Mr d'Herbouville, de façon à le convaincre de la profonde vénération, dont je suis pénétré à son égard.

J'ai l'honneur d'être très sincèrement très cher frère.

Votre &c.

Jos. Fr. E. Werbrouck.

Op 27 maart stuurde Werbrouck de minuut van die brief — met de verbeteringen door van Eupen gesuggereerd — aan de Franckenberg ⁽⁶⁴⁾, alsook volgend begeleidend schrijven, welk aantoonde hoe hij, evenals van Eupen, schrik had om maar in het minste aan de onmeedogende kardinaal te mishagen.

JOZEF WERBROUCK AAN DE FRANCKENBERG.

IJsselstein 27 mars 1801.

Monseigneur,

L'honneur dont V.E. daigne me combler par Sa gracieuse lettre du 21 de ce mois a jetté un baume précieux dans mon âme, déchirée par la crainte de compromettre la cause de la Religion. Je vous dois, Monseigneur, d'avoir pu marcher sans crainte; mais les termes me manquent pour vous en exprimer ma juste et ma vive reconnaissance. Dans d'impuissance ou je suis à cet égard, je me bornerai à lever journalièrement les mains au Ciel, afin de supplier l'auteur et le consommateur de la Foi, pour qu'il daigne conserver les précieux jours de V.E. et la faire goûter bientôt les délicieux fruits de son admirable et héroïque persévérance, en la rendant à un troupeau docile à sa voix paternelle.

J'ai l'honneur de joindre ici copie de la réponse que j'ai faite à mon frère, et que je lui ai envoyée hier. C'étoit la lettre même, que je lui avais préparée, dans la quelle V.E. découvrira par les ratures un changement ultérieur que j'y ai fait sur la représentation de mon Collègue Mr van Eupen. Je la supplie en entretems d'être bien persuadée qu'avec la grâce de Dieu je me sens tellement disposé qu'aucun sacrifice, quelque grand qu'il puisse être, ne me coutera, dès que je puis avoir le bonheur de servir la bonne cause. Mon inquiétude et mon embarras étoient fondés sur ce que le Préfet dans la proposition qu'il me fit faire sembloit faire

⁽⁶³⁾ Hierop volgde, maar werd uitgeschrapt en verkort: « *mais en outre encore: la faveur singulière qu'on m'accorderoit de préférence, ne doit-elle pas jeter un soupçon sur ma conduite? Ne dira-t-on pas que ce n'est pas une faveur, mais la suite (tranchons le mot) d'une soumission quelconque que j'aurois faite? d'où il résulteroit une méfiance générale, qui rendroit mon zèle parfaitement inutile. Voilà, mon frère, des réflexions, qui vous feront tirer la conclusion, qui en résulte; mais que je vous prie.* »

⁽⁶⁴⁾ Beide teksten, met de doorschrappingen er bij, werden afgeschreven in het Brievenboek van Franckenberg. Ook op 27 maart verwittigde Werbrouck Adrianus Oomen en Ignatius van Gils dat hij een andere brief aan zijn broeder gestuurd had.

dépendre de mon retour la liberté de tous les Prêtres à la quelle tout le monde aspire avec une ardeur incroyable.

Je vous remercie très humblement, Monseigneur, des témoignages authentiques que Mr van Eupen m'a remis de la part de V.E. J'espère que cette pièce achèvera de faire revenir ceux qui n'ont pas encore eu le courage de retracter le malheureux serment de haine à moins qu'ils ne préfèrent de se caractériser par l'esprit d'hérésie, celui de défendre l'erreur avec opiniâtreté. J'ai l'honneur d'être,

Monseigneur,

De Vôte Eminence

Le très-humble & très-ob. Serviteur

Jos. Fr. E. Werbrouck.

Intussen hadden de te Antwerpen zijnde vicarissen-generaal op 24 maart — daar zij zonder nieuws van deken Werbrouck waren en de paasbiechten op 28 maart, daags voor Palmen-zondag, begonnen — toch de resolutie van 10 september 1800 veranderd en aanvaard dat, tot nadere beslissing van de bisschoppen, men de maires tot de sacramenten mocht toelaten mits zij de belofte van trouw aan de grondwet niet gedaan hadden en de intentie hadden liever ontslag te nemen dan iets tegen de godsdienst te doen.

Waarschijnlijk nadat het antwoord van deken Werbrouck aangekomen en aan d'Herbouville medegedeeld was, werd besloten de vrede van Luneville op 31 maart zonder kerkelijke plechtigheid te vieren. De te Antwerpen zijnde vicarissen-generaal werden door d'Herbouville op 1 april ontvangen en gaven hem wellicht kennis van hun besluit van 24 maart ⁽⁶⁵⁾, de prefect van zijn kant liet toe dat voortaan Missen in de kerken zouden geschieden zonder echter dat de priester aan de gelovigen zichtbaar was; zulks gebeurde dan onder meer te Antwerpen en te Turnhout. Kardinaal de Franckenberg keurde het Antwerps besluit van 24 maart af maar gaf bevel geen publiciteit aan zijn opinie te geven. De pastoor van Asse ging te Emmerich bij hem toevlucht zoeken en dit werd de rechtstreekse aanleiding voor de Franse regering om op de koning van Pruisen druk uit te oefenen om de Franckenberg uit het Pruisisch rijk te verwijderen; de kardinaal ging zich dan in mei te Borken, op het grondgebied van de prins-bisschop van Munster, vestigen.

⁽⁶⁵⁾ *J. F.* en *J. B. VAN DER STRAELEN*, *op. cit.*, dl. VII, bl. 216, geven maar de naam van vier vicarissen-generaal, de vijfde, — de Vries — kon niet meer gaan. Zij schijnen zich te vergissen over het onderwerp van het onderhoud van 1 april.

IV. OVER HET BEZIT DER HOLLANDSE KERKEN VAN VOOR DE REFORMATIE.

De Bataafse Republiek had op sommige punten een bredere kijk dan de vroegere Hollandse politieke regiemmen. Zo werd door additioneel artikel 6 van de staatsregeling van 1 mei 1798 bepaald dat de kerken van vóór de Reformatie ter beschikking van de gemeentebesturen zouden gesteld worden welke er zouden voor zorgen een vergelijk tussen de vertegenwoordigers van de verschillende godsdiensten te bekomen nopens het gebruik van de kerk ⁽⁶⁶⁾. Waar de katholieken in overgrote meerderheid waren, werd hun aldus het kerkgebouw toegekend.

Ciamberlani gaf echter de raad niet aan te nemen ⁽⁶⁷⁾, terwijl de overheden van de bisdommen Den Bosch en Roermond van een tegenovergestelde opinie waren. En in het Hollands deel van het bisdom Antwerpen wist men niet meer welke houding aannemen; op verschillende plaatsen namen de katholieken niet onmiddellijk bezit van de hun toegewezen kerken ⁽⁶⁸⁾. Te Etten kregen zij het oude kerkgebouw door besluit van 8 juli 1800. Kort daarna kwam juist een nieuwe pastoor aan, Antonius Oomen, die niet te strijdlustig was en aarzelde de beslissing, tegen het blijvende verzet van de protestanten in, te doen doorvoeren.

Reeds in maart 1801 wordt van een herziening van de staatsregeling gesproken. Op 20 juni schrijft Adrianus Oomen aan Werbrouck om hem te vragen of het gewenst is dat de katholieken de hun toegewezen en nog niet in gebruik genomen kerken zouden opeisen ⁽⁶⁹⁾. Werbrouck raadpleegt van Eupen en antwoordt in beider naam.

⁽⁶⁶⁾ « Alle Kerk-Gebouwen en Pastorij-Huizen der voormals Heerschende Kerk, voor zoo ver zij, door aanbouw uit de afzonderlijke kas van de Gemeente geene bijzondere en wettige eigendommen zijn, worden overgelaten aan de beschikking van ieder Plaatselijk Bewind, om deswege tusschen alle Kerkgenootschappen eenig vergelijk te treffen, en wel binnen de eerstkomende zes maanden na de aanneming der Staatsregeling ». Cfr. P. NOORDELOOS, *De restitutie der kerken in de Fransche Tijd*, Nijmegen, 1937, bl. 78.

⁽⁶⁷⁾ J. KLEIJNTJENS, *Brieven van Mgr L. Ciamberlani*, dl. I, Haarlem, 1946, 157, 161-162, 165-166, 173-177.

⁽⁶⁸⁾ P. NOORDELOOS, *op. cit.*, bl. 220, en *De houding van den apostolischen vicaris A. van Alphen ten opzichte van het ingebruik nemen der genaaste kerken*, in *Bossche Bijdragen*, dl. XIV, 1936-1937, bl. 207-302.

⁽⁶⁹⁾ De brief wordt in het archief van de pastorie te Etten bewaard.

JOZEF WERBROUCK AAN ADRIANUS OOMEN.

IJsselstadii 27 Julii 1801.

Amplissime Collega,

Vigesima septima elapsi mensis salvus et incolumis ex tractibus vestris huc rediens Venerabilis meus Pastor honoratissimas Tuas litteras, biduo ante datas, mihi detulit, libellum etiam de bonis ecclesiasticis tractantem, quem iisdem adjunxeras; alterum insuper libellum, cui titulus: Défense de l'ordre Social &c. ex parte Gruijteri ⁽⁷⁰⁾ nostri, qui et litteras 1^a hujus ad me didit. Gratias vobis summas ago de singulari, qua me prossequi dignamini, attentione; et illud Tu, quaeso, Vir colendissime, ne suspiceris, ex neglectu aliquo acidisse, quod tarde adeo respondeam. Dum prima vice Litteras Tuas Collegae meo ⁽⁷¹⁾ ostendi, ajebat se rem illam quae in Postscripto continebatur et circa quam sensa nostra exquirebas, maturius perpendere debere, et ex templo respondere non passe. A 10 circiter diebus secundo illum interpellavi; cumque sensa nostra jam vellem Tibi pandere, accidit mihi inopinato negotium quoddam, quod per octiduum me cuivis alteri negotio supersedere coëgit. Censem igitur itaque (salvo meliori iudicio) nullatenus expedire, ut Superiores Ecclesiastici facultatem faciant Catholicis, transferendi Divinum cultum ad majores Ecclesias recens illis concessas, ne, si antiquus rerum ordo olim redeat, apud Reipublicae Gubernatores inculpari valeant. Deinde plures certe acatholici in illis hodie Ecclesiis jus habent sepulturae, quo privari nequeunt, et quo similiter uti non possunt, absque eo quod Ecclesiae illae polluantur. Catholici facile haud dubio concipient vel ex hoc capite Vobis licitum non esse, facultatem illam concedere. Qua ratione inconvenientiae huic obviam iverunt Episcopus Ruraemundensis et Vicarius Generalis Buscoducensis ignoramus; minime etiam contemnendae sunt, quas ipse in contrarium allegas rationes, grandium nempe expensarum perditio et timor vindictae ex parte acatholicorum, si antiquus redeat semel rerum ordo.

Salutant vos plurimum Pastor meus ⁽⁷²⁾ et amici Jutphaasiani ⁽⁷³⁾, salvere quoque corde-tenus meo nomine et data occasione jubeas Amplissimum Stevenium ⁽⁷⁴⁾, Binos Gilsios ⁽⁷⁵⁾ et Gruijterium nostrum, dum summo interim ego venerationis et affectus cultu permaneo

Amplissime Collega

Famulus Tuus Humillimus

Jos. F. E. Werbrouck.

P.S. — Petitvit a me per D.n Rosa, Praeses Seminarii consensum, ut possit aliquam distributionem concedere iis, qui Theologiam Antv. ae praelegunt iis, qui sumptus facere nequeunt. Occasionem hanc arriqui ut in favorem Seminarii Tui me iterato et fortiter declararem. Hodie

⁽⁷⁰⁾ De Gruytters, leraar aan de IJpelaar.

⁽⁷¹⁾ Kanunnik van Eupen.

⁽⁷²⁾ De pastoor van IJsselstein.

⁽⁷³⁾ Van Eupen woonde toen bij pastoor Noey te Jutphaas, hij zal aldaar sterven op 14 mei 1804.

⁽⁷⁴⁾ Waarschijnlijk Cornelius Stevens (cfr. onze eerste bijdrage, bl. 7, n° 10), die voor de Fransen moest schuilen maar dus nog in betrekking stond met Adrianus Oomen.

⁽⁷⁵⁾ Antonius en Ignatius van Gils.

Litteras ad illum dedi, quas possunt iterum cum prioribus inserere actis Episcopatus Antv. is.

Werbrouck raadt dus af de oude kerken aan te nemen omdat vele niet-katholieken er in begraven liggen en grote herstelkosten meestal te doen zijn, die misschien verloren zullen gaan indien een nieuw bewind de restitutie herroept. Werbrouck weet nog niet dat op 17 mei de H. Stoel toch de toelating gegeven heeft de kerken aan te nemen, dit deelt op 22 augustus Ciamberlani mede aan de vicarissen-generaal van het vacante bisdom te Antwerpen; deze stellen op 31 augustus de regels vast volgens dewelke zij toelating zullen geven de oude kerken in gebruik te nemen ⁽⁷⁶⁾. Dezelfde dag staan zij dit reeds toe aan de pastoor van Princenhage en in september aan die van Oudenbos. Het is juist op tijd. Na de staatsgreep van september 1801, werd op 16 oktober bepaald door de nieuwe staatsregeling in artikel 13: « Ieder kerkgenootschap blijft onherroepelijk in het bezit van hetgeen met den aanvang dezer eeuw door hetzelfde wierd bezeten. »

Het geval van de kerken vóór 1801 in rechte toegewezen maar in feite nog niet opgeëist is onzeker. Te Etten geeft dit aanleiding tot een proces tussen katholieken en protestanten, dat de eerste verliezen.

In het post-scriptum van zijn brief schrijft deken Werbrouck dat in Antwerpen enkele lessen aan theologanten gegeven worden, dit geschiedt inderdaad in private huizen, onder leiding van de leraars en met gelden van het vroeger Antwerps seminarie ⁽⁷⁷⁾. Werbrouck maakt er van gebruik om wederom financiële hulp voor de IJpelaar te vragen.

In een brief van 16 augustus aan Adrianus Oomen zet Werbrouck hem nogmaals aan om liever aan het hoofd van de IJpelaar te blijven dan naar Gierle terug te keren en spreekt hij over de vervanging van de Gruytters die naar Antwerpen vertrekt. Op 10 oktober komt de Turnhoutenaar ⁽⁷⁸⁾ Petrus Augustinus Michielsen als opvolger aan, de brief van Werbrouck aan Adrianus Oomen d.d. 20 oktober, is begeleid van een kort

⁽⁷⁶⁾ Tekst van de documenten d.d. 17 mei en 31 augustus uitgegeven in *Bossche Bijdragen*, dl. XIV, 1936-1937, bl. 299-302. Het besluit van 31 augustus is door J. A. Seerwaert getekend.

⁽⁷⁷⁾ Cfr. J. F. en J. B. VAN DER STRAELLEN, *op. cit.*, dl. VII, bl. 260.

⁽⁷⁸⁾ Aldaar geboren op 11 maart 1770, priester gewijd in 1795.

schrijven van Werbrouck aan de nieuwe leraar om hem aan te moedigen ⁽⁷⁹⁾.

Werbrouck sterft nogal plotseling te IJselstein op 17 november 1801 ⁽⁸⁰⁾. Adrianus Oomen zal tot zijn dood aan het hoofd van de IJpelaar blijven ⁽⁸¹⁾, in 1803 wordt de Gruytters pastoor te Gierle ⁽⁸²⁾ en komt Michielsen in België terug ⁽⁸³⁾.

⁽⁷⁹⁾ Dit begeleidend schrijven is niet bewaard.

⁽⁸⁰⁾ Cfr. J. F. en J. B. VAN DER STRAELLEN, *op. cit.*, dl. VII, bl. 234. Kan. van Eupen schrijft uit Jutphaas op 22 november 1801 aan Adrianus Oomen over de dood van Werbrouck: « Obiit 17 hujus ad medium sextae vespertinae. Evocabar 14^a ab optimo cognato tuo Rev. adm. Domino Pastore ut ultima Ampliss. et Eximio Viro Sacramenta administrarem; sentiebam quantum foret supra vires meas hanc in illum functionem exercere, hanc itaque tristem Provinciam praefato R.do Pastori demandavi, cui jam modo Sacramentalem Confessionem instituerat. » Archief van het bisdom Breda.

⁽⁸¹⁾ Alhoewel hij in 1806 deken van Breda, als opvolger van Adrianus Crul, en in 1814 pastoor van de Sint-Mariakerk aldaar, als opvolger van Ignatius van Gils, wordt. Hij sterft op 8 januari 1817.

⁽⁸²⁾ Hij wordt rector van het gesticht Van Celst te Antwerpen in 1810.

⁽⁸³⁾ Hij wordt desservitor in Zevendonk; op 2 juli 1814 wordt hij pastoor van het gasthuis te Turnhout in welke functie hij sterft op 16 juni 1837.

Het toponiem de Boeretang te Dessel

door

Frans Verbiest.

Een toeristische bezienswaardigheid te Dessel is de *Boeretang*, hoeve aan de Witte Nete, bekend gebleven uit het werk van Conscience. De militaire kaart vermeldt het toponiem met de woorden : *Boeretang ferme*, de toeristische kaart van Mol en omstreken verwijst naar het Campinastrand, de Werbeekse kapel en de *Boeretang-hoeve* ⁽¹⁾.

Vrij zeldzaam is deze plaatsnaam in de Kempische plaatsnamenschat; vrij zeldzaam zijn ook daarin de twee elementen : *boer* en *tang*.

Het eerste element doet ons onwillekeurig denken aan een ander toponiem, de *Boerendans*, o.m. te Olen.

Het eerste element *boer*- zal wel de variërende vorm zijn van het Middelnederlandse woord : *buur*, *buer*, znw. o. of m. = huis, schuur ⁽²⁾. In de Kempen is het woord dialectisch nog in gebruik als *den boer* en in samenstellingen als *bakbuur*, *ovenbuur*, een kleine, achter de woning los staande of aangehechte aanbouw, waarin gebakken wordt of werd of waarin iets bewaard wordt. In het Turnhoutse werd in die zin gewaagd van een *weefbuur*, waarin geweven werd.

Het etymologische woordenboek wijst in dezelfde richting : *buur* uit *bûra*- = huis, vertrek; mndl. *buur* (m. & o.) = huis, schuur, ohd. *bûr* m. = vertrek, cel, huis, bewaarplaats (nhd. *bauer* = vogelkooi); os. *bûr* = huis, vertrek; ags. *bûr* m. = vertrek (eng. *bower*); on. *bûr* o. = idem, voorraad-schuur, enz. ⁽³⁾.

⁽¹⁾ *Vade-Mecum doorheen de Provincie Antwerpen* uitgegeven door de Toeristische Federatie der Provincie Antwerpen, Antwerpen, 1952, blz. 210.

⁽²⁾ Verdam : *Middelnederlands Handwoordenboek*, 's Gravenhage, 1949, blz. 123a.

⁽³⁾ N. van Wijk : *Franck's Etymologisch Woordenboek der Nederlandse Taal*, 's Gravenhage, 1949, blz. 101 en 102.

Voor de verklaring van het tweede element moeten we verwijzen naar het woord *tong, tonge*; met in het Middelnederlands de betekenissen: 1. tong, het lichaamsdeel; 2. overdrachtelijk: de tong van een weegschaal, een gesp; *landtong*, enz. ⁽⁴⁾.

Dr. M. Schönfeld bevestigt deze identificatie: « Dat tong zich bijzonder leent tot overdracht, bewijst het woord *landtong*; men vergelijk ook de Zuidhollandse plaatsnamen *Oude* en *Nieuwe Tonge*. Een samenstelling hiervan met *koe* bevat overijssels *De Koetonge* (onder Steenwijk). Met Schönfeld is H. J. Moerman het er over eens dat *tange* verwant is met *tong* (voorkomend in *landtong*). De eerste geeft als betekenis op « zandige hoogte », de tweede omschrijft « zandrug in een hoogveenengebied ». Het woord is verwant met het Angelsaksisch *tunge* in de Engelse plaatsnaam *Tonge*, hier *landtong*, *tongland* aan een rivier, waarvoor Ekwall verwijst naar het Oudengels *tang* = riviersplitsing in de vorm van een vork ⁽⁵⁾. Bevestiging daarvan geven De Vries, H. Jellinghaus, H. Abels, Winkler ⁽⁶⁾.

Schönfeld citeert daarbij andere voorbeelden in Nederland: *Boertange*, *Hanetange* in Westerwolde (Groningen), naast de veldnamen: *Tange* (Onstwedde), *Zandtange* (ten oosten van Mussel), *Jipsingboertange* (in 't verlengde van *Zandtange*), *Hoendertange* (Wollinghuizen), *Wessingtange*, *Borgertange*, *Hanetang* (alle drie onder Vlechtweide) e.a.

Een vooruitgeschoven post is drechts *Veentangen*, bouw- en grasland onder Gieten. Een oud voorbeeld uit een andere streek is Maasbommel, waar a. 1402 4 *mergen lants op der Tangen* wordt vermeld ⁽⁷⁾.

Ook in West-Vlaanderen is het toponiem aan te wijzen in o.a.: *Tanghedriesch*, *Tanghemeerschelken*, *Tanghevelt* ⁽⁸⁾.

De Engelse toponymie citeert bij het woord *tong* OE. = a spit of land, v. *tang*. *Tang*, *tong* OE. = tong, forceps. *Tangi* ON. =

(4) Verdam, o.c., blz. 613a.

(5) M. Schönfeld: *Veldnamen in Nederland*, Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, N.R. Deel 12, n° 1 (2° druk), Amsterdam, 1950, blz. 122.

Ekwall: *The concise Oxford Dictionary of english Placenames*, 1947, p. 439 en 455.

(6) W. de Vries: *Groninger Plaatsnamen*. Overdiep, 1946, blz. 226, 265. H. Jellinghaus: *Westfälische Ortsnamen*. 1923, blz. 163. — H. Abels: *Die Ortsnamen des Emslandes*, 1927, blz. 75. — Winkler: *Nomina Geografica*, II, blz. 176.

(7) Schönfeld, o.c., ibidem.

(8) K. de Flou: *Woordenboek der Toponymie van westelijk Vlaanderen*..., Gent, Brugge, 1913-38, XV. blz. 688 en volgende.

a tang, a spit of land, a point of land projecting into the sea or a river. No doubt occurs in some Danelaw p. sh. or may well have influenced the meaning of OE. *tang* (which is found only in the sense « tong, forceps »; it is paralleled in LG. by EFris. *tang(e)* = tongue of land, a long narrow sandy ridge ⁽⁹⁾. Verdere etymologische identificatie voorziet Smith met de mogelijkheden dat het woord kan afgeleid zijn van OE. *tungu* = tongue, tongue of land en van het OE. *tang* = thong, strip of land. Voor beide gevallen geeft hij verdere bewijsplaatsen aan.

De heer inspecteur Sneyers, zaliger gedachtenis, die zich geïntrigeerd voelde voor deze zonderlinge Desselse naamgeving, schreef daarvoor destijds naar een zekere Heer F. Kemper te Hannover, die hem daarover als volgt te woord stond: « Wie ich nun erfahren habe, bedeutet *Tange* meist eine sandige Landzunge, die sich in einen Morast oder in ein Moor erstreckt. *Bur* is im Althochdeutschen erst das Haus, dann das ganze Dorf, Bauerschaft oder Nachbarschaft. Die *Bourtange* wird wohl ursprünglich die den Nachbarn gemeinsame Landzunge gewesen sein, auf der die Holländer im Moor eine Festung errichtet haben.

Bei uns im Moor gibt es auch sonst noch derartige Landzungen und ähnliche Erhöhungen. Ich weiss nur nicht, ob diese Erklärung auch auf Ihr *Boeretang* zutrifft ⁽¹⁰⁾.

Bekijken we bijv. de militaire kaart, dan constateren we dat het toponiem te Dessel te situeren is in een vochtig, moerassig gebied, tussen de twee Neten, de Witte en de Werbeekse Nete. De hoeve, de *buur* ligt er op een kleine hoogte in het moerassige terrein, zodat er niets op tegen is aan het toponiem de algemene betekenis te geven die ook Moerman voorziet voor de gevallen in Nederland; zandige hoogte in een moerasgebied ⁽¹¹⁾.

Voor wie mij andere *-tang*namen kan signaleren in het Kempens gebied, hier mijn beste dank bij voorbaat.

(9) A. H. Smith: *English Place-Name Elements*, English Place-Name Society, Vol. WXXXVI, Cambridge, p. 176.

(10) In een schrijven van 16-3-'49.

(11) Moerman, o.c. ibidem.

De Unie der Beneficiën te Retie

door

Jan De Puydt

Bij het einde van het oude regiem bevonden er zich in de parochiale Sint-Maartenskerk te Retie verschillende beneficiën. De belangrijkste waren : het seculiere beneficie van het Heilig Kruis (eerste stichting) dat verenigd was met het beneficie van de Heilige Joannes Baptist en Evangelist. De beneficiant moest drie missen per week opdragen. Het seculiere beneficium venerabilis Sacramenti, gewoonlijk beneficie van het Venerabel genoemd, was verenigd met het beneficie van het Heilig Kruis (tweede stichting) en verplichtte de beneficiant tot een gezongen mis elke donderdag en een private mis om de twee weken. Het seculiere beneficie van Sinte Lucie verplichtte tot drie missen met vrije intentie per week, waarvan een de eerste mis zondags was. De collatie van al deze beneficiën kwam toe aan de abt van Tongerlo. Deze beneficiën brachten de grootste inkomsten met zich mee.

Verder waren er nog enkele kleinere, zoals het seculier van O. L. V. van Smarten, dat tot twee missen per week verplichtte en wiens collators twee parochianen waren. Het beneficie van de Heilige Carolus Boromeus en de stichting van Barbara van Hees brachten maar een bescheiden opbrengst op. Collators waren de kerkmeesters van Retie.

Bij het overlijden van Eerwaarde Heer Celen de twintigste januari 1789 kwamen er verschillende beneficiën vrij. Godfried Hermans, de abt van Tongerlo, wees het beneficie van Sinte Lucie toe aan zijn neef Franciscus Dominicus Hermans, kanunnik van de Sint Sulpitiuskerk te Diest, en het beneficie van het Venerabel aan de deken van het Sint Dimfnakapittel te Geel. De bediening der beneficiën werd toevertrouwd aan onderpastoor Van Genechten. Het gemeentebestuur van Retie was met deze keuze niet tevreden en de zesde april 1789 werden de

Gebruikte afkortingen :

AAT : Archief Abdij Tongerlo.

AAM : Archief Aartsbisdom Mechelen.

APR : Archief Parochie Retie.

« schepenen, bedesetters, sandtmeesters, Kerk en Heilig-Geestmeesters, Ceurmeesters en beste gegoeydens representerende het corpus deser gemeynte van Rethy » ⁽¹⁾ door de drossaert bijeengeroepen.

Deze gaf de vergadering verslag van de genomen keuze en vestigde haar aandacht op het feit dat de gekozenen het recht niet hadden deze beneficiën te ontvangen, daar zij niet voldeden aan de eisen die aan de beneficianten waren gesteld. Door beiden werd immers vereist dat de beneficiant zijn verblijfplaats in Retie nam. De drossaert klaagde tevens het feit aan dat de missen, die in uitoefening der beneficiën moesten gelezen worden, door een der onderpastoors van Tongerlo zouden gecelebreerd worden. Zo zouden er minder missen gelezen worden « tot groote prejuditie en nadeel van deese Gemeynte ». Tenslotte las hij enkele dokumenten voor, waaruit bleek dat de pastoor, de kerkmeesters en het gemeentebestuur er mee belast waren te zorgen dat de beneficiant van Sinte Lucie zijn verblijfplaats in Retie nam. Een advocaat, die hierover door de secretaris van het dorp werd geraadpleegd, was overtuigd dat genoemde gemeentenaren niet alleen gerechtigd, maar zelfs verplicht waren alles in het werk te stellen opdat de beneficiant aan deze eisen zou voldoen.

Met eenparigheid van stemmen werd toen het volgende besluit genomen : men zou wachten tot er na de dood van E.H. Celen drie maanden verlopen waren om te zien of de nieuwe beneficianten te Retie zouden komen wonen. Deden zij het niet, dan moest het gemeentebestuur zich wenden tot de pastoor en de kerkmeesters opdat dezen de bisschop van Antwerpen zouden vragen de beneficianten er toe aan te zetten om zich te Retie te vestigen. Moesten de pastoor en de kerkmeesters dit niet doen, dan zou het gemeentebestuur iemand aanduiden om deze zaak in Antwerpen te regelen. Moest de bisschop hier niet op ingaan, dan zou men het consult van advokaten te Brussel inwinnen en desnoods de zaak haar rechterlijk verloop geven bij de Soevereine Raad van Brabant.

De dertiende juni schreef Van Genechten, onderpastoor te Retie en bedienaar van de beneficiën van Sinte Lucie en het Venerabel, aan de bisschop van Antwerpen dat het merendeel der bewoners van Retie, die werkten voor het aanstellen van een andere beneficiant, geleid werden door de overweging dat de nieuwe beneficiant onder zijn verplichte zondagsmis geen

preek zou geven. Van Genechten gaf elke zondag onder deze mis een preek, daar het hem opgevallen was hoe weinig sommige parochianen van hun godsdienst kenden ⁽²⁾.

Een andere brief van Van Genechten aan de prior van Tongerlo verklaart duidelijk waarom Hermans te Retie twee vreemdelingen tot bezitter van de beneficiën van Sinte Lucie en het Venerabel heeft aangesteld. Hermans had dit gedaan om het beneficie te kunnen laten bedienen door een van de onderpastoors, zodat de abdij deze niet meer zou moeten betalen ⁽³⁾. Dit was zijn hoofdbedoeling. Het is niet zeker of hij de moeilijkheden verwachtte, die van de kant van Retie zouden komen. In ieder geval maakte hij hiervan gebruik om nog voor de gemeentenaren naar de bisschop van Antwerpen te schrijven met het voorstel verschillende beneficiën te verenigen en zo de tweede onderpastoor niet meer te moeten betalen of hem kwijt te geraken.

De abdij van Tongerlo had in de parochie van Retie twee onderpastoors naast de pastoor, die ook van de abdij was. De tweede onderpastoor was daar op kosten der abdij geplaatst door abt Van Den Nieuweneynde, toen de bezitter van het beneficie van het Heilig Kruis, Van der Veken, in 1755 er mee ophield de pastoor van Retie bij te staan in het werk op de parochie. Er waren toen te Retie ongeveer 1.800 kommunikanten. De gerezen moeilijkheden waren voor de abdij van Tongerlo een goede gelegenheid om van de last van die tweede onderpastoor af te geraken. Daarom stuurde Godfried Hermans aan de bisschop van Antwerpen een rekwes, waarin hij de omstandigheden der benoeming van de tweede onderpastoor te Retie verklaarde. Hij betoogde hierin dat het beneficie van het Heilig Kruis vanaf zijn stichting « curatum » was geweest, dit wil zeggen, dat de beneficiant gehouden was de pastoor op de parochie bij te staan. Van Der Veken had daar in 1755 mee opgehouden en deed het nog steeds niet, hoewel hij rustig doorging de opbrengst van het beneficie (85 gulden) voor zich te houden. Daarom verlangde de abdij dat Van Der Veken zijn werk opnieuw zou opnemen ofwel de opbrengst van het beneficie aan de tweede onderpastoor overlaten. Het voorstel van Tongerlo was het volgende : men moest de beneficiën van het Heilig Kruis, van het Venerabel en van Sinte Lucie verenigen. De opbrengst van deze drie volstond om een priester treffelijk te onderhouden. De beneficiant zou gehouden zijn de pastoor op

(1) AAT, Bundel Retie IV.

(2) AAM, Bundel Retie II, *Farde Unie der beneficiën 1789-1793*.

(3) APR, Bundel Beneficie van Sinte Lucie.

de parochie te helpen en zondags godsdienstonderricht te geven tijdens de eerste mis van zes uur. Daarmee zou een einde gesteld worden aan de mis zonder predikatie van de beneficiant, die door de parochianen zeer druk bezocht werd. Deze regeling zou pas in werking kunnen treden na de dood van Van Der Veken. Het bleef de abdij gelijk of dit verenigd beneficie regulier of seculier zou zijn: de opbrengsten volstonden om de bezitter te onderhouden, zodat de abdij in elk geval de tweede onderpastoor niet meer zou moeten betalen ⁽⁴⁾. Van Genechten zou voortaan de inkomsten trekken van de beneficiën, die hij bediende.

Deze brief werd door de bisschop van Antwerpen doorgezonden aan de deken van Mol, Van Dongen, om over het geval meer uitleg te verkrijgen ⁽⁵⁾.

In zijn antwoord van de 22e juli 1789 begint de deken met er op te wijzen dat het beneficie van het Heilig Kruis niet « curatum » was vanaf zijn stichting, zoals Hermans beweerd had, maar wel vanaf 27 juni 1585, toen Clemens Crabeels, bisschop van 's Hertogenbosch, het verenigd had met de beneficiën van Sint Jan de Evangelist en van de Heilige Anna. In 1755 had de aartsbisschop van Mechelen het beneficie van alle zielszorg vrijgesteld. Van Der Veken van zijn kant was daar nooit mee belast geweest, want hij was pas na 1763 als beneficiant aangesteld. Er is dus geen enkele reden opdat hij de opbrengst van zijn beneficie zou overdragen aan de tweede onderpastoor. Voor de rest kwam alles in de brief van Hermans wel met de waarheid overeen. Het leek de deken nog het beste dat de abt van Tongerlo een nieuw rekwesit zou opstellen, waar alle vergissingen uitgenomen waren, of nog beter dat men met de unie zou wachten totdat het geding dat Retie zou instellen afgelopen was ⁽⁶⁾.

Te Retie had men ondertussen niet stil gezeten. De advocaten, die zij aangesproken hadden, gaven de 28e juli het volgend consult: pastoor en kerkmeesters moesten de bediening van het beneficie van Sinte Lucie geven aan een priester, die daar zijn woonplaats had, volgens de volmachten hun door de stichter van het beneficie gegeven. De kerkmeesters moesten de beneficiën, waarvan zij collateur waren, overdragen aan de hoger vermelde priester. In de registers van het bisdom Antwerpen moet nagegaan worden of de dagelijkse mis van acht uur, die de laatste 20 jaar door een kanunnik van Tongerlo opge-

⁽⁴⁾ AAM, 1. c.

⁽⁵⁾ Het is ons spijtig genoeg niet mogelijk geweest toegang te verkrijgen tot het dekanale archief te Mol, zodat het niet mogelijk was de volledige correspondentie samen te stellen.

dragen werd, niet verbonden is aan een seculier beneficie. Moest dit het geval zijn, dan moet men aan de bisschop van Antwerpen verzoeken de hoger vermelde priester in bezit van dit beneficie te stellen. Vindt men hier niets, dan kan men de abt van Tongerlo nog altijd voor de rechter dagen en hem verplichten dit beneficie over te dragen aan een seculier priester ⁽⁷⁾. De unie der beneficiën was dus wel de oplossing, die beide partijen het meeste vdoening schonk.

De zaak bleef nu een jaar rusten: de voorbereiding en het begin van de Brabantse omwenteling namen te zeer de bisschop van Antwerpen en de abt van Tongerlo in beslag om zich hiermee bezig te houden. De zesde juli 1790 antwoordt Van Genechten op een brief van de bisschop van Antwerpen, waarin deze hem uitleg had gevraagd over de bediening en het inkomen van de beneficiën van Sinte Lucie en het Venerabel. De onderpastoor verklaart van het eerste 44 gulden per jaar over te houden en van het tweede 56. Hij verzoekt dringend dat zijn wedde niet zou verminderd worden want hij werkt er hard genoeg voor « praesertim cum adeo hic vinctus et obrutus sum ministerio meo, ut pedem pago efferre vix liceat » ⁽⁸⁾.

De drossaart, schepenen en kerkmeesters van Retie richtten zich nu tot de bisschop van Antwerpen. In hun brief tonen zij aan dat de beneficiën van Sinte Lucie en van het Venerabel, in plaats van aan een seculier geestelijke te zijn overgedragen, nu bediend worden door onderpastoor Van Genechten, « waerschynelyk met insigt, om hem alzoo te subleveren in het besorgen van den zielen-last ». Zij stellen voor de twee genoemde beneficiën te verenigen met twee andere, waarvan de collatie bij de kerkmeesters berust, en dit beneficie over te dragen aan een wereldlijk geestelijke, die in Retie moet wonen ⁽⁹⁾.

De bisschop besloot de 17e december het advies te vragen van de abt van Tongerlo eer hij zijn besluit zou nemen. In zijn antwoord beschuldigt Hermans het gemeentebestuur van Retie ervan de gemeentenaren misleid te hebben. Hermans vindt het neel goed dat de twee beneficiën, die de kerkmeesters begeven, zouden verenigd worden. Zij brengen apaart te weinig op. Ook is hij voorstander van de unie van deze twee met de beneficiën van Sinte Lucie en het Venerabel opdat deze daarna verenigd zouden worden met het beneficie van het Heilig Kruis op voor-

⁽⁶⁾ AAM, 1. c.

⁽⁷⁾ AAT, Bundel Retie IV.

⁽⁸⁾ APR, Bundel Beneficie van Sinte Lucie.

⁽⁹⁾ AAM, 1. c.

waarde echter dat het nieuwe beneficium « curatum » zou zijn en dat de collatie zou toekomen aan de abt van Tongerlo alleen. Daar hij niet verwacht dat de gemeente met deze laatste voorwaarde zou instemmen vraagt hij dat minstens de drie laatsten, waarvan hij de collatie bezit, zouden verenigd worden om zo een voldoende inkomen te geven aan een seculier priester. Ook drukt hij er weer op dat deze tot prediking zou gehouden zijn ⁽¹⁰⁾.

Te Antwerpen zat men wel enigszins verlegen om partij te kiezen. Daarom werd nogmaals het advies gevraagd van de deken van Mol en wel speciaal over de volgende punten: Is het beneficium van het Heilig Kruis werkelijk met parochiedienst verbonden? Als dit niet is, zou het dan niet goed zijn het thans zo te maken als de unie met de beneficiën van Sinte Lucie en het Venerabel wordt doorgevoerd? Laat het beneficium van Sinte Lucie wel een vereniging met een ander beneficium toe? Welk is het inkomen van de twee beneficiën, waarvan de kerkmeesters de collatie hebben? Tenslotte, hoe kan men best de unie doorvoeren zodat er geen geestelijk nadeel voor Retie uit volgt?

In zijn antwoord haalt Van Dongen verschillende stukken aan om te bewijzen dat het beneficium van het Heilig Kruis niet met parochiedienst verbonden is. Hij ziet ook niet in hoe men Van Der Veken hiertoe zou kunnen verplichten, daar hij hiertoe niet meer bekwaam is. Hem zijn beneficium afnemen gaat zeker in geeneen geval. Hij ziet er geen moeilijkheden in het beneficium van Sinte Lucie te verenigen met een ander, daar het niet meer zoveel opbrengt als de stichter wel bedoeld had. De opbrengst van de twee beneficiën, die door de kerkmeesters vergeven worden zijn 16 gulden 10 stuivers en 31 gulden 10 stuivers. In de unie van de hogervernoemde beneficiën met die van Sinte Lucie en het Venerabel ziet Van Dongen niet veel goeds. Als niemand van zijn collatierecht afstand doet zal er ruzie zijn telkens het beneficium moet vergeven worden; tevens zal het lastig zijn de vereniging nu door te voeren, daar men de deken van het kapittel te Geel niet kan verplichten van zijn beneficium afstand te doen.

In een apaarte nota bij zijn brief schrijft Van Dongen dat de bedoeling van de gemeentenaren is, een mis meer te verkrijgen, waarin er niet geprekeerd wordt. Hiertegen verzet hij zich met klem daar dit tot geestelijk nadeel van de parochie zou uitvallen. Dit heeft hij niet in zijn brief durven zetten, daar hij bang is last te krijgen. Hij zou niet graag een tweede maal geplunderd worden, zoals tijdens de Brabantse omwenteling ⁽¹¹⁾.

Van Dongen had zich niet vergist als hij veronderstelde dat het er Retie om te doen was een mis meer te krijgen. De 28e maart 1791 werd de gemeente weer bijeengeroepen en besloten het collatierecht van het nieuwe beneficium, ontstaan door de unie van de beneficiën van Sinte Lucie en het Venerabel met de twee waarover de kerkmeesters beschikten, aan de abt van Tongerlo af te staan op twee voorwaarden: de abt zal moeten kiezen tusschen drie kandidaten, die hem door de kerkmeesters voorgesteld worden, en beide onderpastors moeten behouden blijven. Deze resolutie werd naar de bisschop van Antwerpen gestuurd met een brief, waarin zij hun verwachting uitdrukten dat Hermans met deze regeling zou instemmen. Dit moet voor Hermans wel een kwade dobber geweest zijn: in plaats van de last van een onderpastor kwijt te geraken werd zijn collatierecht verminderd.

De zevende april stuurde het bisdom een brief aan secretaris Van Eynde. Uit het antwoord van de secretaris kan opgemaakt worden dat er een nieuw plan gevormd was: de unie zou nu slaan op de beneficiën van het Heilig Kruis, van het Venerabel, van Sinte Lucie en van O. L. V. van Smarten. Bezitter hiervan was E. H. Rosa. Men zou trachten deze af te zetten. Van Eynde drong in zijn brief aan dat er voortaan op zon- en feestdagen vier vaste missen met predicatie zouden zijn ⁽¹²⁾.

De dertiende mei antwoordde de bisschop van Antwerpen dat hij zou pogen de abt van Tongerlo te overhalen om in de vier missen toe te stemmen. In zijn brief van 28 juni vraagt Van Eynde dat de toestemming van Hermans, over de missen en de unie der vier missen, eer de gemeente vruchteloze kosten zou aandoen door haar voorwaarden in een akte vast te leggen ⁽¹³⁾.

De 21e oktober schrijft Van Celst, secretaris van de bisschop, aan Hermans dat de bewoners van Retie op het punt staan hem voor de Raad van Brabant te dagen. Om hen tegen te houden had Van Celst beloofd Hermans zo vlug mogelijk zijn toestemming te doen geven. Hij vraagt hem dus zijn instemming in de unie der vier hoger vermelde beneficiën, tevens verzoekt hij hem te willen zorgen dat F. D. Hermans en Van Petegem afstand zouden doen van hun beneficium en hem te laten weten of hij er mee instemt dat de gemeente hem drie kandidaten voorstelt waartussen hij moet kiezen ⁽¹⁴⁾.

(10) AAT, Bundel Retie IV.

(11) AAM, l. c., brief van 23 februari 1791.

(12) AAM, l. c.

(13) AAM, l. c.

(14) AAT, Bundel Retie IV.

Vijf dagen later kwam er te Antwerpen een brief aan Van Eynde, waarin hij meldde dat de gemeente besloten heeft de zaak in proces te trekken als er binnen de twee weken geen minnelijke schikking is getroffen. Het bisdom antwoordde hierop dat deze unie niet kon voltrokken worden zolang de familieleden van de stichter van het beneficie van O. L. V. van Smarten geen afstand hadden gedaan van hun collatierecht.

De elfde juni was men zo ver geraakt dat de familie van haar benoemingsrecht afzag. Van Eynde stuurde hiervan akte aan de bisschop met verzoek nu eindelijk in de unie toe te stemmen ⁽¹⁵⁾. De zaak had nu reeds zo lang geduurd dat men te Retie begon in te zien dat er ook van hun kant wel enige toegevingen mochten komen. Retie was hiertoe akkoord, maar om de zaak te bespoedigen begonnen zij het bisdom letterlijk met brieven te bestormen.

Als Van Eynde de 16e augustus weer op het bisdom was aangekomen, vond men daar ook dat het begon te volstaan. De 17e schreef Van Celst aan Hermans een brief, waarin hij meedeelde dat de gemeente van alle collatierecht afzag, dat E. H. Rosa overleden was en dat de gemeente zich bereid had verklaard de bezitter van het nieuwe beneficie de opbrengst van het beneficie van het Heilig Kruis te vergoeden, daar Van Der Veken dit niet wilde afstaan. Daarenboven verzocht hij hem schriftelijk bewijs van afstand van F. D. Hermans en Van Petegem ⁽¹⁶⁾. De 31e augustus werden deze bewijzen getekend. De 21e september werden ze door provisor Simens, in naam van zijn abt, aan Van Celst ter hand gesteld en konden de beneficiën eindelijk verenigd worden. Op de laatste vraag van Simens of het nieuwe benefice niet zou verplichten tot bijstand in de parochie, antwoordde deze hem dat hij dat wel zou willen, maar dat de bisschop meende dat de parochiale verplichtingen van de beneficiant zouden volbracht zijn met een preek onder de eerste mis op zon- en feestdagen ⁽¹⁷⁾.

⁽¹⁵⁾ AAM, I. c.

⁽¹⁶⁾ AAT, Bundel Retie II.

⁽¹⁷⁾ AAT, Bundel Correspondentie III.

De keuren van Turnhout (1550)

door

Raym. Peeters.

Het is een feit dat wel door niemand zal worden tegengesproken, dat de oude keuren een veelzijdig belang opleveren, niet alleen voor de lokale geschiedenis, maar al evenzeer in een nog breder verband. Het oude rechtswezen, de sociale en economische geschiedenis, de volkskunde en de cultuurhistorie, en niet het minst de taalkunde, treffen in deze keuren een rijk exploratiegebied dat nog steeds onvoldoende werd ontgonnen.

En nochtans hebben wij in de Kempen geen reden tot klagen. Onze oudheidkundige tijdschriften hebben steeds oog gehad voor deze kostbare documenten, zodat wij thans reeds kunnen beschikken over een vrij aanzienlijke verzameling uitgegeven keuren ⁽¹⁾, waaraan wellicht niet zo heel veel meer zal kunnen worden toegevoegd.

De gemeentelijke keuren waren een samenstel van gesanction-

(1) Zo bezorgde *OUDHEID & KUNST* deze van Brecht (1495) in haar jg. van 1906 (J. MICHIELSEN); *Calmphout* (midden 16^e) in jgn 1907-1910 (P.J. VERHOEVEN). Vervolgens nog onder de titel: *Documenta Campinae Historica* in zelfde tijdschrift doch afzonderlijke paginering: *Oostmalle* (1665), in 1935 (TH. DE MOLDER); *Gheel* (1559-1720), in 1935 (J. ERNALSTEEN); *Waelhem* (1365), in 1936 (A. GIELENS); *Westerlo* (met Olen, Herselt, Hulshout & Zoerle-Parwijs) (1571), in 1937-38 (J. LAUWERYS); *Ekeren* (1548), in 1939 (A. GIELEN); *Tielen* (1450-1630), in 1939 (J. ERNALSTEEN).

In *BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS V/H ALOUDE HERTOGDOM BRABANT*: *Kasterlee* (1548), in 1927 (J. Van GORP); *Wuustwezel* (1500), in 1927 (Fl. PRIMIS); *Schooten & Merxem* (1545), in 1927 (+P.J. GOETSCHALCKX); *Retie* (1554), in 1949 (J. HELSEN); *Merxem & Dambrugge* (1560), in 1950 (Fl. PRIMIS).

In *TAXANDRIA*: *Vorsselaer* (1465-1567), in 1910 (A. Van Olmen); *Turnhout* (17^e), in 1934 (J.E. JANSEN).

In *MEDEDEELINGEN KUNST & OUDHEIDK. KRING HERENTALS*: *Herentals* (1410-1577), in 1934-1936 (R. VERSTREYDEN) en voortgezet in *TAXANDRIA*, in 1950 (J.R. VERELLEN).

Verders nog: in *ANTWERPIENSIA*, 1927: *Merxem en Schooten* (Fl. PRIMIS); *Mol* (G. De LONGE, *Coutumes du pays et duché de Brabant*, t. VII, 1878); in *VERSLAGEN & MEDED. KON. VL. ACAD.*, 1932: *Wuustwezel* (K.C. PEETERS); in *HANDEL. KON. COM. UITGAVE DER WETTEN & VERORDENINGEN* 1913: *Grobendonck* (Ouwen) (P. VERHAEGEN).

neerde verordeningen, meestal bekrachtigd door de landsheer, die erop gericht waren om onderlinge vrede en veiligheid tussen de gemeentenaren te bevestigen ⁽²⁾. Hun verste oorsprong dient waarschijnlijk te worden gezocht in de aanvankelijk vrij gekozen regels van het wordende gemeenschapsleven. Immers, de oorspronkelijke betekenis van het woord *core* (of : *kuere*) was geen andere dan het begrip *keuze* dat een vrije handeling veronderstelt ⁽³⁾.

De Turnhoutse keuren bleven totnogtoe onuitgegeven. Wat wijlen kanunnik Jansen in 1934 als zodanig uitgaf ⁽⁴⁾, beperkte zich alleen tot de titels van het tweede keurboek (1676-1796) en de inhoud van een 17^e-eeuws boekje met extracten uit het oude keurboek. De auteur verkeerde blijkbaar in de mening dat dit oorspronkelijk keurboek verloren ging, wat gelukkig niet het geval is geweest. Deze vergissing vond waarschijnlijk haar oorsprong in een dubbele omstandigheid, namelijk, de misleidende beschrijving van register 1164 in Heuvelman's archiefinventaris ⁽⁵⁾ alsmede in het feit dat dit register aanvangt met de « Costuymen » welke door De Longhé waren uitgegeven geworden in 1877 ⁽⁶⁾, en waarna pas de onuitgegeven keuren volgden. Denkelijk werden zij daardoor te goeder trouw over het hoofd gezien.

In het stadsarchief berusten thans nog drie registers waarin de Turnhoutse keuren staan opgetekend vanaf 1550 tot in 1796.

1. Het oudste, en voor ons oogmerk ook het belangrijkste, is

(2) *FL. PRIMIS, De keurboek van Antwerpen en het probleem der stadskeuren, (VERSL. & MEDED. KON. VL. ACAD.),* (1932, blz. 445-463; *ID., De lokale keuren en ordonnantiën (BIJDRAGEN... HERTOOGD. BRAB.),* 1927, blz. 266-272; *ID., Folklore en keuren (ANTWERPIEN-SIA),* 1927, blz. 104-108; *K. STALLAERT, Glossarium van verouderde rechtstermen, kunstwoorden en andere uitdrukkingen,* Leiden, 1886.

(3) *E. VERWIJS & J. VERDAM, Middelnederlandsch woordenboek,* d. III, 's Gravenhage, 1894, blz. 1894 e.v. Zie ook blz. 1902.

(4) Zie onder voetnoot 1.

(5) Deze eerste inventaris draagt op het titelblad, het volgende opschrift: *Inventaris der Boeken ./. Archiven ./. welke zich bevinden in de Geheyme kamer ten Stadhuyze van Turnhout, geclasseerd in 1837 & 1838 door P.J. Heuvelmans, 1^e klerk ten stadhuyze.*

De inventaris beperkt zich uitsluitend tot de archieven in registervorm, en bleef na n° 1190 onafgewerkt. De door Heuvelmans gegeven nummers worden thans nog gebruikt onder toevoeging van O(ud) N(ummer).

Het oude keurboek staat er in vermeld onder n° 1164. Heuvelmans beging echter 'n onverklaarbare vergissing door het op te tekenen als aanvangende op 3 mei 1661 tot 26 okt. 1664.

(6) *G. De LONGE, Coutumes du pays et duché de Brabant, quartier d'Anvers,* t. VI, Bruxelles, 1877, pp. 506-647.

een register van 29,7 cm op 22 cm op papier, gebonden in een perkamenten omslag. Het telt in zijn geheel 192 folio's die tot aan fol. 183 met romeinse cijfers zijn gepagineerd, waarna zulks in arabische karakters werd voortgezet. Zoals reeds werd gezegd, begint dit register met de optekening van de kostuimen, om pas vanaf fol. 65 met de keuren aan te vangen. Het omslag draagt als opschrift in grote letters : *KEVRBOECK / der vry-heyte van / T[urnhout]*. Doch dit laatste woord is zodanig afgesleten dat het zelfs onder de kwartslamp niet meer zichtbaar wordt. Een achttiende eeuwse hand voegde bovenaan het woordje « *Oudt* » toe, wat denkelijk gebeurde ter gelegenheid van het opstellen van een archiefinventaris in 1753, zoals een visa van dat jaar doet vermoeden. In de inventaris van Heuvelmans kreeg het het nummer 1164; in het vervolg zullen wij het steeds aanduiden als het : oud keurboek.

Chronologisch bestrijkt het register de periode van 23 november 1533 (Costuymen) en 14 september 1550 (keuren) tot 12 juli 1664.

2. Het tweede register, inventarisnummer 1165, eveneens op papier, meet 37 cm op 24,8 cm en telt 147 beschreven folio's. De keuren en ordonnantiën daarin vervat lopen van 8 mei 1676 tot 15 juni 1796 ⁽⁷⁾. Bovenaan op het perkamenten omslag staat in door wrijving afgesleten letters : *CEVRBOECK INHOVDEN-DE POLITICKE ORDONNAN. / Der Stadt ende Vryheyte Turnhout de an° 1676* . . . Volgen dan een reeks jaartallen van de verschillende opgetekende ordonnantiën, waarvan het laatste leesbare jaartal 1729 is. Alleen de titels van de verschillende verordeningen werden gepubliceerd, samen met het volgende registertje ⁽⁸⁾.

3. Een derde registertje, inventarisnummer 1169, meet 21 op 13 cm en bevat slechts 94 beschreven folio's. De perkamenten band draagt als opschrift : *+ / Kuerboeck van Turnhout*. Het bevat korte samenvattingen van de keuren en schijnt eigenlijk meer bedoeld te zijn geweest als een soort klapper op het oude keurboek. Op de titelbladzijde heet het : *Extracten vijtten keurboeck / der vrijheijt van Turnhout / volgens het privilege / perputuel van hertoghe Jan / gegeuen tot Mechelen / a° 1338,*

(7) Heuvelmans beging hier zijn tweede vergissing door de aanvangsdatum op te geven van 9.VIII.1714.

(8) *J.E. JANSEN, De keuren van Turnhout, (TAXANDRIA, NR VI),* 1934, blz. 108-139.

Ende meer andere. Verders komt er het signatuur op voor van *J. Croonenboom, Turnhouti 1680* ⁽⁹⁾.

In artikel 204 van de hierna gepubliceerde keuren komt er ook nog een keurboek van de vroente ter sprake. Tot dusverre mochten we het nog niet aantreffen tussen het overgebleven archief, zodat niet kan bevestigd worden of dit document inderdaad ook in de sfeer van de voorgaande keurboeken heeft thuis gehoord.

*
* *

Ons oud keurboek vangt dus aan op fol. 65, nadat de voorgaande bladzijden grotendeels waren besteed aan de notering van het kostuimelijk recht. Ingezet wordt met de kopij van het privilege van 1338, waarbij hertog Jan III het zaterdagse markt-recht schonk, benevens het recht om vier keurmeesters aan te stellen *« de welcke wachten ende verwaeren sullen alle coren die binnen onsen voorseyden poort gevallen mogen, eest van visch, vleesch, broot, bier oft in wat manieren dat zy gevallen mogen. Voorts meer soe orloun wy hon dat onse voorseyde Scepenen midts onsen Schout aldaer coren, ordinantien, poince ende statute maken, setten ende ordonneeren, hogen ende neederen, breken ende weerder maken mogen alsoe als hon goetduncken zal ende oirbeirlyck tot onsen behoef ende tot onsen poort behoef voergenoemt . . . »* ⁽¹⁰⁾.

Minstens vanaf 1338 bezat de vrijheid dus het recht om eigen keuren op te stellen, doch dit betekent geenszins dat deze de eersten zijn geweest. De mogelijkheid blijft open dat dit recht reeds van oudere datum dagtekende, vermits het aangehaalde privilege ertoe moest strekken om de ergste gevolgen van de verwoesting van omstreeks 1334 en het verbranden der privilege's, goed te maken ⁽¹¹⁾.

De Turnhoutse keuren, zoals zij in 1550 werden opgetekend, gaan terug op een ouder model, dat om een of andere reden

(9) Joannes Croonenboom was notaris geadmitteerd in de Souvereine Raad van Brabant sedert 26.IX.1680, en oefende tevens de functie van stadhuisclerk uit.

(10) Onze aanhaling, afkomstig uit het keurboek, vertoont enkele kleine afwijkingen ten opzichte van het origineel. Onze kopist leverde een lichtelijk gemoderniseerd afschrift. Zie: *J.E. JANSEN, Turnhout in het verleden en het heden*, d. III, *Bewijsstukken*, Turnhout, 1905, blz. 5.

(11) Zie daarover: *R. PEETERS, Bijdrage aangaande het kempisch verkeerswezen en de handelstrafiek, bijzonderlijk in oostelijke richting (TAXANDRIA)*, 1954, blz. 175 & 176.

wellicht beschadigd was geworden — we denken aan de grote brand van 1548 — en derhalve diende hernieuwd te worden. De kopist liet enkele malen ruimten open voor een woord dat hij niet meer ontcijferen kon (zie art. 78 & 175), welke blanco's nadien door secretaris Walschaerts werden ingevuld. En diens onderschrift neemt wel alle onzekerheid weg waar het bevestigt dat de publicatie van 1550 tevens een hernieuwing is.

Opvallend is bij deze publicatie dat de artikels van de keure in grote trekken, met een zekere planmatigheid staan gerangschikt, ofschoon men doorgaans een ordeloos aaneen rijgen van de verschillende voorschriften aantreft, te wijten aan de behoeften van het ogenblik waarop de nieuwe reglementering werd noodzakelijk geacht.

Tot aan het 97^e artikel betreft het uitsluitend de voedselvoorziening en de voedselmarkt: brood, granen, wijn, mede en vreemd bier, vlees en vis ⁽¹²⁾. De sociale strekking van een dergelijke, uitgebreide reeks beschermingsmaatregelen ligt voor de hand. Daar het merendeel van de bevolking was aangewezen op loonarbeid, was het hoofdvereiste om loon en koopkracht een zekere stabiliteit te geven en aldus voor de brede lagen het levensonderhoud enigermate te waarborgen.

In de vijftig volgende artikels (98 tot 138) werd het probleem van brand en brandbestrijding grondig behandeld. De gebruikelijke woningbouw, die zovele brandbare materialen benutte, leidde meermaals tot echte rampen die de gemeentelijke samenleving dikwijls uiterst zwaar troffen ⁽¹³⁾, en onherstelbare schade berokkend.

Het grote economische belang dat de zaterdagse markt steeds heeft bezeten, als afzetplaats voor de detailhandel van de ambachtsprodukten en voor de goederenvoorziening van het gewest, kan men ervaren uit de artikelen 139-158 die de markt regelden, het plaatsen van de kramen, de controle van de gewichten.

Ook de openbare reinigheid werd niet uit het oog verloren en door een tiental voorschriften georganiseerd als een gemeenschappelijke plicht (n^{rs} 159-169).

(12) *R. PEETERS, Het bakkersambacht te Turnhout, (VERSLAG OVER HET BESTUUR... STAD TURNHOUT 1954-55)*, blz. 194-208; *ID., Het beenhouwersambacht te Turnhout, (VERSLAG 1955-56 OVER HET BESTUUR... STAD TURNHOUT)*, blz. 172-195.

(13) *R. PEETERS, Uit de geschiedenis van de brandbestrijding te Turnhout, (VERSLAG OVER HET BESTUUR... TURNHOUT 1949-1950)*, blz. 75-104.

Het agrarisch aspekt van de Turnhoutse samenleving wordt uitgedrukt in de artikels 173 tot 180 waar de akkers, de heimingen en de akkerwegen worden in bescherming genomen.

In de daar op volgende nummers, tot aan het laatste van de reeks, n° 222, worden tenslotte enkele dingen behandeld die de openbare orde aangaan, al moet hier toch worden toegegeven dat de zaken hier enigszins door mekaar werden gehaspeld. Sommige punten hadden allicht beter bij de costuimen thuis gehoord ⁽¹⁴⁾.

* * *

De keuren, die hierna worden uitgegeven, zijn door éne en dezelfde hand geschreven. Deze tekst wordt in de gewone rechte letter gedrukt. Alle veranderingen en aanvullingen — op sommige bladzijden zijn de margen en de tussenruimten tussen de artikelen ermee opgepropt — worden in cursief aangeduid. Meestal zijn deze aanvullingen te dateren door de datum van de publicatie. Waar geen data voorkomen werd de ouderdom van het schrift als criterium genomen en in voetnoot vermeld. Wanneer zij echter nog XVIe eeuws is, wordt dit niet meer uitdrukkelijk vermeld. De gegevens over de verschillend data van hernieuwde publicatie, volgt in kleinere druk en in verkorte vorm.

Gemakshalve werden de artikels genummerd, bij welke nummering ook de XVIIe eeuwse toevoegingen werden mede geteld. In het origineel komt geen nummering voor, tenzij dan voor sommige onderdelen. Ze werd hier weggelaten omdat zij geen belang heeft en slechts verwarring in de hand kon werken.

Het gebruik van hoofdletters, alsmede de punctuatie, werden genormaliseerd. Het gebruiken van *u* voor *v* en omgekeerd werd behouden.

De Keuren.

Fol. 65. Priuelegie voer der vrijheijt waer vut die kueren ende brueken van dien geordonneert zyn, nabescreuen.
[Volgt dan een kopij van het privilege van Jan III van 25 juli 1338. Zie voetnoot 10.]

Fol. 66 Alsoe deser vryheyt van Turnhout zyn verleendt,

(14) Zoals bijvoorbeeld de art. 195 en 204.

gegundt ende gegeuen geweest vanden voervoerderen hertoghen ende hertoghinnen van Brabant, zekere priuilegien tot der welvaert, onderhoudinghe ende vermeerderinghe der seluer vryheyt, om byden Schout ende Scepenen, ter tydt wesende, te moghen maken ende ordonneeren, minderen ende meerderen, alrehande ordonnantien, poincten ende statuyten, kueren ende brueken, dienende tot den regimente ende onderhoudinghe der seluer vryheyt. Ende daer toe setten vier goede mannen, om die voerseide kueren ende brueken by hueren eeden (die zy daer aff in des Schouts handen doen zullen) wel ende getrouwelyck te wachten, gelyck tselve inder voerseide vryheyt van alsoe langhe dat nyemanden ter contrarien en gedenckt, onderhouden, geuseert ende gepossesseert is geweest te doene.

Soe zyn dese navolgende poincten ende statuyten voer een kuerboeck deser vryheyt van Turnhout, metden kueren ende brueken daer inne begrepen, byden Schoutet ende Scepenen geordonneert ende ter puyen vut gepubliceert geweest, om een jegelyck, elck int zyne, hom daer nae te regulere, opten kueren ende brueken daer toe staende. Verclerende, eens voer all in desen, dat boven den voerseiden kueren ende brueken elck ende malck hom misdragende tegens ennighen vanden navolgende poincten, staet ter arbitrale correctie van Schoutet ende Scepenen deser vryheyt na gelegenheit der zaken. Vercleerende in desen dat het Liber in desen bescreven zonder voerder adiectie is te verstaen van veertthien stuyvers, *ende nu mits daugmentatie vanden ghelde ende andere salarisen op xxj st. Aldus verandert by Schouteth ende Scepenen den 17 Aprilis 1626. Attestor G. Proost.*

Opden xix^{en} february 1640 is het Liber geaugmenteert ende geset om redenen op twee gulden twee stuyvers te verdeylen achtervolgens dit keurboeck. Statui coram Schulteto et Scabinis. (get.) Buyckx secr. subs.

Ierst vanden beckers van broode.

[1] Dat allen beckers die roggen broot vercoopen willen, zullen aen een viertele roggen winnen alsulcken loon als hon die keurmeesters der vryheyt van Turnhout setten zullen ende nyet meer.

f° 66 v° [2] Jtem dat allen witbrootbeckers zullen moeten backen op zyn gewichte hon by den keurmeesters deser vryheyt van weeke tot weeke geset worddende. Ende dat

die kuermeesters het voerseide gewicht zullen van nu voerdtæn setten naden gemeynen prys vanden merctganck vander teruwen, vander coren merct binnen der stadt van Antwerpen, te wetene dat de voerseide kuermeesters den backers, indt setten vanden gewicht, zullen toe vueghen voer hon moe[i]te ende loon twee stuyuers bouen den voerseiden prys telcker viertellen. Ende dan voerts deylen de blyvende rest vanden prys op zyn behoorycke gewicht ende sort.

[3] Dat alle beckers haer gewichten zullen halen alle weken aen die kuermeesteren, daer op zy zullen backen het zy rogghen broot oft witbroot. Ende dat op een liber daer aen te verbueren. Ende allen broot zal men cusbaerlyck backen op een liber daer aen te verbueren. Ende dat tgene des die kuermeesteren op haer goetduncken, na hueren eedt, nyet cusbaerlyck en vynden gebacken, zullen zy ontwee snyden ende dat derden-deel om gode geuen.

**Vanden broot te cleyn oft te licht
oft dat jemandt achterwerst hielde.**

[4] Item soe wat broot die kuermeesteren bevynden zullen te cleyn oft te lichte dat zullen zy ontwee snyden ende het vieren-deel om gode geuen ende die drye deelen den luyden weder om laten volghen. Nochtans zullen den seluen daer aff calengieren vanden bruecke van eenen liber ende op arbitrale correctie na gelegentheyt van hon misuze.

f° 67 [5] Jtem dat die kuermeesteren ter tyt wesende, zullen op hueren eedt gehouden wesen ten minsten allen veertien daghen op bier ende broot om te gaene te visiteeren ten enneghen hon geleghen daghen, ende oeck wanneer zy op jemanden, den kueren aengaende, geaduerteert zullen wordden. Ende soe verre tselve, midts merckelycke occupatie hon nyet gelegen en zy, zullen zy des gehouden wesen den heeren Schoutet ende Scepenen tot honderd vergaderinghe te verthoonen. Ende anders zullen daer aff staen ter correctien van Schoutet ende Scepenen.

[6] Jtem dat nyemandt zyn broot voer den kuermeesteren achterwarts en zal moghen houden oft verberghen. Mer dat alle tsamen den kuermeesteren, des versoecht ende om gaende, moeten voerhouden. Op een liber daer aen te verbueren ende de voerseide arbitrale correctie.

[7] Ende dat nyemandt oeck egeenen zemellen oft cornellen menghen en zal daer onder, anders dan alsoe het vander molen comen zal, op een halff liber daer aen te verbueren. Ende van allen desen zal die heere den beckers eeden als den heere ende scepenen goetduncken zal.

Van vouchtich broot te vercoopen.

[8] Jtem soe wie vouchtich broot vercochte, ende die kuermeesters dat bevonden, die souden daer aen verbueren een liber ende dat broot verbuert.

f° 67 v°

Van den buyten broot veyl comende.

[9] Dat allen de gene die van buyten ter merct frequenterende, broot veyl brenghen, het zy rogghen broot oft witbroot, zullen dat moeten backen tot alsulcken gewichte ende grootte ende cusbaerlyckheyt gelyck onsse jngesetene. Opte correctie, pene ende verbuertte van elck int zyne jnden iegenwordighen kuerboeck staende.

Die grootte des wittenbroots.

[10] Zullen de witbrootbeckers allen witbroot backen van drye schellingen paeyements ende nyet meerder die twee deelen, ende dat derdendeel stuck van sess myten, soe verre zy ennighe alsulcken broot backen willen. Ende dat broot van een schieten all opte verbuertte van een halff liber ter contrarie doende.

Datmen een dwele vuyt hanghen zal.

[11] Jtem allen de gene die broot vercoopen zullen, moeten vuthanghen voer hoer doere een dwele ende des daeghs nyet inne trecken, broot noch dweele, voer dat broot vercocht is op een halff liber.

Vander ordonnantie der ongewillegher beckers.

[12] Jtem soe wat becker nyet backen en woulden ten ordonnantien ende pryse voerseit ende gelyck die kuermeesteren dien pryse setten, ende die kuermeesteren vonden binnen zynen huyse oft elders, coren oft meel, dat die becker binnen een jaer nyet en zal moghen backen ende nochtans telcker reysen dat

hij gecallengiert wordt, verbueren een liber ende staen ter arbitrale correctie van Schoutet ende Scepenen.

Die grootte des roggenbroots.

[13] Jtem ten gerieff ende versekertheyt vanden gemeynen luyden dat nyemandt grootter oft cleynder broot te f° 68 vercoop backen en zal, tot grooter oft cleynder pryse dan van eenen stuyuer oft het gerieff vanden armen volck van eenen halven stuyuer, ende dat na advenandt des gewichts des die kuermeesteren hon hebben geordineert te backen om allen loosen practiquen ende bedroch te verhuedene. Ende soe wie contrarie hier aff doet, zal telcker reysen verbueren een liber. Ten waere anders by consente vanden kuermeesteren den tyt ende noodt des vuytheysschende.

Vander uren des rogge des merctdaeghs te vercoopen.

[14] Jtem dat nyemandt rogge oft boekeweye vercoopen en zal des saterdaeghs oft merct daghen eer die clock thien geslaghen heeft, noch oeck nyemandt coren ten merct dagen gecocht vuyt vueren het en zal hier gemerckt zyn opte pene van onderhalff liber. Ende daer toe den rogge ende boekeweye verbuert.

Tot wat uren die beekers die gene met coren omgaende, item die buyten luyden zullen moghen coopen rogghe noch oeck ennighe molders ⁽¹⁵⁾ met hon kerren oft anders.

[15] Dat egeen beekers te coop backende, *molders*, oft nyemandt met coren omgaende, oft oeck egeen buyten luyden, en zullen moghen rogghe coopen oft bevoerwaarden, oft verstandt met den coopman maken, oft opter merct comen keeren oft verkeerren voer dat die clock twelf geslaghen zal hebben, opte verbuertte van drye liber ende der arbitrale correctie van Schoutet ende Scepenen, allen anderen ten exempel. Ende hier aff zal de heere eenen jegelycken moghen ouerhoren aenden heylighen alsoe wel cooper als vercooper ende voerts allen den genen daer op men daer aff suspitie hebben zal.

(15) Een 16^e eeuwse hand heeft er de zinsnede aangaande de « molders » bijgevoegd.

[16.] Item dat een iegelyck vercoper hier ter merct comende met greynwerck als coren, gherst, haver, boeckweyt oft andere dier gelycken, zal de selve zyn wagenen ende kerren moeten brengen ten gewoonlycke plaetsschen vander merct, ende de meester van dien oft knecht des last hebbende om te vercopen, hom byden wagen oft kerre, metden zack open laten vynden ende houden, voer de clock thiene, ende zyn goet veyl houden merctgewyse, opte verbuerte van eenen liber, ende tot dien dat de kuermeesteren met sheeren dienaeren tselve koren oft anderen zullen uutmeten ten last ende cost des gebrekelyke. Dese ij poincten gepubliceert tertia Juny 1635 ende de pene vermeerdert op ses guldens.

Andermaal gepubliceerd 1636, 1640, 1646, 1648, 1651, 1661.

f° 68 v° [17] Vuyt redenen vanden privilegien vander vryheyte ende der confirmatien vanden seluen, tot voerderinghe vander merct, js by Schoutet ende Scepenen geordonneert, dat een porter oft jngesetene deser vryheyte mach vry ende vranck tot zynen nootdorst coopen tot eender viertel roggen te male zonder den omstanders mede te moeten deylen. Mer wes boven die viertel gedraeght, jngevalle jemandt vanden omstanders met den cooper wille mede deylen, sal den vercooper jerst ende voer all zyn ghelt moeten tellen ende betalen. Ende soe verre hy des ter stondt gereet nyet en doe, zal tselve voer diens ghedeelte den jersten cooper volgen all nader ende binnen der gewoonlijcker uren. Ende oft jemandt daer om den vercooper overloop deden met woorden oft met wercken, zal verbueren ses carolus guldens.

Andermaal gepubli. 1651.

Hoe allen greyn werck des merctdaghen etc.

[18.] Ende om het bedroch ende verminderinghe vander merct te verhueden, ende tot der gemeyne welvaert vermeerderinghe, soe en zal nyemandt van binnen oft van buyten der vryheyte moghen bevoerwaarden egeenrehande goet van greynwerck, het zy coren, ertten, boeckweyt, havere oft teruwe, om des vrydaeghs avonts oft des saterdaeghs te leveren. Mer zal alsulcken goet gelyck andere, eenen jegelycken euen na veyl zyn, daer inne hom een jegelyck, cooper ende vercooper zal reguleren achtervolgende desen kuerboeck opte pene voerscreven. Ende des vanden heeren versoecht by eedt te purgeeren, *de pene tot ses gl.*

Nog gepubl. 1636, 1638, 1652, 1661.

Vanden ertten ende der vren.

[19] Jtem dat egeen buyten luyden oft oeck egeen binnen luyden om weerder te vercoopen en zullen moghen coopen oft bevoerwaarden ennighe ertten voer de clock elfve. Opte pene van drye liber te bekeeren nae jnhoudt des kuerboeckx.

Nog gepubl. 1646, 1658.

Vander havere, gherst ende mouwt te vercoopen.

f° 69 [20] Jtem dat egeene voercoopers van hauere oft mouwt en zullen moghen coopen oft bevoerwaarden ennighe hauere, gherst oft mouwt des hoensdaeghs oft des saterdaeghs oft des merctdaeghs van Bamise tot Paesschen voer die clock thiene, ende van Paesschen tot Bamise voer die clock neghen vren, oft oeck egeen heymelycke verstandt oft collusie metden coopluyden maken op twee liber na vutwysens des kuerboeckx, alsoe wel vanden vercooper als vanden cooper te verbueren. *Geaugmenteert de pene op drye gls den 18 Februarij 1633.*

[21] Ende insgelycx opte selue pene ende voer die selue vren, en zullen nyet moghen ennighe herbergiers van Turnhout oft Outurnhout bevoerwaarden, oft coopen, oft verstandt met den coopluyden maken van ennighe hauere met voerderen te male te coopen. Mer moghen alsulcken herbergiers gelyck allen anderen jngesetene ende porteren deser vryheyt, een oft twee, oft drye viertellen hauerer te male, om hueren redelycken gerieff te hebbene, coopen. Ende hier af zal oeck de heere moghen eeden den genen daeraff hy suspitie hebben zal. *De pene tot drye gl.*

[22] Ende om tweedracht te schouwen inder voerseide vryheyt, dat dicwils moechte gerysen tusschen den jngesetenen ende oeck vercoopers, js geordonneert dat soe wie men bevyndt van ennighen van desen poincten iemand achter rugge zonder redenen oft zonder waarheyt beloghen te hebbene, dat die zal staen ter arbitrale correctie van Schoutet ende Scepenen als die gene soude hebben gestaen dien hy tonrecht beloghen heeft.

Deze voerseide acht punten beginnende dierste vander uren des rogge des merctdaeghs te vercoopen andermael gepubliceert den x Julij 1616. Attestor G. Proost. Andermael den ij Julij 1634.

[23] Jtem dat nyemandt ennighe graen, het zy coren, mouwt, hauere, boeckweyt oft anderen pennewerde, te vercoop oft tot leveringhe vutmeten en zal dan metder gebornder ende ge-

teeckende maten vander vryheyt altyt vanden lesten teeken op drye liber ⁽¹⁶⁾ daeraen te verbueren. Ende om suspitie ende bedroch te verhuevene, dat nyemandt die tot enniger tyt graenwerck vutmeet, oft wettuwariers int hon, en zal oft en zullen hebben oft houwen in zyn oft hon huys ennighen lopen oft maten die te cleyn zyn, all woulden hy oft zy hon anders purgeeren daer mede nyet vutgemeten te hebben, op een liber daer aen te verbueren. *Ende sal die ontfangen vanden graenen, mouwt, hauer, boeckweye ende ander greynwerck de voerseide pene soe wel verbeuren, als die vercoopere ende uytmetere, daeraff de heere eenen iegelijken zal ouerhooren bij eede.* [Doorgehaald wat volgt :] *Ende en sal hem niemant mogen behelpen met collusie van mout metten gewichte te mogen vercoopen oft anderssins nemen zeker maten, dan alleenelyck metter leste gebrander maten te moeten meten. Ende dit al op pene voerseid.*

Nog gepubliceert in 1633 en 1641.

f° 69 v°

Vanden rumoer opter coren merckt.

[24] Want men oeck bevyndt dat vele ende diuerssche goede luyden, coopluyden hon coren, teruwe oft boeckeweye laten oft vermyden hon hier ter merckt veyl te brenghen om der quader woorden wille oft oploop van quade wyuen oft mannen, tegens allen equiteyt ende redenen ende in verminderinghe deser merckt ende der gemeynder welvaert. Soe is geordonneert dat soe wie men bevyndt dat ennighen coopluyden met hueren coren, boeckeweye oft teruwe alhier ter merckt comende, het zy van buyten oft van binnen, quade woorden gaue, oft oploop daden, het zy vrouwe oft man, jonck oft oudt, om zyns corens, boeckeweye oft teruwe wille, dat hy veyl heeft, het zy die selve des durder ende meer looft dan een andere, zal alsulcken vrouwe oft man verbueren een liber vlemsch zonder verdrach den seluen aff te nemene, ende daer toe staen ter arbitrale correctie van Schoutet ende Scepenen. Ende soe verre ennighe jonghers dat deden, wesende in der ouders plichte, oft boden inden meesters broot, zoe zalmen den zeluen brueck verhalen aen hueren ouders oft meesters. Ende soe verre dusdanighe vrouwen den brueck nyet mechtich en zyn te betalen, zullen gehouden zyn den stheen te draghen om den keerckhoff, den anderen ten

(16) In de marge schreef een 17^e eeuwse hand : *de pene op iij gl.*

exempel. Behoudelyck wel verstaende in desen dat die vercoopers zullen hon moeten reguleeren, achtervolgende desen kuerboeck jn hueren vercoopen.

Metter schoepen te moeten meten.

[25] Dat een jegelyck, wie hy zy, binnen Turnhout oft Outurnhout, zyn greyn dat hy leuert, zal tallen tyden moeten leueren ende meten metter schoepen ende nyet metten armen jnt lopen. Mer eest dat zake dat het graen in zacken staet, soe zalmen dat moghen meten ende leueren vut den zack int lopen ende nyet metder handt om bedroch te schouwene ende altijt zalmen dat lopen allomme vol maken eermen strycken zal. Ende soe wie hier tegens dade, zal daer aen verbueren een liber, soe dicwils hy dat dade. Ende want men by experientien bevonden heeft diverschen ingesetene midts hueren voergaenden schulden aen den seluen leuerers oft vercoopers nyet daer jegens te derren seggen oft spreken ende alsoe tot hueren grooten achterdeele tollereren. Soe is geordonneert dat allen mouwt vercoopers, gherst, hauere, rogghe oft teruwe vercoopende, zullen moeten den coopers leueren metder maten vanden lopen, zonder dat op hon woordt oft gelove metden zack ongemeten te leveren. Ende soe wie des wordt bevonden contrarie doende, alsoe wel cooper als vercooper, zal verbueren telcker reysen een liber *ende tot dyen moeten betaelen het maetgelt opde pene van drye gl. te bekeeren achter volgende het keurboeck tsy het graen soo gerst ende hauer ofte ander goet wordt overgestort sonder meten ofte nyet, soo wel opde gehuchten als onder de vryheyt.*

Nog gepubl. 1642.

f° 70

Waer die haver luyden staen zullen.

[26] Alle de gene die hauere oft gherst des saterdaeghs oft op mercktdaghen veyl alhier brenghen, zullen met hueren sacken ende wagens staen voer den nieuwen ende den ouden hert ende daer omtrent voer die huysen tot den stheenwech toe ende daer ouer nyet. Ende soe wie hier tegens dade zal daer aen verbueren een liber.

Diverse ordonnantien ende poincten vanden bier ende tappers.

[27] Dat nyemandt bier tappen en zal dan metder gebornder

maten deser vryheyt oft potten die groot genoegh zyn ende geieet *met t schildeken deser vryheyt.* Ende soe wie contrarie doet, zal telcker reysen verbueren een halff liber ende de potten verbuert *wel verstaende datmen hierinne soo wel steenen als tennen potten js begripende.*

Gepubl. 1646.

[28] Jtem dat soe waer men een gebornde mate te cleyn vyndt, die zal van elcke mate verbueren een liber.

[29] Jtem dat nyemandt die bier vercoopt in zynen huysen hebben en zal pot die te cleyn js, om suspitie ende bedroch te verhueene. Ende soe waer men contrarie bevyndt, die zal verbueren een halff pont ende den pot verbuert, den welcken die kuermeesters in honder jegenwordichheyt ontwee slaen zullen.

[30] Item dat nyemandt bier tappen en zal ten zy jerst vanden kuermeesteren deser vryheyt gekuert op een halff liber telcker reysen daer aen te verbueren.

[31] Dat nyemandt egeen bier en zal mogen tappen te vercoop vanden jersten octobis tot halff meye
f° 70 v° ten zy veertthien daghen oudt op een halff pondt telcker reysen te verbueren. Ende in tanderen tyden tot heurder goetduncken ter discretien vanden kuermeesteren die dueght oft ondueght van dyen kuerende.

[32] Jtem zoe waer die kuermeesteren met hueren kuer het bier affsetten, datmen dat bier zal vercoopen ende nyemanden weygeren voer alsulcken pryse gelyck als byden kuermeesteren aff geset ende gekuert is. Ende soe wie dat nyet en dade, soude daer aen telcker reysen verbueren als men dat bevonde onderhalff liber ende staen ter arbitrale correctie.

[33] Ende en zal oeck nyemandt den pot moghen intrecken sonder oirloff der kuermeesteren op een halff pondt. Ende hier aff zal die heere eenen jegelycken moghen overhoren aenden heylighen daer hy suspitie aff hebben zal. Ende hier en boven staen ter correctien van Schoutet ende Scepenen.

[34] Jtem oeck egeen taverniers oft tappers wie hy zy en zal bier met den pot moghen vercoopen binnen zynen huysen oft

buyten zynen huysse hy en hanghe den pot vuyt, eenen jegelycken even nae, vuytgenomen alleenlycken den wechverdighen luyden op een liber daer aen te verbueren. Ende zal die heere daer aff eenen jegelycken moghen eeden daer op hy suspitie sal hebben.

Gepubl. 1614.

[35] Item dat een jegelyck brouwer die bier metden ketel vercoopt, dat dien ketel houden zal acht potten een pint, metter gebornder maten, des die kuermeeesteren eenen jegelycken contrarie bevynden doende, schuldich zullen zyn te calengieren by haeren eedt. Ende soe wie contrarie van desen bevonden wordt, zal verbueren onderhalff liber.

[36] Item alsoe desen voerleden jaer, midts den dieren tyt vanden graene, als coren, teruwe, gherste ende hauere, was ten gerieue vanden gemeynen ondersaten voerder geenre des behouende, bier metden pot een halff blanck te vercoopen tertyt God anders daer inne versaghe, des byden heer anders daer inne nu is versien, ende men bevyndt het halff blanck bier ergher te zyn dan oorts bier ten ongerieff vanden seluen gemeynen ondersaten. Soe wordt van sheeren ende der vryheyt weghen vercondicht ende geordonneert dat alhier desen tyt nyemandt zynen bier metden pot en sal mogen vercoopen dan een oort st. zonder bedrocht dan alleenlyck metden vate, alsoe men van oudts gedaen heeft blyckende byden navolgende artickel des kuerboecx opte verbuerte van xxv st. byden tapper te vercoopen des gracie doende. Gepubliceert opten xxx^{ten} maij xv^e jaer acht ende vyftich.

f° 71 [37] Item dat nyemandt zyn bier met den pot hooger vercoopen en zal, dan den pot een oort stuyvers, op twee liber daer aen te verbueren ende ter arbitrale correctie. 18 octobrij 1562 is den pot by consent gestelt op een halff blanck. 25 april 1567 is wederom by schoutet, scepenen ende gesworen by provisien den pot biers geadmitteert tot wederroepens op een halff blanck, op gelycke pene ende gracie doende, byden genen onder eedt synde aenden heer ende vryheyt op dobbelen brueck. Den 18 januarij 1626 byden magistraet den pot van Turnhouts bier geset op ij st. op pene, contrarie doende, te verbueren ses gl. ende sal de heere een yeder mogen overhooren opden eedt.

[38] Item dat nyemandt oeck egeenderhande bier velschen oft menghen en zal met anderen bier. Soe wie dat dade zal

telcker reysen, wanneer hy des wordt bevonden, daer aen verbueren een liber. Ende zal insgelycx die heere eenen jegelycken moghen eeden als voeren.

[39] Item de gene buyten bier ende binnen bier tappende, en en sullen egeen bier, by huer oft hueren boden, deen metten anderen mogen mengen, al waert die gasten begeerden. Maer sullen dien gasten, indien zy bier begeren te mengen, elcx leveren in spetie ende laten den gasten mengen nae hueren geliefte op pene gracie doende elck thien stuyvers en sal die heere eenen jegelycken mogen horen aenden heyligen daer hy suspitie op hebben zal. Ende die gene vande tapper ennich vrempt oft inems bier tappende oft gemert wesende, en sal dat nyet mogen opvullen om te vercoopen oft oyck ennich versch bier laten nemen het zy dat doggemelt bier ierst ende voir al wuyt zy, op pene van xx st. ende overhooren aenden heyligen alsvoeren (17).

[40] Item dat nyemandt int hoff bier hoger halen oft drincken en zal dan elcken pot voer een oort stuyvers. Soe wie dat meer oft hogher betaelde die soudan daer aene telcker reysen verbueren een liber.

[41] Men cundicht van sheeren ende der vryheyt wegen dat nae desen dach voirdane nyemant en voirdere binnen der vier-schaer deser vryheyt ennich bier hooger te vercoopen dan een oirt stuyvers noch by collusien van kitten, ketelen oft anders-sints hoe dat zy, dat metten vate vuyten kelder nyet en wort geleverd op pene van drie gulden telcker reyse daer aen te verbueren, deen helicht voir dermen deser vryheyt ende dandere helicht temploieren volgende den penen begrepen inden kuerboeck. Ende dit zoe dicmael tselve gebueren zal daer aff de heere eenen yegelycken sal mogen eeden daerop hy suspitie hebben zal ende die onder eed staen gracie doende op dubbelen brueck. Gepubliceert den xij^{en} septembris 1563 (Get.) M. demonbare.

[42] Item dat nyemandt boeckeweyt in bier brouwen en sal dat hy wilde vercoopen het zy met den pot oft metden vat oft van zynen boden ende brouwere laten doen op een liber

(17) Waarschijnlijk van de zelfde datum als n° 41. Beiden zijn van de zelfde hand.

daer aen te verbueren. Ende hier aff zal die heere eenen jegelycken moghen eeden daer hy suspitie op hebben zal.

[43] *Item dat nu voirtaene nyemandt hem en vervoirderen binnen der vierschaere deser vryheyt ennich bier metten pot hoogher te vercoopen dan een oirt stuyvers, noch by collusien van kitten, ketelen, cleyne vaetkens oft anderssins hoe dattet zy dat metten vate vuyter kelder nyet en wordt geleverd. Ten waer zaecke dat ierst ende voer al gekeurt waere byden keurmeesteren deser vryheyt, die welcke tselve goet genouch beuonden sullen moghen keuren op eenen halfen mijs. Ende dat hem nyemant en vervoirdere half. st. blanck ⁽¹⁸⁾. bier te tappen sonder ierst vanden keurmeesteren gekeurt te zyne, op pene byden tapperen daeraen te verbeuren elcke reyse drye Rinxgl, ende daerenboven in eenen jaere binnen deser vryheyt geender hande bier te moghen tappen directelyck oft indirectelyck. Item dat nyemant die oirts bier tapt hem en vervoirdere half stuyvers bier te tappen, vercoopen oft in zynen kelder te hebben. Ende dye half stuyvers ⁽¹⁹⁾ bier tapt hem en vervoirdere oirts bier te tappen, vercoopen oft in zynen kelder te hebben, op pene als voren. Ende hier aff sal de heere zoe dickmael hem ende den scepenen gelieven zal eenen jegelyck daer op hy suspitie hebben zal, moghen eeden. Ende dye onder eedt staen, contrarie doende, op dobbelen breucke ende eenen yegelyck de voerseide penen sonder eenighe gratie, faveur oft dissimulatie aff nemen. De penen temployeren volghende den penen begrepen inden keurboeck. Gepubliceert den vj Januarij 1570. Orconden mij [get.] J. Walscharts.*

[44] *Item dat nu voirdaene [nyemandt] hem en vervoirderen tbier metten pot hoogher te vercoopen dan den pot eenen haluen blanck tzy by collusien van kitten, ketelen oft anderssins in enniger manieren, ten zy zaecke tselve ierst ende voer al by keurmeesters deser vryheyt zy gekeurt ende de vercoopers van dyen van ennich vanden keurmeesters sullen hebben consent dat honnen bier op eenen haluen st. den pot op pene alsvoir.*

Blijkens andere bijschriften in de rand, werden nog de volgende prijzen per pot betaald:

3.IV.1588: 1 st., op pene van 3 Rgl;

31.III.1602: 1 brasp. op dito boete;

6.XI.1605: 1 st. 2 oort, op pene van verbeurte van het bier en 6 gl. per ton. Zie f° LXXXJ v°.

(18) «Blanck» werd doorgehaald.

(19) Er stond eerst «blancx» in plaats van «stuyvers».

**Diversche poincten ende ordonnantien
van wyn, mede ende vreempd bier.**

[45] Jtem soe wie wyn oft bier van ouer zee tappen wille, zal ierst ende voer all den kuermeesteren deser vryheyt doen halen om den dranck te kueren eer hy dien opsteken zal. Ende als dan een vat vuyt is, dat die dan den keurmeesters weerdrom halen zal eer hy een andere opsteken zal op een liber vlemsch telcker reysen daer aen te verbueren des contrarie doende.

[46] Jtem dat men allen wyn, mede ende allen dranck, tappen zal nae zyn weerde ende pryse daer op die kuermeesteren dien setten zullen ende nyet hoger, op een liber vlemsch daer aen te verueren. Mer

f° 71 v° soe verre ennighe tauernier oft weerdt beeteren wyn heeft dan hy heeft doen kueren, soe mach hy dien beteren wyn wel laten oft den luyden leueren voer den seluen pryse als den gekuerden wyn ende nyet hooger, mer egeenen ergeren. Ende hier aff zal de heere eenen jegelycken ouerhoren byden eede.

[47] Jtem dat allen die gene die wyn vercoopen willen oft vercoopen zullen voer die dore hanghen oft setten eenen tennen pot, op dat men claerlyck zien mach wyn daer veyl te zyne. Ende dien nyet inne jnne te trecken zonder oirloff der kuermeesteren, op een liber vlemsch daer aen te verbueren soe wi contrarie dede.

[48] Jtem soe wie in zynen huys wyn heeft, den welcken by den kuermeesteren te kueren gegeuen ende byden kuermeesteren gekuert js, dat die dien wyn vut tappen sal alle man die pot ende ghelt gheeft, op zyn weerde ende pryse daer op dien byden kuermeesteren gekuert js. Ende soe wie hier tegens dade, die zal daer aen verbueren een liber vlemsch. Ende daer toe jn eenen jaere egeenen wyn mogen tappen. Ende staen daer en bouen ter arbitrale correctie van Schouteth ende Scepenen. Ende hier aff zal die heere eenen jegelycken moghen ouerhoren aenden heylighen als hom ende den Scepenen genueghen zal. Ende oft iemandt van desen den eedt weygerden te doen, zal telcker maele den brueck oplegghen ende staen ter correctien als voeren.

[49] Jtem dat twee wyn tappers ende nyet meer tsamen

Rynsschen wyn tappen en zullen op een liber vlemsch van elcken daer aen te verbueren. Ende hier aff zal die heere eenen jegelycken moghen ouerhoren soe dickwils als den Schouteth ende Scepen genueghen zal.

[50] *Jtem dat nyemandt geen Fransche wijnen en sal mogen vercoopen dije Rijsche wijnen vercoopen, op een pont vlaemsch daer aen te verbeuren telcker reysen. Ende zal de heer een jegelyck mogen ouerhoren bij eede soe dicwils den seluen belieuen sal. Gepubliceert 15 martij 1620.*

f° 72 [51] Jtem dat nyemandt van Rynsschen wyn den kuermeesteren veruue toe segghen en zal, dat js te seggene coopmans veruue, ende egeen veruue hielde ⁽²⁰⁾ allen de gene die daer aen winnen ende verliesen, zullen aen elck stuck wyns verbueren een liber vlemsch ende zullen nochtans die kuermeesteren dien wyn neder setten na zyn weerde.

[52] Jtem soe wie Romanye, Maleuezeye oft anderen sueten dranck tappen wille oft tapt, dat die kuermeesteren halen sal om den dranck te kuere na zyn weerde. Ende zal die sulcken dranck schuldich zyn te tappen opten pryse ende weerde, daer op de kuermeesteren dien gekuert hebben, op een halff liber vlemsch daer aen te verbueren soe wie contrarie deden.

[53] Jtem dat nyemandt wyn oft anderen dranck velschen en sal, noch ombereyden wyn tappen, noch Moeseler in Rynsche wynen tappen en zal, op een pont daer aen te verbueren. Ende zullen die kuermeesteren dat vat toe slaen daer zy sulcken bevinden. Ende soe wie daer vanden seluen meer nae tapt zonder oirloff der kuermeesteren, zal telcker maele daer aen verbueren een liber. Ende hier aff zal die heere eenen iegelycken moghen ouerhoren aenden heylighen.

[54] Jtem soe wie den iersten pot wyns, oft anderen dranck, in die tauerne doet meten, die sal den weerdt oft der vrouwen dat gelach verantwoorden. Ende soe wie des nyet en doet zal daer aen verbueren een liber. Ende soe wie vanden medegesellen nyet ghelden en woulden, daer hom die weerdt oft weerdinne, na aduenandt des gelaeghs, op settet die den jersten pot wyns

(20) M.a.w.: geen koopman mocht zijn wijn hogere kwaliteit toeschrijven dan hij werkelijk bezat. Het is niet zonder pittigheid dat hier van « *coopmans veruue* » in overdrachtelijke betekenis wordt gesproken.

hadde doen meten, die sal oeck verbueren een liber ende oeck zyn gelach betalen.

[55] Dat niemant wyn tappen en zal te vercoop dan metder geseghelder maten deser vryheyt op een liber vlemsch daer aen te verbueren. Ende daer aff de heere eenen jegelycken tzynder suspitien oft aenbrenghen zal moghen ouerhooren aenden heylighen.

f° 72 v°

**Diversche poineten ende ordonnantien
van vleesch te vercoopen ende den vleeschhouwers.**

[56] Jtem dat nyemandt en zal moghen vercoopen egeenre hande vleesch buyten der hallen, het zy runtvleesch, schapen, vercken vleesch met cleyne penneweerden ende dat in vueghen gelyck nabescreven sal staen. Ende soe wie contrarie doet zal telcker reysen verbueren een liber. Wel verstaende dat wel vier oft meer luyden tsamen moghen ennighen beesten coopen om die tot hon selfs prouffyt te slaen.

[57] Jtem vercken die ongans zyn ende geslagen wordden vanden vleeschhouwers, oft van den anderen luyden ter merct, oft met penneweerde vercocht worddende, die zullen staen tot eenen teeken van onganssichheyt, voer die halle over die zoede ⁽²¹⁾. Ende soe wie contrarie doet sal verbueren een liber.

[58] Jtem dat allen vleeschhouwers hon vleesch by ponde vercoopende oft uut pennewaerdende, zal tselve moeten doen met der vryheyt geteekent gewichte op een liber telcker reysen te verbueren.

[59] Ende dat nyemandt egeen vercken vleesch houden en sal ter bancken oft in *henne winckels* voer dat die kuermeesteren dat besien zullen hebben eer dat gehouden wordt, weder dat ganss is oft nyet, ende contrarie des doende opte verbuerte van een liber.

[60] *Jtem alsoe ennighe vanden vleeshouwers binnen dese vryheyt hun dagelycx meer ende meer vervoerden binnen der vleeschhallen alhier voertsie stellen, opruericheyt van kijuen ende vechten anders hun nyet hebbende dan oft zij god ende der*

(21) *Soe of zoede*, d.i. de straatgoot.

justicie nyet en kenden oft ontsaghen tot grooter schandalizatiën vanden ghenen dye de voerscreven vleeschhalle dagelycx moeten hanteren, soe wordt van sheeren ende der vryheyt wegen voer eeuwige gebot verboden ende geinterdiceert dat hem nyemant vanden voerscreven vleeschhouwers meer vervoerden en zal binnen de voerscreven vleeschhalle in enniger manieren te kyuen ende vechten. Op pene die bevonden zal worden daer aff doirspronck ende autheur te zijne van sesse Rinxgl. te bekeeren in drye, sonder den breucke des heeren, dije daer aff zyne actie wordt gereserveert, ende daer enboven en zal de selve in eenen geheelen jaere gheen vleesch moghen slagen oft vercoopen, noch oyck in deel oft geheel binnen de voerscreven vleeschhalle ennighe bancke moghen gebruycken. Ende daer en boven noch staen tot arbitrale correctie van schouteth ende scepenen. Publicatum per me ondergescreven ter presentie vanden heersen schoutteth ende scepenen dese ses ⁽²²⁾ geteeckende artikelen ende ten volcke meest vergadert smde. Actum desen 12^{en} Augusti 1668. [get.] B. Van Meurs 1668.

Nog gepubl. 1670. (Dit artikel staat nog in de marge van de voorgaande bladzijde.)

[61] Jtem om tgerieff vanden gemeynen volck, soe is geordonneert ende by prouisie geconsenteert dat allen ende iegelycken luyden dien tbelieven sal, zullen alhier moghen comen met hueren vleesch veyl opter meret des merctdaeghs vander weeken, te wetene des saterdaeghs oft oeck des vrydaeghs wanneer het merckdach is, het zy runt vleesch, f° 73 schapen oft vercken vleesch eenen iegelycken veyl euen nae. Behoudelyck dat men allen vleesch voer ende eer kueren nae inhoudts vanden kuerboeck opten penen ende bruecken daer toe staende. *Midtsgaders dat alle de vier quartieren vanden voerscreven beesten sullen ter merckt moeten gebrocht worden alsoo wel bijden binnen man als bijden bujten man om bijde kuermeesters te sien ofte zij ventbaer syn oft nijet.*

[62] Ende dat op anderen daghen nyemandt wie hy zy van binnen oft van buyten en zal ennigherhande vleesch met cleyne penneweerde veyl houden oft vercoopen buyten der hallen, ende niemant dan alleenlyck gelootte *gesellen ofte* vleeschhouwers deser vryheyt binnen der hallen, ende dat opte pene van een

(22) De hier bedoelde artikelen dragen thans de n°s 56, 59, 61, 62, 64 en 66. De toevoegingen dateren van verschillende tijdstippen uit de 16^e en 17^e eeuw.

liber telcker reysen met verbeurte vant vleesch ende daer toe ter correctien van Schouttet ende Scepenen.

[63] Jtem dat oeck egeen vleeschhouwers inder hallen oft buyten der hallen op merctdaghen staende oft iemandt anders wie hy zy ten tyde dat zy vleesch veyl hebben deen vanden anderen nyet en zal mogen gaen coopen ennigh vleesch het zy dat zy wederom vercoopen oft nyet, om het bedroch tusschen hon luyden van dien te verhuedene. Ende hier aff contrarie doende zal verbueren een liber. Ende hier af zal die heere eenen jegelycken mogen eeden daer hy suspitie op hebben zal.

[64] Jtem soe wie horen oft quick beesten slaen wille om te vercoopen inden driff tyt, dat die de kuermeesteren oft anderen onder eedt staende des last hebbende, zullen sien eten eermen die slaen zal. Ende soe wie des nyet en dade, zal daer aen verbueren een pondt *vlaems tot ses gl. waerinne soo wel de buyten lieden sullen gehouden syn als de binnen lieden ende salmen tot dyen eynde volgens doude maniere stellen aende vryheydts huys een staeck met ringen om de selve beesten daeraen te binden.*

[65] Jtem dat nyemandt vleesch, meer dan drye malen ter bancken brenghen en zal op een halff liber daer aen te verbueren. Ende het vierde mael metden back gesouten van Paesschen tot sinte Gielis dach toe eens. Ende daer en teynden drye daghen ende nyet meer op een pont daer aen te verbueren. Ende hier aff zal die heere eenen jegelycken moghen eeden als den schout ende scepenen gelieven zal.

[66] *Jtem dat nyemant soo wye hij zij en zal van nv voirdaen moghen slagen oft vercoopen binne dese vryheyt ennighe beesten dyemen noempt kichers te zyn. Op pene telcker reijsen daeraen te verbeuren soo wel dye de selue slaghen als andersins den ghenen dye de selue zyn toebehorende oft paert ende deel daermede zyn hebbende de somme van sesse Rinsgulden ende daerenbouen de beesten van dyen te moeten doen grauen. Ende salmen huylt ende niet van dyen employeren tot behoefte vande huysarmen deser vryheijt. Waeraff de heere op de ghene hij suspicie zal hebben, sal moghen ouerhoren aenden heyligen.*

f° 73 v° [67] Jtem datmen egeen calveren slaen en zal eer zy drye weeken oudt zijn, op een halff liber. Ende hier aff zal die schout eenen jegelycken ouerhoren moghen aenden

heylighen. Ende soe verre zy des nyet doen en willen, soe zullen zy den luyden voer oghen brenghen ende zullen sweeren dat die calueren soe oudt zyn als zy se hon verco[c]ht hebben. Ende soe wie contrarie bevonden wordt, zal verbueren een halff liber.

[68] Jtem dat egeen vleeschhouwers en zullen ennighe gesoultten vleesch binnen den maele noch buyten den male binnen der hallen off buyten der hallen moghen vercoopen zonder consent der kuermeesteren op een liber daer aen te verbueren ende der correctie van Schouteth ende Scepenen.

[69] Jtem dat men egeenen vleesch meer kerren en zal dan eens opten stert, ende eens inden halss. Ende opte ribben zullen zij dat kerren te langhs ende des contrarie doende zal verbueren twee groote.

[70] Jtem dat nyemandt egeenderhande vleesch opblasen en zal, noch egeenderhande wys wynt daer inne doen ofte doen doen, op een liber daer aen te verbueren.

[71] Jtem dat nyemandt tweederhandt runt vleesch, oft koeen vleesch, tot eenen tyde oft stonde op een banck en zal moghen vercoopen, op dat men dat den luyden nyet onder een en menghe, oft egeen oyen vleesch met hamel vleesch mengen. Ende soe wie hier aff contrarie doende is, zal verbueren drye liber ende nochtans staen ter correctien van Schouteth ende Scepenen.

[72] Jtem dat allet jaer deur mer twee oft drye vleeschhouwers ten hoochsten een runt meer tsamen slaen en zullen moghen op een liber daer aen te verbueren.

[73] *Jtem dat alle vleeschouwers geen bloet ter straeten waerts meer vuyt en sullen laeten loopen oft gieten. Maer sullen gehouden sijn tselve bloet achter vuyt te draegen ende laeten loopen, op pene van xiiij st. daeraen te verbueren.*

f° 74 [75] Jtem soe wie vleesch vercoopt inde halle, dat hy daer inde halle egeenderhande neeringhe by doen en zal; dat oeck die vleeschhouwers eenen jegelijcken zullen laeten gaen, zonder aen te roepen, aff te roepen, oft te spreken voer wat bancke hy wille gaen. Ende hier aff contrarie doende zal verbueren telcker reysen een halff liber.

[76] Jtem dat men egheenderhande wilbraet oft ennigerhande dootvisch ofte vleesch vercoopen en zal, voer dat de kuermeesters dat hebben gekuert oft gewaerdeert, op een halff pondt daer aen te verbueren.

[77] Jtem dat nyemandt weeren vleesch ter bancken brenghen en zal om te vercoopen, ten zy dat hy den peserick vanden cull daer by legghe opte banck, ende daer toe daer by sette een root vaenken breet twee duymen op eenen steck, wesende lanck een vierendeel, op datmen tselve oopenbaerlyck sien mach. Ende soe wie des nyet en dade, zal telcker reysen daer aen verbueren een liber. Ende soe verre tselve schaep waere gequartiert oft gecloven all sette men op een vanden leden oft stucken een vaenken als voere, zoe en zal men daer mede nyet gestaene ten zy datmen dat den luyden segge. Ende hier aff zal die heere eenen jekelycken moghen eeden.

[78] Jtem van nu voertaene zullen die vleeschhouwers, ende allen die poirters zyn der vryheyt, die willen loten, tot twee tyden sjaers loten, te wetene op korsavont voer der noenen, ende op sinte Jans avont Baptiste voer der noenen, ende zal elck vleeschhouwer telcken halven jaere aen den rentmeester van zynder *vleeschbancken* schuldich zyn te betalen.

[79] Jtem men zal egeen weere vleesch slaen van sinte Gielis daghe tot korsmisse toe op een liber daer aen te verbueren. Ende hier aff zal die heere eenen jegelycken mogen overhoren aenden heyligen.

[80] *Dat nyemandt egeen verrevleesch by penneweerden ter merckt, binnen oft buyten der hallen, te vercoop en zal mogen slaen, oft brengen, opte verbuertte van eenen liber, telcker reysen, by elcken daer aen te verliesen.*

f° 74 v° [81] Jtem soe wie inden drifftyt coopt ennigherhande veede, dat die dat zal moghen behouden zonder jemanden mede te deylen oft omme te hutsen oft te loten.

Van zeeren schapen nyet te moghen slaen.

[82] Dat nyemandt egeenderhande schapen en zal mogen coopen ter plaetsschen daermen zeere schapen houdt, om hier te houdene oft te slaene. Ende soe wie men hier aff contrarie bevonde doende, zal daer aen telcker reysen verbueren twee liber. Behoudelijck dat een jegelijck die zeerighe oft ruydighe

schapen zal mogen dryven opter rechte herstraete zonder merren tot der andere merct, zonder in dese twee prochien te moghen vernachten al opte voerschreven pene also wel die gene diese herberghde als die die weyde. Ende hier aff zal die heere eenen jegelijcken moghen overhoren aenden heyligen soe dichwils als den heere ende scepenen goetduncken zal.

[83] Ende dat oeck nyemandt ennighe zeer schapen ter merckt brenghen en zal om te vercoopen opte voerschreven pene. Ende in desen twee poincten zal een jegelijck moghen zyn calengierder hom des verstaende.

Diverssche poincten ende ordonnantien van vissch, harinck ende boecxhorinck ende den visschvercoopers.

[84] Jtem, dat nyemandt egeenderhande doot vissch, harinck oft boecxhorinck en zal vercoopen zonder die kuermeesteren daer ierst toe gehaelt, op een liber daer aen telcker maelen te verbueren. Ende datmen van

f° 75 halff meert, tot Bamisse toe ten acht uren, ende van van Bamisse tot halff meert toe ten neghen uren, ende nyet eer, den voerscreven dootvisch kueren zall. Ende dat nyemandt, wye hy zy, noch van buyten oft van binnen, cloosteren, gheestelyck oft weerlyck, en zal mogen coopen oft vuytleggen ennigen vissch voer dat dien ten voerscreven uren gekuert zy, opte verbuertte van een halff liber soe wel vanden vercooper des gedoogenden als vanden cooper des vermetelyck doende, te verbueren.

[85] Dat oeck nyemandt een vat haringhs opslaen en zal zonder die kuermeesteren daer ierst toe gehaelt te hebbene om te kueren, op een halff liber daer aen te verbueren.

[86] Ende soe waer die kuermeesteren dat vaenken steken byden gheweyckten harinck oft souden haringh, ende soe wie dat vaenken aff dede oft ennighen vissch verco[c]hte contrarie oft jegens den kuer der kuermeesteren, souden daer aen telcker reysen verbueren een liber, ende nochtans ter correctien staen van Schout ende Scepenen.

[87] Jtem dat nyemandt egeenderhande vissch ter merct brenghen en zal die elwaerts ter anderen plaetsschen wederseeght js, op een liber daer aen te verbueren ende ter correctien van

Schout ende Scepenen. Ende hier aff zal men eenen jegelycken moghen ouerhooren aenden heylighen.

[88] Jtem soe wie alhier ennighen zeevisch brengh om te vercoopen die zal zynen visch op eenen dach altemale opter merct brenghen ende den kuermeesteren laten sien ende kueren zonder ennighen visch binnen den huyse te houdene, oft te verstekene, noch by hom in manden te houdene, opte verbuertte van telcker reysen van een liber ende der correctien van Schout ende Scepenen. *Ende soe wes jemandt ten jersten verthoon ende kuerdach ende tot dien nyet all aff en vercoopt ende des anderdaeghs voerts wilt vercoopen zal des alsdan wederomme byden kuermeesteren op en nieuws laten kueren op gelycke pene zonder jet als voeren achter houden.*

f° 75 v° [89] Jtem dat twee luyden tsamen visch moghen vercoopen ende nyet meer. Ende ofter ennighe meer aen winnen oft verliesen, zullen verbueren telcker reysen eene halff liber. Ende hier aff zal die heere hon moghen eeden.

[90] Jtem dat nyemandt die hier visch vercoopen wille, alsoe verre die coopman hier inde vryheyt is, en zal moghen eenen anderen setten om den visch te loven oft te vercoopen dan die coopman selve op een liber daer aen te verbueren. Mer mach die coopman wel eenen anderen hebben die den visch, oft hem belieft, vuthouden mach.

[91] Jtem dat nyemandt van bynnen der vryheyt en zal moghen meer dan een eyghen vischbanck hebben, die welck hy zal hebben voer zyn gebruyck alleene, zonder die iemanden te moghen leenen oft te verhueren, ende van buyten nyemandt egeen meer. Mer der vryheyt vischbancken, opte merct staende, zal een jegelyck van buyten comende met hoeren visch comende, moghen gebruycken by malcanderen, die jerst comt die voer staet, ende soe voerts all op een halff liber daer aen te verbueren.

[92] Jtem dat oeck nyemandt inden tyt vanden vasten ende na vastellavont en zal moghen vercoopen oft houden staende, ennighen harinck, natten oft drooghen, opte visch bancken, all waeren die oeck ledich. All opte verbuertte vanden selven harinck ende een halff liber. Mer zullen die gene die harinck willen vercoopen, natten oft drooghen, staen aen dandere zyde daertegens over op tafellen oft schraghen alsoe ruym vanden

visschbancken dat men daer tusschen zal moghen varen, all opte verbuertte vanden voerscreven halven liber.

[93] Jtem dat die gene die visch vercoopen willen ende hueren visch vanden kuermeeesteren affgecort
f° 76 wordt, dat die zullen ter stede ende plaetsschen, daer hon die kuermeeesteren wysen zullen, ende egeenen wederseyden visch vercoopen zonder oirloff der kuermeeesteren, ende dat ingedom ende vuylnisse vanden vissche vander merct doen. All opte verbuertte van een liber van ennighen van desen ter contrarie doende.

[94] Jtem dat nyemandt egeen litsoen drooghen harinck oft oock wracken onkuerberaer harinck en zal mogen vercoopen binnen deser vryheyt van Turnhout oft Outurnhout opte verbuertte van een liber.

[95] Jtem dat alle de gene die met visch alhier omgaen willen, zullen allen jaere, inden beghinsel vanden vasten, eenen eedt doen in des Schouts handen, den visch ter bancken te brenghen ende te vercoopen ter ordonnantie vanden kuermeeesteren. Op welcken eedt die kuermeeesteren den seluen vischvercoopers allet jaer doer zullen moghen calengieren ende doen manen alsoe dickwil alst hon gelieven zal. Ende soe wie hier inne weygeringhe doet sal verbueren eenen carolus gulden.

[96] *Jtem dat van nu voirdaene nijemant vanden viscoopers, tzij man oft wijff, hem en zal vervoirderen meer opden vischmerct ennighe commotie van kyven ende wechten* ⁽²³⁾ *te maeckene op pene dat de selve sal oft sullen op sekeren sondach moeten draeghen achter de processie, tusschen twee sheeren dienaers, aen hueren hals de steenen, hanghende alhier opden vryheijd huijs. Ende daerenboven staen tot arbitrale correctie van Schouth ende Scepenen, den heere nijet te min zyn actie gereserveert van zynen breuck.*

[97] *Jtem dat alle de ghene dye hun generen met visch vercoopen gehouden sullen zijn geen wiswater* [sic !] *meer ter straeten waert wuijt gieten, doen oft laeten loopen in enniger manieren op pene van xiiij st.* ⁽²⁴⁾ *telcken daer aan te verbueren.*

Nog gepubliceerd : 1641, 1642, 1645-1656, 1658, 1660, 1661 (maanden februari of maart).

(23) Is een verschrijving voor « *vechten* ».

(24) Doorgestrept en vervangen door : « *een liber* ».

Vele ende diverse poineten ende ordonnantien der prouisien tegens den brande aengaende.

[98] Dat nyemandt des morgens voer der sonnen oft des auonts nader sonnen, noch binnen Turnhout noch buyten ende alsoe nyet binnen beye den prochien, vercken sengen oft bernen en zal, op derttich groote soe dickwils te verburen als dat gebuert.

[99] Jtem dat nyemandt asschen uuyt draghen en zal dan voer ter straeten vuyt oft in zynen wermoes hoff verre vanden huysse ende onder egeene oesellen oft egheenssins zyn asschen ontamelucke leggen op datter egeen peryckel daer aff en come op een liber van elcken van desen te verbueren.

[100] Dat oeck nyemandt zynnen asschhoop vierich en zal laten liggen. Ende soe wie daer aff wordt gecallengiert by daghe zal verburen een liber ende soe verre by auonden oft by nachte daer aff wordt gecallengiert, zal verbueren twee ponden daer aff een jegelyck zal moghen wesen calengierder voer den haluen brueck.

[101] Jtem dat nyemandt zyn asschen vuyt en zal draghen noch van zynen boden oft kynderen laten vuytdragen des wynsters voer die clock achte ende des somers voer die clock vyff. Ende nae noen noch binnen noch buyten. Ende alsoe binnen beyden prochien nyet, opte verbuertte van een liber daer aff een jegelyck voerden halven brueck calengierder wesen zal.

f° 77 Vanden pot asschen te bernen binnen den vier vekens ⁽²⁵⁾

[102] Dat nyemandt en zal mogen bernen ennighe pot asschen binnen den vier vekens van Turnhout binnen zynen huysse oft

(25) Gebrande potas (kaliumcarbonaat) was een loogmiddel uit houtas bereid. Het werd gebruikt door de blekers zowel als door de blauwververs. Vermoedelijk zal het in dit geval voor de verwers hebben gediend. Zie : *W.L.J. de NIE, De ontwikkeling der Noord-Nederlandsche textielververij van de veertiende tot de achttiende eeuw*, Leiden 1937, blz. 77 e.v.

Potas was bij het blauwverwen te verkiezen boven weedas. De auteur schrijft dat in de keuren wel weedas werd genoemd, doch geen potas. Als verklaring daarvoor, geeft hij aan dat bereiding en verzending van potas moeilijker was dan weedas wegens haar hygroscopisch karakter. De Turnhoutse keuren spreken wel degelijk van potas, die door onze verwers zelve werd gebrand. Maar het moet een zeer gevaarlijke bewerking zijn geweest vermits ze buiten de bewoonde kom wordt verbannen. Zie ook art. 106.

buyten zynen huysse, noch oeck buyten inden vloghels der straeten binnen den huysse, dan alleenlycken int velt, opte pene van onderhalf liber ende ter correctien van Schout ende Scepenen.

Opnieuw gepubliceerd 1642.

**Vander berninghe binnen den huysse
noch aenden keerckhoff nyet te leggen.**

[103] Dat nyemandt zyn berninghe, als torff, hout oft mutsaert, hoye oft stroo ontamelyck legghen en zal, soe datter peryckel aff comen moechte. Ende daer om dat jegelyck die voerscreven zyne berninghe, vlasch, hoye oft stroo zal moeten legghen ten minsten vyff voeten all vut verre van allen schouwen, het zy boven op zolders oft beneden, van esten oft ovens, op een liber daer aen te verbueren.

[104] Jtem dat nyemandt zynen hout, oft stheen, oft ander dier gelycke becommeringhe, en zal mogen leggen opt keerckhoff, zonder oirloff der kuermeesteren, op een liber daer aen te verbueren, ende daer nae soe dickwils als hy vermaendt zal wordden ende daer aff in gebreke valt.

[105] Jtem dat nyemandt zyn erthopen, berningh, hout, stheen oft andere becommeringhe en zal moghen leggen op vyff voeten nae van den keerckmuieren, oft pensenpoel, oft *bornputte*, opte verbuertte van een half liber. Ende oft die gene zulcx doende ende anderwerff daer aff vermaendt wordden vanden heeren oft den kuermeesteren, zal de heere dat doen op dubbelen *fº 77* cost, te wetene den werckman oft voerman zynen arbeyt ende den heere soe vele voer syne moete. Ende den gebrekelycken vervallen zynder ongehoorsaemheyte in een liber.

[106] Jtem dat nyemandt en zal moghen bernen ennighe pot asschen tot egeenen tyde vanden daghe, auondt oft stonde binnen zynen huysse, noch binnen noch buyten der vryheyte om peryckel te verhuedene dat daer aff comen moechtte, op onderhalf liber daer aen te verbueren.

[107] Mer die gene die alsulcke pot asschen bernen zullen, zullen gehouden zyn die te bernen buyten den wycken oft gehuystede straeten, een distantie van veertich roeyen van allen huysen schueren oft stallen, int velt. Ende dat met den schoonen daghe binnen sonschyn van morghen ende avondt, opte verbuertte van eenen liber des contrarie doende.

[108] Dat nyemandt egeenen brouwketel setten en zal ten zy datmen volcomelyck daer rondtomme mach gaen, ten waere de selue rondtomme geset waere in lofflycke stheen muieren. Ende desgelycx egeen esten, backhouen ontamelyck. Ende soe wie hier tegens dade zal verbueren drye liber.

fº 78

**Vanden schouwen ende houens te veghen
ende loffbaerlyck te houden.**

[109] Dat een jegelyck zyn schouwe ende houen zal des jaers twee malen loffberlyck doen veghen ende daer toe anderssins loffberlyck houden. Ende soe wat houen oft schouwe gecallengiert wordt, zalmen daer aff verbueren een liber. Ende soe verre men ennighen onloffberlyck houen vyndt, soe sal men dyen ouen oft schouwe onstucken slaen ende dien wederomme op maken ter ordonnatie vanden kuermeesters, all opte voerscreven pene ende tselve verhaelen aenden gereetsten het zy den genen dien het huys toebehoort oft aenden huerlinck. Ende ingevall andere calengieringhe zalmen tselve doen maken op dubbelen cost.

Opnieuw gepubliceerd : 1616, 1635, 1639, 1655.

**Wat elck huys voer gewere
tegens den brande moet hebben.**

[110] Jtem dat elck huys binnen der vryheyte, den vloghels daermen in beeden gheeft thien stuyvers ende daer over, zal voer zyns selfs huys hebben een langhe leere, streckende tot zynen wormen toe van zynen huysse, ende noch een oosvat, opte verbuertte van vyff ende twyntich stuyvers soe dickmaels als hy daer aff zal wordden gecallengiert. Ende die langhe leere ten minsten vyfthien voeten lanck al waert dat zynen oosellen oft wormen legher waeren, opte verbuertte als voeren. Welcke leeren zullen becostighen die gene die de huysen toebehoeren.

[111] Jtem dat elck huys cleyn oft groot, wesende een woninghe soe verre den steenwech streckende js, ende oeck die straeten binnen der vryheyte, oft omtrent den steenwech den vloghels, zal moeten hebben een lofbaer haeck leere all gereet, opte verbuertte van veerthien stuyvers te verbueren.

fº 78 vº [112] Jtem dat alle tappers, beckers, brouwers, moutmakers, ende vettuariers, in der vryheyte van Turnhout, all waert dat zy in beeden egheen thien stuyvers

en ghilden, zullen moeten hebben elck voer zyn huysse dat hy bewoondt, een loffber haeck leere, een loffber langhe leere, ende daer toe een *en leeren heemer ende een* oosvat opte verbuertte als voeren.

[113] Jtem dat insgelycx allen herbergiers, logierende volck te voete oft te peerde, ten minsten een leren heemer, behaluen die groote herberghen, die welcke bouen desen hebben zullen moeten quantiteyt van leeren heemers van twee, drye, vier hebben oft meer, daer op nae aduenandt van hueren bedryue zy geset zullen wordden.

[114] Jtem dat elck straet putte zal hebben eenen vierhaeck met ringhen alsoe dat toebehoort ende daer toe eenen haeckleere all loffbaer. Ende oft men hier aff contrarie bevondt zal elck die tot dien straetput behoordt verbueren vier stuyuers alsoe dickwils als dien gecallengiert wordden zal.

[115] Jtem dat oock elcken straetputte zal gehouden wesen een open treghelvat te hebbene, met yseren haken ende daer toe twee bomen, wel ende loffberlyck gemaect om draghen, met oock twee yseren banden ende loffberlyck onderhouden. Opte verbuerte als voeren van vier stuyuers elck huys van elck vander gebuertten.

[116] Jtem dat elck huys, het zy groot oft cleyn, daer eenen hale in huys hanght, oft dat woonhuysen zyn, hebbende dore ter straten wert vuyt, zal elck van dien huysse staen om allen ontcosten ende

f° 79 onraet der straet putten te onderhoudene. Ende elcke gebuertte zal zynen straetput wel ende loffberlyck onderhouden van als dat dien behoefflycken js. Opte verbuertte van vier stuyuers van elcken huysse alsoe dickwils als die daer aff wordt gecallengiert.

[117] Ende oft gebuerde dat iemandt vander gebuertten met gemeynen accord oft consent vander seluer gebuertte, oft des meestendeele van dyen, ennigh ghelt hadden verleeght in reparatien oft opmakinghe des straetput oft zynen toebehoortten, met goeder witteghen kennisse ende rekeninghe oft bewys, ende iemandt hom des rebel maeckten voer zyn aenpaert, zal die selue daer aen verbueren vier stuyuers, soe dickwils hy daer aff gecallengiert oft beclaeght wordt ende daer toe betalen zyne

aenpaert, ouer den welcken men met eender inthimatie tzyne cost, zal sommierlyck recht doene.

[118] Jtem soe waer binnen der vryheyt van Turnhout ennighe straet putten staen, die alnoch stheynen en zyn, dat men die stheynen maken zal, soe wel die verbrandt zyn als nyet. Ende soe waer als nu stheynen straet putten gemaect zyn, ende all noch egeene stheynen zetels en hebben, dat men die binnen veertthien daghen na publicatie van desen, stheynen sal maken. Opte verbuertte van elcken van dier gebuertten vier stuyuers telcker calengieringhe. Ende op dobbelen cost ten last vander gebeurte oft den gebreekelycken van dien gemaect te worddene.

[119] Dat nyemandt op sess voeten nae den straetputten en sal moghen leggen enighe vuylnisse oft asschhoopen op een halff liber daer aen te verbueren, noch op vyff voeten naen byden straetputten en zal moghen wasschen oft plasschen op gelycke pene.

f° 79 v°

Vanden onderhoudt ende versiene vanden backhouens brouwketel ende esten.

[120] Jtem ten verhuedenisse vanden perykel ende inconuenienten vanden brande js geordonneert dat allen de gene ende een iegelyck van hon die esten hebben ende gebruycken willen, wesende oft staende onder dake, zullen die moeten stellen in hardden dake voer soe vele plaetsschen als die selue este begrypende js.

[121] Jtem insgelycx allen brouwers ende backers te vercoop backende ende brouwende, latende oft gedogende backen oft brouwen, zullen hon brouwketels ende backhouens moeten bedecken met herdden dake, in pannen oft tychellen tusschen dit ende alder heylighen misse comende, soe verre men stoffe daer toe veyl can gecrygen. Dies zal die vryheyt dien te baten comen de helft vanden zeluen dake naden pryse in dandere daer op geordonneert. Mogende euen wel blyuen dandere principaele huysinghe (soe verre den proprietarisen oft inwoondende gelieft) in anderen weecken daecke. Ende soe verre iemandt des ongewillich zy ende gebreck daer aen valt, zalmen tselue byden heeren ende der vryheyt doen ten cost van den gebrekelyken op dobbelen cost, zonder den seluen proprietarisen oft inwoonderen in dien geval ennight voerdeele oft genijette hebben vanden voorscreven hardden dake.

[122] Ende soe verre buyten den stheenwech oft vloghels waer het zy, in beyden prochien des ennigh gebreck waere, des die gebueren te kennen geuen zullen aen Schouteth, Scepenen oft kuermeesteren, zal men den gebrekelycken in vueghen als voeren daer toe dwinghen. Behaluen oeck den goetwillighen wanneer zy des vermaendt oft anderssins by goetwillicheytselue doene, te baten te comene vanden seluen hardden dake in vueghen als voeren.

f° 80

[123] Jtem dat soe wanneer men cundicht, met den sondaeghs gebode, oft anderssins met der vryheyt knape, ouer straten water ende leeren voer de dore gereet te hebben, een iegelyck zal tselue gehouden zyn te doene. Op een liber daer aen te verbueren. Ende tselue doende nyemandt en zal gestaen met teylen, erden potten, oft oeck cuypen sonder oiren.

[124] Jtem dat alle tgene des geordonneert js tegens den peryckel vanden brande, vanden haeckleeren, langhe leeren, leeren heemers ende oosvaten, treghelvaten ende andere, soe wanneer daer af ter puyen uut oft ouer straten zal wordden geboden, elck int zyne, zal die moeten setten oft langhen, gereet voer zyn dore, oft neffens zyn huysinghe, oft ten minsten die leeren onder zyn gelynten oft oesellen ombecommert, ombetast van hout, stroo, oft anderssins, alsoe dat men die ingeval van noode gereet mach hebben. Ende soe wye hier aff contrarie wordt bevonden, zal gehouden zyn in zynen bruecke all oft hy egheenen van dyen en hadden.

Vanden brouwers ende mouwtmakers, beckers etc.

[125] Dat elck brouwere oft oeck andere die mouwt maken neffens die este, ende insgelycx allen backers die te coope backen willen, by hueren houen allet jaer deur, zullen houden staende een volle ame met water. Ende soe wie hier aff contrarie wordt bevonden doende zal telcker reysen dat hy gecallengiert wordt verbueren vyff ende twyntich stuyuers.

f° 80 v°

Vanden vlassch metder kersschen te hekellen.

[126] Dat nyemandt vlassch hekellen oft swinghen en zal, binnen oft buyten Turnhout, voer der sonnen des morgens, oft des auonts nader sonnen, metder kersschen, noch met lanternen,

noch met lampen, in wat plaetsschen binnen den huyse het zy, ende nemmermeer in schouwen daer men vier in stoeckt. Opte verbuerte van telcker reysen veerthien stuyuers, daer aff die aenbrengher zal hebben vier stuyuers.

Mits dese pene in desen articule vermeldt te weynich is in consideratie vande merckelycke onheijlen ende schaeden daer ouer ende wt te spruyten, soo is deselue gestelt op drij pont groot, te verdeijlen in drij paerten, te weeten een derde paert aenden heere Schouth, het ander aenden armen ende het ander aenden denunciateur, wyens naem sal worden ghereserveert. Actum in Collegio Dominorum desen 3 feb. 1697.

[Get.] Proost.

Vander lampen inden stallen.

[127] Dat allen die gene die herberghe houden, groot ende cleyn, dat zy in allen stallen daermen die peerden stalt ende settet, zullen hanghen een groote yseren lampe, bouen wel bedeckt met eenen yseren ranghe, breerder wel dan die lampe onder. Ende soe wie bevonden wordt contrarie te doen zal telcker reysen dat hy gecallengiert wordt, verbueren vier ende twyntich stuyuers.

Publicatum 3 feb. 1697. (Get.) G. Proost secretaris.

[128] Jtem dat nyemandt bouen zynen lampe inden stall en zal moghen houden slechte schelften van hout daer het hoye oft stroo deur hanghen moechte. Mer zal bouen der lampen soe vele als die breydde van sess voeten moeten besolderen met berderen, zulcx datter thoeye, noch stroo nyet deur en hanghe. Opte verbuertte van een liber telcker calengieringhe.

f° 81

Van esten te stoken.

[129] Dat nyemandt des wynters achter acht uren des auonts ende insgelycx des morgens voer acht uren ende des somers voer die dachclocke ende des auonts nae neghen uren, nyet en zal moghen stoken zyn este. Ende soe wie contrarie bevonden wordt doende, zal verbueren een liber ende nochtans staen ter correctien van Schouteth ende Scepenen.

Binnen Turnhout met egheenen busschen te schietene.

[130] Om perykel te verhuedene, dat nyemandt by daghe, binnen den situatie vanden huysen van Turnhout, en zal schieten

met ennighe busschen, opte verbuertte van telcken maele van eenen liber. Ende by auondt oft by nachte opte verbuertte van drye ⁽²⁶⁾ liber. Ende die busschen nochtans allen verbuert tot sheeren behoef. Van welcken drye liber die aenbrengher zal hebben seuen stuyuers.

Nog gepubliceerd 1646, 1666.

[131] Dat alle de gene die herberghe houden, zullen op elcke slaepcamere hebben een yseren pype oft candeleen, loffberlyck met eenen breeden ysere daer onder, om zonder peryckel die kerssche daer op te setten. Ende zoe wie contrarie doet, zal telcker reysen verbueren een liber.

Na die clocke des auonts egeen drenckers te setten.

[132] Dat nyemandt binnen der prochien van Turnhout oft Outurnhout egeenderhande bier tappen en zal om drenckers te setten *naer het luyden vande clocke* ⁽²⁷⁾ na thiene uren.

Alsoe dicke als men dat bevonde zal die tapper verbueren *f° 81 v°* een halff liber. Ende die drenckers thien stuyuers.

Vuytgenomen den wechuerdighen man van buyten spade inne gecomen, welck wechuerdich man zal moghen nae zyn incompste blyuen twee uren zonder meer. Ende hier aff mach die heere eenen iegelycken ouerhoren aenden heylyghen als hom ende den scepenen gelieuen zal, ende dit alsoe wel buyten als binnen der vryheyt.

Dese amende van schouteth ende scepenen van een halff liber geaugmenteert om redenen tot een geheel liber, ende d'amende van thien st. op een halff liber. Desen xxij xber 1646.

Opnieuw gepubliceerd : 1635, 1640, 1646, 1654, 1661, 1663.

Daer den iersten brande vut compt.

[133] Jtem waer vuyt iemandts huyse brandt compt ende den brandt soe groot js, dat men die vlamme siet, soe zal die gene daer den brandt vut compt verbueren drye liber, ende nochtans tot behoef der vryheyt sess nieuwe leren hemers zonder verdrach. Ende nochtans staen ten last vander schade ter weringhe van dien gedaen gelyck nabescreven staet.

Opnieuw gepubliceerd : 1635, 1640.

(26) Oorspronkelijk stond er : « vier ».

(27) Bijvoeging uit de 17^e eeuw.

Vanden busspoeder te maken.

[134] Jtem is geordineert dat nyemandt en zal mogen erghens binnen oft buyten der vryheyt maken busspoeder, opte verbuertte van drye liber ende der correctien van Schouteth ende Scepenen, daer aff die aenbrengher zal hebben een liber voer hom seluen. Ten zy alleenlycken by consent van Schouteth ende Scepenen ter geconsenteerden ende benoempden plaetsschen, diemen dien daer toe consenteeren zal.

Datmen des nachts nyet en zal backen noch brouwen.

[135] Om peryckel vanden brande te verhuedene, is geordonneert dat elck en malck die brouwen wille in der vryheyt van Turnhout hom daer toe vueghe, dat hy zyn brousel des wynters voer acht uren affgestoeckt zal hebben, opte verbuertte telcker reysen van drye liber ende der arbitrale correctie.

f° 82 [136] Ende dat nyemandt binnen der vryheyt van

Turnhout en zal moghen backen wittenbroot oft ruggenbroot des somers oft wynters smorgens voer die clocke, ende des auonts na de seuen uren nyet, inden wynter; ende des somers, naden neghen uren nyet. Ende soe wie van desen contrarie doet die zal verbueren telcker reysen drye liber. Ende hier aff zal die heer eenen jehelycken moghen eeden daer die heere suspitie op hebben zal.

[137] Jtem want vele ende diuersche borgeren ende ingesetenen hon voerderen, dagelycx meer ende meer, in hon een huys verscheyden huysraeden te logieren ende te verhueren, den welcken midts honder benauwtheyt vanden erue ende der gelegentheyte vander plaetsschen, nyet wel mogelyck en js hon asschen bequamelyck oft tamelyck, zonder peryckel vanden brande te leggen, gelyck men des by experiencien gesien heeft, brandt ende schade den gebueren aff gecomen te zyne. Soe wordt geboden eenen jegelycken zyn asschen ter bequamen plaetsschen te legghen, soe verre vanden huyse oft oosellen datter egeen peryckel aff en zy te beduchten. Ende soe wie ter contrarien wordt beuonden doende, zal telcker reysen verbueren een liber. Ende soe verre oft wanneer alsulcken wordt tselue vander vryheyt weghen, oft byden kuermeesteren verboden oft elders geordonneert die te leggen. Ende anderwerff daer aff wordt gecallengiert zal verbueren sess Carolus gulden te verhalen aenden gereetsten, het zy den meester oft den huerlinck.

[138] Jtem soe wanneer, oft waer, ennighen brandt vuyt jemandts huysse, by onaxemheyt compt, ende den heeren Schouteth, Scepenen oft anderen vander vryheyt wegghen, ter weeringhe van dyen van noode zy,
f° 82 v° den volck ter weeringhe meer dan den gemeynen gewilleghen op hon luyden toon daer om te roepen oft te moyen, zal alsulcken bouen die drye liber ende sess heemers ter vryheyt behoeft verbuert, noch tot den voerscreven oncosten ter voerscreven weeringhe gedaen, betalen ter moderatien vanden heeren Schouteth ende Scepenen na aduenandt ende gelegentheyt vanden penninghen byder vryheyt daer om gedebourseert, ende den misdaet der onaxemheyt daer aff bevonden des geenre daer den brandt vuyt compt, dwelck oock men zal verhalen ierst aenden genen daer den brandt vuytcompt. Ende soe verre die een huerlingh zy, ende nyet sufficient en is, aenden meester oft den borghe der vryheyt gestelt oft den gereetsten van dyen.

Andermaal gepubliceerd : 1635, 1640.

Vanden goet des merctdaeghs ter merckt comende.

[139] Dat nyemandt egeenrehande goet alhier ter merckt wert veyl comende, oft gebrocht wordende, coopen en zal voer dat tselue gemerckt js, ende oock nyemanden van buyten tegens gaen, eer opter merckt gecomen js op een halff ⁽²⁸⁾ liber te verbueren *met den goederen. Noch dat oock eenige cramers buijten dese vryheyt eenige boter ofte hoenderen en sullen mogen opcoopen, doch alleenlyck ten behoerlycken tyde op de merckt alhier op voorgenoemde pene ende mede verbeurte van de goederen ofte der weerden van dien. Ende hieraff sal dye heere eenen jegelycken moghen ouerhoren aenden heylighen daer sy suspitie op hebben sal.*

Verandert ende vermeerdert in collegio van schouteth ende scepenen den 17 aprilis 1616.

Andermaal gepubliceerd : 1620, 1621, 1628, 1630, 1633, 1634.

[140] Dat nyemandt egeenderhande goet dierder louen oft vercoopen en zal op ennighen merckt daghe dan hy des morgens oft van dyen daghe begonnen heeft, oft gelooft heeft, op een liber daer aen te verbueren.

(28) Een 17^e eenwse hand haalde « *half* » door en schreef « *heel* » in de plaats.

Van alrehande pennewerde ter merckt comende.

[141] Jtem dat nyemandt wie hy zy, hier ter merckt comende van buyten, noch oock ennighe vercoopers, en zal mogen coopen boter, hoenders, oft eyer, te wynter van bamisse tot paesschen, voer die clock twelff vren. Ende des zomers voer thien vren. Ende jnsgelycx en zal nyemandt voercoopen oft van buyten voer de voerscreven gelycke vren als voeren, moghen coopen ennigherhande goet dat hy jemanden van buyten oft van binnen, ouergeuen wille om wasdom oft vercoopen, op een halff liber van elcken van desen te verbueren soe wiemen des bevonde doende ende het goet verloeren. *Ende en sullen de selue voircoopers oft buyten lieden oft molders* ⁽²⁹⁾ *opte merckt nyet moegen comen gaen oft staen voir de voirscreuen uren opde pene van xx st.*

[142] Jtem dat oock nyemandt van buyten oft van binnen goet van eedtgewan, oft van pennewerden, tselue goet dat hy op eenen merctdach coopt, en zal opten seluen merctdach wederom moghen vercoopen op een liber daer aen te verbueren. Ende hier aff zal die heere eenen jegelycken moghen ouerhoren aenden heylighen daer hy suspitie op hebben zal.

Gereenomeert mette dry voorgenoemde jtems opden xxj september 1608 ter presentien van schouteth schepenen etc., my present, Proost.

Hoe deen porter metden anderen om een goet hutsen mach.

[143] Jtem oft jemandt van buyten ennigh goet vercoopt, eetgewan daer onsse poirters oft poirterssen by zyn, die moghen dat goet mede nemen voer de selue pryse ende jnsgelycx daer die een poirter oft poirtersse byden anderen js. Ende zoe wie hier aff weygeringhe doet zal verbueren een liber ende euen wel den anderen mede laten deylen.

[144] Jtem soe wat comenschappen van goede hier des saterdaeghs ter merckt compt oft gebrocht wordt, zullen die coopluyden van dyen, daer mede staen daer hon die kuermeesteren wysen zullen te staene weder

f° 83 v° zy zyn van binnen oft van buyten, op een halff liber daer aen te verbueren, vutgenomen den gelootten cremers, die welcke hon cramen zullen setten navolgende

(29) « *Molders* » werd nog later, door een 17^e eeuwse hand, toegevoegd.

honder lotinghe gelyck nae in desen vander lotinghe der Cremers gescreuen staet.

[145] Jtem ter weluaert der gemeynder pollitie ende ten gewoonlycken onderhoudt der vryheyt priuilegien wordt verboden dat egeen voercoopers en zullen gaen coopen ennighe hoenderen, eyeren, booter, kieken, cappuynen oft dier gelycken, mer laten allet tselue comen oft veyl gebrocht te worddene ter openbaere merckt, opte verbuertte vanden brueck vander voerscreven privilegien van twyntich schellingen swertte tournoise, alsoe wel vanden vercooper als den cooper, van welcken brueck de aenbrengher oft calengierder zal hebben vier stuyvers elcks brueckx van desen. *Ende daerenbouen sullen de selue waren verbuert sijn.*

[146] Jtem dat van nu voertoen egeen vrouwen oft anderen des mercktdaeghs en zullen voert staen met hueren pensen oft anderen dier gelycke honder comenschappen voer der vryheyt huys, opte verbuertte van hon luyden pensen oft waeren ende drye liber telcker calengieringhe. Mer zullen staen oft sitten ter beteekender plaetsschen voer den pensepoel westwert.

Vanden looten der cremers.

[147] Dat die cremers zullen altyt loten des maendaeghs nae onsse wydinghe voer der noenen. Ende dat nyemandt des sondaeghs oft heylighdaghe opter merct en zal moghen veyl houden ennige cremerye op een liber telcker reysen te verbueren, vutgenomen kermisse ende keerckwydinghe nader noenen.

f° 84 [148] Item soe wie vanden Cremers oft andere die mede loten willen, wesende poirteren deser vryheyt ende nyet anders, die zal comen wynter ende somer ende setten zyn crame terstont als die ierste misse gedaen js, zonder langher te verbeyden. Ende waert zake dat hy tot dier tyt nyet en quame, soe zal hy beneen staen, naest die gelootte crame ende zyn principael stede zal dien dach losse staen zonder iemanden daer op te staene. Ende soe wie hier aff contrarie doende is zal verbueren een halff liber.

[149] Ende stonde iemandt op hoecken ende die int midden behoorden te staene, nyet thuys en waere, oft zyn crame ten tyde voerscreuen nyet en setten, zoe zullen die andere cremers hon cramen voerts daer aen setten moghen.

[150] Jtem en zal nyemandt vanden cremers moghen stellen meer dan een crame van eender neeringhe, ende die alleenlyck lanck van acht voeten een loffberlycke crame, alsoe dat nyemandt hynder oft schade daer by en lyde. Ende soe wie hier aff contrarie doet, zal verbueren telcker reyse een halff liber.

[151] Jtem soe wie mede loot, ende daer toe alle die gene die vettwarye houden, die zal siaers elck van dyen, tot onderhouden vanden keersschen geuen, der gulden van Sinte Claus twee stuyuers. Ende soe wie mede loten wille, die zal geuen ter gulden behoeff, eer hy mede loten mach, sess stuyuers eens. Ende voertaen hulpen onderhouden allet tgene dat der gulden aengaet gelyck die andere cremers. Ende soe wie hier tegens dade, zal verbueren een liber.

f° 84 v° [152] Jtem dat nyemandt egeen gelotte stede en zal vermangelen oft verhuieren op een liber.

[153] Jtem dat nyemandt van binnen oft van buyten en zal comen staen binnen die geloote steden. Mer zal alsulcken, ende insgelycx allen buyten cremers, teynden aen moeten setten aen deynde ter visch merctwaert aene. Ende soe wie hier tegens dade, zal verbueren een halff liber. Ende zyn crame tot zynen cost doen versetten.

Vanden hoymakers loten.

[154] Dat die hoymakers altyt zullen loten des maendaeghs nae alder heylighen dach voer der noenen ende blyuen dat jaer vuyt staen daer hon die plaetssche met den loten gevallen js, opte verbuertte van eenen liber soe wie contrarie doet.

Vander Vryheyt gewicht voer den cremers ende vettuariers.

[155] Jtem dat een jegelyck die vetuarye, vleesch houwers, ende allen anderen pennewerde met gewichte vercoopende, zal houden der vryheyt geteeckendt gewichte op een liber daer aen te verbueren. Ende soe waer men die gewichten te cleyn vyndt, die zal men ontwee slaen ende zullen die daer aen verbuert hebben een liber van elcken gewichte, ende nochtans staen ter arbitrale correctie van Schouteth ende Scepenen na gelegentheyt der valsichheit oft bedroch daer mede gebruyckt ende misbruyct hebbende.

f° 85 [156] Om het bedroch te schouwene is geordonneert datmen van nv voertaen egeen goet, vuytgenomen garen, het zy vlassch, vettuarye, ofte andere penneweerden te coop oft te vercoopen zal moghen vutweghen met ennighen nhuyster, alleenlycken met eender waghen ende dat met goeden geseghelden gewichte deser vryheyt, all opte verbuerte van eenen liber contrarie van desen doende, ende van elcken ongeseghelde gewichte te verbueren.

[157] Dat nyemandt den luyden van buyten hier met hueren goeden oft pennewerden ter merct veyl comende, het zy vlassch oft anderen om hueren comenschappen qualyck toe en spreke, noch anderssins en iniuriere, op die verbuerte van drye liber. Ende nochtans der arbitrale correctie van Schouteth ende Scepenen.

[158] Soe waermen een waghe vyndt die nyet gelyck en gaet die zal verbueren een halff liber.

Vanden ghoten open te houdene.

[159] Dat een iegelyck aenden steenwech zyn goten loffberlyck open zal houden, ombecommert oft nyet verstopt van erden, oft van hout, ende oeck loffberlyck onderhouden van hout daer des van doen js, elck voer zyn erue op sess grooten elck te verbueren.

Vanden stheenwech schoon te houdene.

[160] Dat een iegelyck des saterdaeghs nader noenen, ende op anderen tyt als vander vryheyt weggen geboden wordt, den steenwech zal schoon maken voer zyn dore ende erue op twee stuyuers tot behoeff der vryheyt knape te verbueren.

Andermaal gepubliceerd : 1646, 1661, 1664.

f° 85 v°

Vander ontamelycke heymelyckheyt.

[161] Dat nyemandt ontamelycke heymelyckheyt setten en zal op een liber. Ende soe wie die ten vermanen der kuermeesteren nyet en ruympt, versiet oft ewech en set, alsoe dickwil als hy daer aff wordt gecallengiert, zal daer aen verbueren een liber. Ende nochtans die heymelyckheyt van daer ruymen nae goetduncken der kuermeesteren op dobbelen cost.

Vanden weteringhen schoon te houden.

[162] Jtem dat nyemandt egeene cleerderen oft schapen waschen en zal inde weteringhe buyten des gasthuys, oft elders daermen weetert, oft oeck egeenderhande hout daer inne leggen, opte pene van een halff liber ende het hout verbuert.

Vanden pensepoel.

[163] Dat nyemandt egeenderhande onreynichheyt oft vuylnisse, stheen, hout, oft egeenderhande pryen, worpen en zal inden pensepoel oft oeck daer inne nyet wasschen opte pene van een liber ende het hout verloeren.

Vanden mess kaeye ende hopen.

[164] Dat nyemandt binnen den vier vekens van Turnhout, noch elders, ter misquammer plaetsschen en zal moghen zyn meskaye laten vander messien oft stallen ter straeten wert inne, ofte oeck egeen mest vut doen opte straete ten zy dat men dat binnen den derden dach ewech ruympt. Die daer tegens doet, zal verbueren een liber, alsoe dickwils als hy daer aff wordt gecallengiert.

f° 86 [165] Jtem dat nyemandt ennich vlasch en zal moghen roten inde A, oft anderen grechten, oft lopen dienende oft lopende tot der A, opte verbuerte van eenen liber.

[166] Jtem dat egeen weuers oft volders oft nyemandt anders ennighe looghe oft andere onreynichheyt van water en zal laten lopen in ennighe waterloope. Mer zullen des op hon selffs erue laten lopen, op een liber daer aen te verbueren des contrarie doende.

Aenden straet putten nyet te moghen wasschen.

[169] Jtem dat nyemandt aen egeenen straet putten wasschen en zal, hy en zal vanden put staen vyff voeten, op vyff grooten daer aen te verbueren alsoe dicke als men dat bevonde.

Egeenderhande spel opten keerckhoff te moghen doene.

[170] Dat nyemandt egeenderhande spel van tuysschen spelen en zal opten keerckhoff, op een halff liber daer aen te ver-

bueren. Ende dat oeck nyemandt met bogen aldaer, noch met busschen, met pypen, oft anders mede schieten en zal nae der keercken, het zy na voghellen oft anders op een liber ⁽³⁰⁾ daer aen telcker reysen te verbueren ende die schade buyten. Ende oft men bevonde enenighe kynderen daer op spelende, worpende oft schietende, het zy die schade doen oft nyet, zal men den bruecke ende oeck die schade, soe verre zy schaden gedaen hebben aen gelasen, oft anderssins aender keercken, al opten seluen, oft ouders verhalen ende die schade op hueren ten dubbelen cost zonder cost der keercken wederom doen maken. *Ende syn hier in oock gecomprehendeert de cappellen van tGasthuys, Bagijnhoff, Ste Eeuwout ende de Schole.*

Andermaal gepubliceerd : 1643.

f° 86 v°

[171] Dat oeck nyemandt vanden keerckmeesteren enenighen stheen affbreken en zal opte verbuertte van duysent voer eenen stheen te betalen.

Andermaal gepubliceerd : 1640.

Egeenen torff te moghen vercoopen buyten der vryheyt.

[172] Dat nyemandt torff en zal moghen vercoopen buyten der vryheyt van Turnhout te vueren die opte gemeynte gesteken is oft geslaghen, op een liber brabantse daer aen te verbueren. Ende nochtans staen ter correctien vanden heere ende Scepenen.

Van onrechte weghe.

[173] Item dat nyemandt onrechte weghe en zal gaen, noch ryden, noch vaeren, op twee liber daer aen telcker reysen te verbueren, daer aff eenen iegelycken persoon van eren mach wesen calengierder by zynen eedt, oft ter ontschouwt van den anderen den beschuldichden. Ende te appliceren ende te hebben deen derdendeel tot behoef des calengierders voerscreven.

Andermaal gepubliceerd : 1640, 1646.

[174] Item dat een iegelyck, deene den anderen, heymen zal sonder des anders schade op een liber.

(30) In « *Collegio Dominorum* » van 28 febr. 1616 werd de boete van een liber omgezet in 20 stuivers. Aldus volgens nota in de marge.

Vander schade inder luyden erue. ⁽³¹⁾

[175] Item soe wiens beesten eenen anderen in zynen erue oft vruchten beschadigen, zal die meester van dien erue, oft der vruchten, zynen schade moghen by zynen eedt grootdeelen, die welcke schade de gene diens beesten geschut oft gecallengiert sullen wesen, zal moghen aenden seluen verhalen met sommierlycke dinghtale oft kennisse van eender boeten. Ende soe verre alsulcken wille segghen dat iemandts anders beesten te voeren oft oeck mede tselue

f° 87 erue oft vruchten beschadicht hebben, zal met eender sommatien tselue zyn aenpaert met gelycke grootdeelen voerts opden anderen moghen verhalen. Ende dit soe verre als by quade heyminghe nyet toe gecomen en zy; waer inne een jegelyck *gheoor* hebben zal *zyns rechts*. Ende soe verre iemandt, oft zynen beesten, wordden gecallengiert van iemanden ter goeder namen, zal verbueren veertthien stuyuers, daer aff het derdendeel tot des calengierders behooff, verhoudende den vorster zyn recht zyns schots, in vollen vruchten vier stuyuers, ende anders twee stuyuers.

[176] Item dat men nyemandts erue, noch thuyne, tot egeenen tyde van den jaer, voer gemeyn en zal gebruycken, houden oft achten, tegens zynen wille ende danck, noch heymse, noch thuyne te breken. Ende soe wie men contrarie bevyndt doende, zal verbueren telcker calengieringhe, drye liber. Ende nochtans den meester vanden erue betalen betalen ende oprechten zyn schade.

Vanden ball te slaen binnen den eenloeck.

[177] Dat nyemandt den bal slaen en zal binnen de eenloeck diemen tot halff meert plach te begane oft te besiene, op een halff pont van elcken des doende, telcker reysen te verbueren.

Vanden ecker veken open te laten.

[178] Item soe wie een ecker veken toe vyndt ende laet dat openstaen daer hy doer gaet, rydet, oft vaert, die zal daer aen verbueren, het zy wyff oft man, een halff pont, daer af dat

(31) Deze titel werd later ingevoegd en verraadt de hand van secretaris Walscharts.

een jegelyck van onssen poirteren zal mogen calengierder zyn, ende hebben van den voerscreven kuer deen derdendeel.

f° 87 v°

Vanden boomen te slonen.

[179] Dat een jegelyck zyn boomen ende hagen inden zomer inder straeten sloenen zal, daermen met coren oft met hoye deur vaeren zal, op een boete van sess stuyuers te verbueren. Ende die dat nyet en dade wannec hy des voer twee poirteren versoecht is te doene, dobbellen. Ende daer toe zal die de gene diese letten, slonen zonder jet te verbueren oft te misdoene.

Vanden wydden der weggen.

[180] Jtem dat allen ecker weggen soe wydt zullen blyuen dat den eenen wagen den anderen verkeerem mach. Ende dat oec nyemandt egeen hole ter straten wert vut, oft ter straeten wert in leggen en zal, noch oec ennighe ecker weggen enghen, voerder dan zy ouer dertich jaeren geweest zyn, ofte pene van elcken van desen van eenen liber te verbueren, alsoe dickwils als zy daer aff gecallengiert wordden ende nochtans die te slichten oft doen slichten op hueren cost.

Van spreken op Scepenen, gesworen etc.

[181] Jtem soe wie ontamelycke woorden spraecte, oft die sprake op scepenen, gezwoeren, rentmeester, keerckmeesteren, heyligheestmeesteren, gasthuysmeesteren, kuermeesteren, oft op andere die onssen genadighen heere van Brabant, oft der vryheyt van Turnhout eedt gedaen hebben, die zal verbueren sess Carolus gulden. Ende daer toe staen tot des Schouts ende Scepenen correctien.

f° 88

Van ontamelycke woorden.

[182] Jtem soe wie ontamelycke woorden sprake, het zy vrouwe oft man, op ennighen goeden man oft vrouwe, die zal den stheen draghen buyten om den keerckhoff. Ende nochtans staen ter correctien van Schouteth ende Scepenen nae qualiteyt der ontamelycke woorden oft ter andere arbitrale correctie.

Vanden asschhoopen te ruymen.

[183] Dat een jegelyck voer zyne dore zal ruymen vander

straeten ewech, het hout, asschhoopen, ende eerdthoopen. Te wetene tot paesschen eens, ende tot Turnhout kermisse eens, op een halff liber telcken te verbueren.

Van vrede te nemene.

[184] Jtem soe wie een aenleggheer js van stryde, te wetene eenen anderen, in eenen ouelen moede, geraect heeft dat hy oft die zyne van zynen weggen vuyt last ende versuecke van dien dat zullen doen vreden. Te wetene geschiedet des nachts, soe zalmen tselue moeten vreden des anderdaeghs voerder noenen. Ende geschiedet des daeghs, zoe zalmen dat vreden opten seluen dach metter sonnen. Ende soe wie des nyet en dade, oft oec nyet in vreden en houdt, zal verbueren een liber. Ende soe mennighen dach als men dat ouer laet gaen zonder vreden, soe mennich pont zal die verbueren, tot der tyt toe dat gesoent zy. Ende soe verre ennighe der partyen in vrede gestelt, deen oft den anderen oploop, oft ouerloop, daer ouer deden, zal gecorrigeert wordden op zoenbraeck ende vredebraeck nae gelegentheyt zyns misuze.

f° 88 v° **Vanden bancken ende tafellen vander meret te ruymen.**

[185] Dat een iegelyck zyn bancken, tafellen, oft rondeelen, die hy ter meret brenghet, om daer op voerts te doen, zal binnen sonschyn van dien daghen, goets tyts ewech doen, het zy des saterdaeghs, oft op andere daghen wanneer het gebuert. Opte verbuertte vanden seluen tafellen, rondeelen, oft bancken, vuytgenomen alleenlyck die visch bancken.

Vanden dobbelspel by nachte.

[186] Dat nyemandt dobbelspel oft andere tuyscherye by nachte doen oft hantteeren en zal. Ende soe wie des vanden kuermeesteren, oft vanden heere bevonden wordt, zal verbueren telcker reysen een liber.

[187] Jtem dat nyemandt dobbelschole, oft andere ontamelycke tuyscherye binnen zynen huyse houden en zal, ofte verbuertte van een liber telcker reysen dat hy daer aff zal wordden gecallengiert. Ende waer die heere, oft die kuermeesteren comen om ennighe dobbelers te sueken, waer zy suspitie op hebben zullen, ende die hon weygert inne te laten, zal daer aen verbueren telcker reysen dat hon geweygert wordt, een liber. Ende

hier aff mach die heere eenen jegelycken vanden huyse oft des geselschap ouer hooren aenden heyligen.

Vanden sout te vercoopen.

[188] Jtem dat nyemandt sout vercoopen en zal dan gerecht zel sout van goeden zel gesoden, ten waere dat men daer by setten een root vaenken. Opte verbuertte van een liber telcker f° 89 reysen des contrarie doende. Ende hier aff zal die heere eenen iegelycken moghen ouerhooren aenden heylighen als men suspitie hebben zal.

Van roepen achter straten.

[189] Jtem dat nyemandt des auonts achter de clock, achter straeten en zal gaen roepen, oft quaet rumoer, oft geveerd maken, oft buyten huysen in ennigher manieren. Opte verbuertte van een pont telcker reysen.

Andermaal gepubliceerd : 1646.

Van verstopt te gaene.

[190] Dat nyemandt achter straten en zal gaen mommen verstopt, oft spelen dan hy dagelycx en gaet, het zy by daghe oft by nachte, op een liber ende daer toe zyn opperste cleet.

Andermaal gepubliceerd : 1646.

Van torff, rapen ende thuyne etc.

[191] Jtem dat nyemandt, by daghe oft by nachte, iemanden zynen torff, rapen, oft ennighe anderen vruchten, oft ennighen thuyne stelen oft nemen en zal, oft haghe destrueren. Ende waermen daer aff suspitie heeft, zal die heere eenen jegelycken moghen ouerhooren aenden heylighen. Ende die des egeen ontschouw doen en derre, zal verbueren twee liber. Ende die schade buyten te betalen den meester van dien. Ende zoe verre die heere bethonen can, zal hy daer aff staen ten landrecht. Ende voer soe vele als ciuile brueken aengaet, tgene des byden kynderen gedaen wordt, zalmen verhalen aenden ouders.

[192] *Dat nyemandt wie hy zy, by dage oft by nachte, en sal nemen aen, oft op derue vanden goeden liedens, vekens, herckenscheye, yserwerck, oft yet anders van houtwerck, oft yserwerck,*

dat soude mogen dienen tot heyninge van eruen, oft houen. Ende daer op die heere suspitie heeft, zal dien mogen hooren aenden heylighen, ende den eedt weygerde te doene, zal verbueren drie ponden. Ende indien die heere hem dat ouerthoonde, staen ten landrecht, ende zoe verre die jongers, oft die boden, doen opden ouders ende meesters te verhalen die dat herbergen.

Gepubliceerd : 12 nov. 1560.

f° 89 v°

Vanden sheeren geboden.

[193] Jtem soe wie ontboden wordt te comene voer den heere ende Scepenen om den kueren wille, ende die geswoeren dienaar op zynen eedt neemt, dat hy hom gecondicht heeft den seluen ontboden te zyne om der kueren wille, ende anderwerff daerom moet gane, alsoe dickwils ende menichweruen als dat gebuert, zal die verbueren een halff liber.

Wie den heere den eedt weygart.

[194] Jtem soe wie ontboden zynde voer den heere, ende die hom vraeght na ennighe poincten ende kueren aengaende, ende die weygerden te seggen van tgene dat hom die heere vraeght oft weygart den eedt te doene, zal die heere den seluen calengieren. Ende sal alsulcken verbueren soe dickwils als hy des weygart ende gecallengiert wordt een liber. Ende daer toe ter correctien van Schouteth ende Scepenen.

Vanden vent goet te recht te staene.

[195] Dat allen ventgoet daeraff deen den anderen hier aff met recht aenspreect, zal staen te recht ten derden daghe, te wetene ten naesten dinghdaghe. Ende oft tusschen partyen questie vele oft vengoet js oft nyet, zal tselue staen ter scheydinge vanden Scepenen.

Vander lotinghe der schoenmakers.

[196] Dat allen schoenmakers, onder het ambacht vanden schoenmakers staende deser vryheyt, zullen loten allen jaere des maendaeghs na Ste Bauen ende zal elck schoenmaker dat jaer vut op zyn gelootte stede staen. Ende nyemandt deen den anderen zyn stede vermangellen oft vercoopen. Ende soe wie in ennighen hier tegens dade zal verbueren een liber.

f° 90

Nyemandt achter die clocke te gaene.

[197] Dat nyemandt achter die slaep clocke, by nachte oft by auont, achter die straeten oft in andere luyden houen, oft eruen en gae. Ende waert zake dat iemandt hadde geten tot des vriendts huysse, die mach ombegrepen, zyns weeghs thuyswert gaen binnen eender vren na clock tyt, hebbende een lanterne met eender bernender kersschen zonder argelist. Ende ter contrarien doende, zal verbueren een liber. Daer aff hom een iegelyck die hier aff wordt van sheeren dienaers gecallengiert, zal moeten vercleeren by zynen eedt ter discretien vanden scepenen.

Egheene ghelt brulocht te houden.

[198] Dat nyemandt binnen Turnhout oft oeck Outurnhout, oft oeck buyten der vryheyt, en zal moghen houden enneghe brulochten int heymelyck oft jnt openbaer, daermen ghelt gheven zal. Ende soe wie dat dade, zal daer aen verbueren thien gouden Ryders. Ende dat oeck nyemandt van Turnhout oft Outurnhout en zal mogen geuen ennegh ghelt in brulochten binnen Turnhout oft Outurnhout, oft buyten Turnhout. Ende soe wie dat dade ende daer aff wordt gecallengiert, zal daer aen verbueren der gelycker drye Ryders, vuytgenomen hier inne alle priesters ende gheestelycke feesten.

Vanden steen houens oft potouens.

[199] Dat nyemandt binnen Turnhout aenden steenwech en zal mogen setten enneghe stheen ouens, oft potouens, dan viertigh roeyen verre van allen huysen, *schueren oft andere gebouwen* ⁽³²⁾ opte verbuertte van telcker reysen twee liber. Ende buyten den steenwech drye ⁽³³⁾ roeyen verre van allen huysen opte verbuertte van telcker reysen als voere, ten waere aldaer buyten den stheenwech by consent vanden gebueren.

f° 90 v° **Vanden eerthopen aent keerckhoff oft vryheyt Huys.**

[200] Dat nyemandt rondtomme den keerckhoff, *vryheythuys*

(32) Ingevolge van een besluit van het college van 21 okt. 1769, bijgevoegd.

(33) Zie hiervoor. «Drye» werd vervangen door «15» en «...ten waere aldaer buyten den stheenwech by consent vanden gebueren», werd doorgehaald.

tot egeender stede en zal moghen legghen enneghe asschhopen, eerdthopen, schorsshopen, oft andere hopen, noch hout legghen, op een halff roeye nae der mueren des keerckhoffs, noch egeen messien, oft vercken koyen daer aen te maken opte verbuertte van eenen liber telcker reysen te verbueren *ende daer enbouen de hoopen verbuert*.

Vanden eerthopen ende messhopen.

[201] Jtem insgelycx en zal oeck nyemandt binnen Turnhout ende om den cinghel van Turnhout, moghen maken enneghe bezondere ongewoonlycken eerthopen, oft messhopen, oft hout houden liggen, mer zal een iegelyck dat moeten ruymen binnen den vierden daghe op een liber daer aen te verbueren telcker calengieringhe.

Andermaäl gepubliceerd : 1646.

Van die verckens merckt.

[202] Allen de gene die tot Turnhout vassel vercken ter merckt veyl dryuen, die zuilen staen achter de schole omtrent der keercken huysse, ende soe voerts den hoeck oestwert in, op een liber daer aen te verbueren wanneer zy ter contrarie des worden gecallengiert.

Vanden schapen te stouwen.

[203] Dat nyemandt zyn schapen stouwen en zal van zynen huysse ter heyden wert, deur enneghe ecker straeten, tzy waer het zy. Mer zullen die moeten stouwen deur die gerechtighe heerstraet op dat nyemandt daer schade by en lyde aen den grechten, oft elders ende contrarie doende zal verbueren veertthien stuyuers telcker reysen. *Ende zoe verre die scapen wordden gevonden opde goede lides ackers oft driessen, weder die besayt zyn oft nyet, sullen verbueren gelyck xiiij st., weder dat geschiet byden jongers al oft waer gedaen byde meesters ende sal een jegelyck wesen calengierder ten last vanden meester vanden scapen.*

Depost verandert ende geseth op elck schaep iij st.

Publicatum den viijē Maij 1661 ter puyen aff testor (get.) J. Proost 1661. Publicatum alnoch 25 jun. 1662.

f° 91 Hoemen ende wanneer men sommierlycken zaken beslichten zal ende wat zaken daer onder begrepen zyn.

[202] Jtem alle zaken die ter dinghtale vallen, zullen vut ordonnantien van desen kuerboeck oft den kuerboeck vander vroenten, als wesende zaken van gemeynder pollitien, zaken van bode loon, van dienst, van pyn ende arbeyt, van montcosten, van mombaryen, van oncosten van georlooftde gulden, gerekende schulden, tachterheyt van keercken rechten, questien van gelaghe, van obligatien, betalinghe van tachterheyt van eenen, twee oft drye ouden grooten siaers incluys toe. Jtem tot twee lopen rogen siaers incluys daer aff egeen questie en is vander erfflyckheyt, zalmen des saterdaeghs ter sommierlycke dinghtale beslichten met eender boeten. Ende soe verre die Scepenen de zake ter dinghtale swaer bevynden, zullen tselue tot honder discretien verhouden ende vercleeren ter behoorlycker dinghtale daer toe dienende.

Datmen die vercken ringhen zal.

[205] Jtem dat een iegelyck die zyn vercken zall laten gaene opter vroenten, oft der gemeynder straeten, zal wel ende loffberlyck doen ringhen ende geringht houden opte verbuerte telcker reysen van elcken vercken drye grooten brabant.

Vander rekeninghe der kuermeesteren.

[206] Jtem dat die kuermeesteren nu zynde ende namaels toecomende, zullen gehouden zyn tot allen sheeren ende der Scepenen vermaene te doen rekeninghe ende bewys vanden kueren ende bruecken die zy gecallengiert zullen hebben, zonder iemandts achterwerts te moghen houden oft te verschonen. Ende dat op hueren eedt. Ende dat soe wien zy, kuermeesteren, van wetenheyt des misbruycks tegens den poincten des kuerboeckx bevonden, gecallengiert zullen hebben, zal tselue staen ten vollen gelooue vanden kuermeesteren

f° 91 v° ende gecallengiert blyven. Ende soe wien die kuermeesteren calengieren ter ontschouwt, zullen alsulcke gecallengierde daer voer by hueren eeden moeten doen oft hon kennen des brueckx schuldich ende betalen.

Hoe ende in wat manieren men den buyten luyden ter hueringhe oft ter woninghe innemen zal.

[207] Om te verhuedene het groot verlies ende schade des men

by experientien den eenen ende den anderen goeden borgeren bevonden heeft toegecomen te zyne vanden vreemde ende buyten luyden hier in cortten jaeren gecomen metder woninghe, den voerscreven borgeren hon hueringhe, pachinghe ende schulden ontruymende, ten groote schade ende verlies vanden corpus vander vryheyt, is geordonneert ende gestatueert onverbrekelyck te onderhoudene, dat nyemandt wie hy zy, en zal mogen ter huringhen met weken, maenden oft jaeren innemen, zyn hoeuen, huysen oft cameran verhuieren, daeraff noch man oft vrouwe van hier geboeren zy. Tenzy alsulcken ierst ende voer all zal hebben gebrocht goet auctentyck bescheet van Certificatie vander stadt, vryheyt oft dorp, oft der plaetsschen zynder lester residentien, van zynder naemen ende famen. Ende dat hy van daer nyet en is vertrocken om zynre schulden wille. Ende die den heeren Schouteth ende Scepenen hon des genoech zynde, verthoont zij. Ende dat daer en bouen de voerscreven vreempde oft buyten luyden, zullen gestelt hebben aen Schouteth ende Scepenen goede sufficiente cautie ter sommen van vier ende vijftich Carolus gulden, als twee mudde erfprogge landtcoops toe, voer allen ende jekelycke gemeyne schulden, als van pennewerde, van bier, vleesch, broot, visch, huyshueringhen van eruen, van daghelyckse wyn metden pot gehaelt, ende anderen gemeynen notelycke ende behoefflycke pennewerde. Jtem voer ciuile bruecken des heren, de beeden daer alsulcke vreempde oft buyten luyden op byden bedesetteren geset worden, voer den gebuerlycken rechten van schade, van brande by honder onaxemheyt den gebueren toegecomen. Ende soe wie anders doet, zal verbueren sess Carolus gl. zonder verdrach aff te nemene.

Verandert fol. xcix verso.

f° 92 [208] Jtem midts redenen vanden voergaenden gelycke geboden hier aff gedaen, die gene die binnen drye jaeren alsulcke vreempde oft buyten luyden ierst ingenomen hebben, oft oeck contrarie van desen andere noch inwonende houden, hon doen versiene vander voerscreuen behoirlycke borchtochte binnen den tyt van eender maendt nae publicatie van desen, opte pene bouen gescreuen voer alsdoen, nv ende voer als dan hon houdende voer daeraff gecallengiert, verhoudende de zake van Certificatie van alsulcken langhe geresideerde ter discretien van Schouteth ende Scepenen. Ende oft die verhuerder soe in sufficient waere, nyet om te betalene den voerscreven brueck, ende die huerlingh wel wetende dese jegenwordighe ordonnantie vander vryheyt, oft ten minsten daer aff byder vryheyt des gesommeert ende geaduerteert, ende blyft zonder vertrecken

oft hom van tgene des voeren gescreven staet te versiene, zalmen tselue jn dyen geval aenden huerlingh mogen verhalen, oft anderssins, vut redenen van ongehoirsamichheit den seluen corrigeeren ter arbitraelder correctien. Ende tot desen dat soe wie vander vryheyt wegghen gesommeert, ennighen buyten luyden, alwaert dat alsulcken ouer vele jaeren hier gewoonnd hadde, tzynder hueringhen inhoudt zonder den voerscreven borchtochte, zal vervallen inden voerscreven brueck van sess carolus gl. Ende daer toe staen in schulden ende lasten die ouer alsulcken buyten luyden binnen zynder hueringhen vervallen zullen.

[209] Hier jnne vutgesteken ende alsoe, behaluen die arme, miserabele personen vut anderen plaetsschen comende, die aldaer bedoruen zyn, het zy van jnundatien, van brande oft van sterfften, oft anderen quade disfortunen, dat hon nyet mogelyck en was hon in honnen lande te onthouden, die welcke, midts voergaende behoirlycke Certificatie van dien honder disfortune, ende van honder goeder namen ende famen, jtem dat zy nyet en zyn heymelycke fugityffuen, oft bancqueroeten, ende daeraff voer ende eer den heeren Schouteth ende Scepenen genoech doende. Men zal byden Schouteth ende Scepenen voerscreven, met termynen van maenden oft jaeren, nae gelegentheit der zaken gedogen, zonder die bouen gescreven borchtochte, te moghen jnnegenomen wordden met der woone, dwelck alsdan van aldusdanighe persoon ende des jegelycx, zonder die voerscreven borchtochte van buyten wonende, ende van allen ende jegelycken buyten porteren ende s^{te} Peetersmannen die hon, zyndert der vryheyt priuilegie, hebben oft noch zullen behulpen metder voerscreven honder buyten porterye ende s^{te} Peetersmanschap,

f° 92 v° men eenen iegelycken zal cundighen metden sondaighse gebode, ten eynde nyemandt der goeder borgeren, ter meyninghe vander voergaende borchtochte, in zyn handelinghe oft borghen bedroghen en wordde. Ende jegelyc int zyne hom daer tegens mach verwachten.

Vander Lazarissen {34}.

[210] Jtem alsoe men by experientien gesien heeft den melaetschen mensschen oft Lazarissen hier inder vryheyt, dagelycx

(34) J.E. JANSEN, *Reglementen en gebruiken der stad Turnhout in de 17^e eeuw, Ordonnantie opt stuck vande lazarusen geemaneeert (1678), (TAXANDRIA, Bulletin Nr III), 1931, n° 3, blz. 4-6.*

in grooter ongereguleertheit, met honder menichte gaen drincken in huyssen, herbergen ende anderen plaetsschen, zonder onderscheet te houdene, keeren ende verkeeren ende anderen hantteringhe doende onder den gemeynen volck, jae dat meer js, den deeghelycke vrouwen, cleyne kynderen opter straten, ter goids ende mensschen leedtwesen cusschen ende omhelschen, ten grooten pericule der aencleuinghe der zeluer zieckte, meer sueckende ende besingende hon trauwanterye dan vut redenen van armoede. Om dwelck te verhuedene, ende daer op orden, regull ende pollitie bezondere vut redenen, cracht ende macht der oepen brieuen onsheeren des keyzers opten negenthiensten dach van octobry xv^e jaer seuen ende veertich in placcaet verleendt, wordt verboden ende geordonneert dat eegen melaetssche ofte Lazarische persoonen, vrouwe oft man wesende Lazaris, noch oeck de vrouwe oft man van ennighen Lazarissen, en zullen moghen keeren oft verkeeren in anderen luyden huysen, gemeyne verkeeringhe van volck, het zy opter straten of opter mercten, meer dan nabescreuen. Te wetene zullen zy moghen comen ter keercken tot honder gewoonlycken plaetsschen inden thoren, aldaer misse, sermoen ende den dienst goids horende.

[211] Jtem zullen honder twee ende nyet meer tsamen vut hon luyden geheelen hoop te kiezen, mogen gaen bedelen oft wandelen, den welken men zal maken ende geuen twee lootkens, daer aff elck gaende om cost ende dranck, zal een by hom moeten hebben ende voer op zynen boesem hangende. Jtem deen zal dragen den corff ende dandere de cruyck. Ende zullen zy allen gelyck onder hon, als minnelycke broeders, vut reden honder confraterniteyt, paertten ende deyle. Ende dat oeck de voerscreven melaetssche voer ordonnaris daghen binnen Turnhout nyet meer en zullen moghen gaen dan des maendaeghs ende des vrydaeghs. Ende der anderen daghen allomme by ordre, onder hon te maken, op den gehuchten. Ende en zullen de voerscreven melaetsschen van voerdtaen nyet meer keeren oft verkeeren in vergaderinghe van bruylochten, kermissen, oft dier gelycker meer dan

f° 93 honder twee als voeren, vut hon luyden hoop onde by hon hebbende de voerscreven geordonneerde teeken van lootkens ende tselue des zy halen zullen, onder hon gelyck zyn ende soe in cost, soe in dranck, gemeyn zyn. Ende dat den voerscreven melaetschen personen als voeren, om hon broot ende dranck gaende, nyet naerder en zullen den huysen comen dan

ter zoeyen toe, oft daer egeen zoeyen en zyn seuen voeten na den huysen.

[212] Ende soe wiemen contrarie van desen bevyndt doende vande voerscreven melaetsschen, zullen daer aff voer dierste reyse, gecorrigeert wordden in eenen wech tot Bruesel voer dat E. Heyligh Sacrament ^{ster} Goelen. Voer die tweede reyse, in eenen wech tot Cuelen. Voer die derde reyse, vut der vryheyte met roeden gegeeselt te wordden, ende eenen wech ten Heylighen Bloede tot Wilsenaken, ende in eenen jaer in Turnhout nyet weerder om te keeren oft verkeerren. Ende noch opte verbuertten voer dierste reyse, vier stuyuers; de tweede reyse, sess stuyuers; jtem de derde reyse, thien stuyuers tot behoef der geenre diese calengieren zal. Voer welcken brueck hetzy vorster, dienaer oft anderen, zullen moghen behouden den mantel der voerscreven gecallengierden der tydt zy die gelost zullen hebben.

[213] Jtem dat ten tyde van den dienst goids ende de voerscreven melaetsschen menschen inden clockhuys tot hon luyden vergaderinghe zyn zullen, nyemandt vanden ingesetenen en zal onder hon keeren oft verkeerren aldaer voerder dan hy den coster int luyden behulpich zyn mach. Opte verbuertte telcker calengieringhe, eenen stuyuer tot behoef des calengierders zonder verdrach. Ingeval van weygeringhe tot zynen cost aff te panden.

[215] Jtem die gene vanden ingesetene diemen bevyndt met aldusdanighe melaetssche menschen, oft honder vrouwe oft man, al en waeren die nyet melaetssche, ende met den seluen inwoonen oft verkeerren, oft in hon luyden huysen laten, oft gedogen te comene, zullen telcker calengieringhe, oft telcker reysen verbueren drye Carolus gl.

f° 93 v° daer aff den eenen sheeren behoef, den anderen der vryheyte behoef, ende den derden des calengierders behoef.

[216] Jtem soe wanneer ennighe buyten Lazarisen, hier inder vryheyte, by den voerscreven Lazarisen comen zullen, soe zullen de voerscreven Lazarisen hier wonende, den geenre van buyten daer gecomen, van deser ordonnantie aduerteeren, om hon daer oeck aen te reguleren, ende van schaden te wachten. Oft men zal tselue op den binnen Lazarisen met arbitrale correctie verhalen.

[217] Verweckende ende biddende om goids wille allen ende iegelycken goede borgeren ende ondersaten ende den aulmoseniers der geenre als voeren tot honder gemeynder noodtdorst om gaende, in cost ende dranck, middeltyck om goids wille, mede te deylen ende oeck tot hon luyden huysen te seynden tgene des zy tot den seluen in goeden charitaten tot hon luyden onderhoudt gunstich zyn zullen.

[218] Ordonnerende den voerscreven melaetsschen ende Lazarisen dat zy hon luyden gehalden cost ende dranck malcanderen gebroederlycken deylen ende geordonneert te gane, tselue zonder weerder spennichheyte doe, op arbitrale correctie ouer den seluen te doene.

[219] Jtem want men des sondaeghs by daghelyckse experientie gesien heeft ende siet vanden proueners des heyligheests, oft anderen der gesetter charitaten des heyligheests genietende, ind eynde der missen oft nader missen des heyligheest daer toe dienende, comende om hueren prouenen oft penningen te hebben oft te halen zonder de voerscreven misse voer die zielen der *f° 94* gheenre die de selue charitaten gelaten hebben, te horen ende te bidden, contrarie den wille ende meyninghe vanden seluen fundateuren ende fundateuressen, om ordre ende regul daer inne te stellen, is van wegghen der vryheyte geordonneert, dat men van nv voerdaen allen sondaeghen, voer dbeghinsel der missen des heyligheests, zal lesen ende vut roepen, by orden navolgende, ter tafellen daer aff gemaect by naem ende toenaem den voerscreven proueneeren ende elcken van dien, daer wesende ende hom verthoonende, geuen een lootken, oft teeken daer toe geordonneert. Die welcke tselue teeken oft lootken nader missen byder seluer orden voert geroepen, zal gehouden wesen weerderom ouer te leueren, ende daer mede oft alsoe zynen prouenen oft penninghen ontfanghen. Ende der geenre hom aldaer absent houdende oft te spade comende, zal byden heyligheestmeester wordden gedistribueert ennighen anderen miserabilen personen daer hy zal weten die bestaeyt te wesene.

[220] Ten waere dat ennighe vanden voerscreven proueneeren van ziekten oft impotentien, oft anderen excusatie, des waeren oft behoorden gehouden te wordden voer geexcuseert, daer aff elck van dien by iemenden van zynen huysen, oft gebueren, den voerscreven heyligheestmeester ter voerscreven missen

zal gehouden wesen, zonder bedroch, opte verbuertte van zyn-der prouenen, te aduerteeren.

Gepubliceert ende vernieuwt opten xiiij^e dach Septembris xv^e jaer vyftich by openbaren publicatie ten sondaeghs gebode by Schouteth ende Scepenen der Vryheyt van Turnhout Orkonden van my. (get. Hubr. Walsch(arts)).

Ende in publicatien vernieuwt a^o Lijj xv^a Aprilis na paesschen. Vernieuwt den xxj^e July xv^e Jaer ende Lx.

f° 94 v°

Additit opt stuck vanden Lazarissen.

[221] Jtem ten onderhoudt vanden Lazarissen binnen deser vryheyt ende honder gemeynen huysingen js geordonneert, dat allen de Lazarissen, mendicerende ende ter charitaten leuende, van Turnhout geboren, zullen moeten wonen inde gemeyn Lazarye. Ende oft ennighe van dien steruende, goet achterlaten, zalt tselue comen ten bate ende profyt vanden onderhoudt der Lazarye huysinghe, soe verre zy egheen kyndt oft kynderen en hebben, deen helft voer den kynderen ende dandere helft tot behoef der Lazarye huysinghen voerscreven, ende de gemeynre Lazarissen dwelck tot dien behoef zullen aenverden de Aulmoseniers ter tyt wesende.

[222] Jtem ter gereetster correctien ouer den voerscreven Lazarissen inde voergaende ordonnantien hon misdragende, oft rebellerende, in plaetssche van gheesselinghe oft peregrimagien, zalmen die ter ordonnantien van Schouteth ende Scepenen na gelegentheyth honluyden misvzen ter correctien stellen, aen eenen block gevetert te sitten, te water ende te broode, met daghen, weken oft maenden, ende ter plaetsschen diemen daer toe ordonneeren zal.

Gepubliceert xvija Septembri xv^e jaer Lijj.

*
* *

Behalve deze oudste kern van ons oud keurboek, bevat het echter ook nog de latere keuren en ordonnantiën die nadien werden gestatueerd. Om nu een volledig overzicht te krijgen van deze, in hoofdzaak, zestiende eeuwse reglementen, volgt hierna de lijst van de behandelde titels. Waar geen titel voorhanden was, werd in de leemte voorzien door 'n beknopte opgave van de inhoud tussen rechte haakjes geplaatst.

Zonder er dieper op in te willen gaan, mag er hier toch gewezen worden op de volledige stilstand inzake nieuwe ordonnantiën tussen 1563 en 1597. En dit is niet zonder betekenis. Deze leemte omvat de kwaadste jaren van de kempense geschiedenis en toont de machteloosheid en de stuurloosheid aan, waarin de bloeiende vrijheid toen was vervallen.

Fol. 56 : Aengaende den obligatien. [Wisselbrieven]. *Open brief van placcaet, Brussel, 7.III.1536 o.s.*

57 v° : Ordonnantie van Rentmeester ende scepenen der Vryheyt van Turnhout gedaen opt ruymen vanden waterlaten groot ende cleyn, der behoerlycke wydde van dien, by ryphen raide ende jnformatie van diuersche huysluyden daer op gehoort, genomen die welcke eenen jegelycken js vercondicht ten eynde hom elck daer naer mach weten te reguleren ende verhueden van schaden. *Gepubliceerd 12.VII.1551.*

58 v° : [Data van de twee jaarmarkten].

59 : Memorie ten eeuwigen versekerheyt der grooten vanden drogen maten van der vryheyt van Turnhout ende der geenre dier onder zyn geseten als Beerse, Vorsseller ende Mercxblaes. *Z.d.*

59 v° : Aengaende trecht der costerijen van Turnhout ende Outurnout. *30 jan. 1552 o.s.*

64 v° : [Verbod aan tappers om op zondagen of heiligidagen, tijdens de hoogmis te tappen. Aan de speelluiden is het eveneens verboden alsdan te spelen.] *7 juli 1560.*

[Verbod aan personen, levende van de tafel van de H. Geest of van charitaten, om in de herbergen te zitten drinken.] *Waar-schijnlijk van zelfde datum als voorgaande.*

94 v° : Van den Calck. *Gepubliceerd 26 juli 1551.*

95 : Vander scholen. *Gepubliceerd 14 aug. 1552.*

95 v° : Statuyten ende ordonnantien vanden coopen ende vercoopen van grendt ende boden ten verdieren te doene. *4 febr. 1554.*

96 : Van met gheenen kinderen comende vanden heylighen doopsel in herbergen oft tauernen te moghen gaen drincken. *7 mei 1570.*

96 v° : [Vernieuwing van openbaar edikt van 1540 op de straatschenderij en aanranding]. *18 nov. 1554.*

97 : [Over de prijs van het klein bier wegens de duurte van de brandstof nodig voor het brouwen.] *8 dec. 1555.*

97 v° : [Verbod om op het schuttershof balspelen en andere, behalve het boogschieten, te doen]. *Zonder datum.*

Van metter bussen te schietene. *12 april 1556.*

98 v° : Van ruijghe schapen. 31 dec. 1559.

99 v° : Hoe ende in wat manieren datmen bujten lieden ter hueringhe oft ter wooninghe innemen zal. 26 ok. 1567. *Met wijzigingen van de XVIIe eeuw.*

100 : Copie vander blijder Innecompt des keyserlyke maie-steyt Kaerle ende Coninck van Spaengien etc. *Lewven*, 23 jan. 1514.

122 : Copie vander additien. *Brugge*, 26 april 1515.

126 : Ordonnantie ende contract vanden Geburen van Schoonbroeck inden jare xv^e ende achtentseventich. 22 febr. 1578.

129 : [Electie van nieuwe kapiteinen van de burgerlijke wacht.] 11 mei 1672.

129 v° : [Protest van Michiel vanden Beeckant, kapitein over de Herentalsstraat, die door de schout werd over het hoofd gezien door de aanstelling van Peeter Robert.] 27 mei 1672.

132 : Copie vander blyder Incompst ons genadichs heeren Philips Prince van Spaenghien, hertoch van Brabant. *Lewven*, 5 juli 1549.

147 : Octroij vanden tijcken. *Brussel*, 18 juni 1545.

151 : [De tijkpersers Jan Reyne en Claus Verdonck zweren geen andere tijcken dan gezeelde te zullen persen.] 12 sept. 1545.

[Verbod op invoer van buiten-tijcken voor de verkoop.] 17 jan. 1550.

155 : Memorie vanden baten ende profyten met oeck vanden lasten daer jegens der vorsteryen van Turnhout. Okt. 1551.

156 v° : [Bestraffing van de falsarissen.] 28 sept. 1552.

158 : Ordonnantie ende instructie voirden voerstere vander vryheyt van Turnhout waer nae dat de voerscreven vryheyt ind bedienen vander voersteryen vander voerscreven vryheyt hem zal behoiren te vueghen ende reguleren soe in prouffytten ende emolumenten als in zynen laste ende dienste. 28 sept. 1560 ⁽³⁵⁾.

164 : [Het Antwerps magistraat wordt ervan op de hoogte gebracht dat de Turnhoutse magistraat een ordonnantie heeft uitgevaardigd die ertoe strekt om de misbruiken bij in beroep gaan tegen een vonnis, te beteugelen.] 4 sept. 1561 ⁽³⁶⁾.

165 : [Plakkaat vanwege de koning aan de Schout van Antwerpen nopens de knevelaars en brandstichters die soms in benden opereren.] *Herenthals*, 28 maart 1562 o.s.

173 v° : Extract vuyter ordonnantien byder keyserlycke maiesteit onsen genadigen heere hooger memorien gemaect den vij^{en} Octobris anno xv^e xxxj omme op als ordre te stellen opde

(35) G. De LONGE, *Coutumes o.c.*, t. VI, p. 622.

(36) IDEM, p. 638.

policie vanden voerscreven Landen tot der gemeynder weluaert ende commoditeyt van dyen. 24 maart 1562.

175 v° : [Plakkaat vanwege de koning aan de schout van Antwerpen aangaande de prijs van de ingevoerde Franse wijnen.] *Brussel*, 20 sept. 1563.

179 : Ordonnantie. ...waer naer de capiteynen vande vier wijcken binnen de voerscreven vryheyt mitsgaders ooc Outturnhout ende die gehuchten respective daer onder resortierende hen sullen voortaan reguleren int resisteren vanden knevelaars, soldaten ende vagabonden daegelycx de voerscreven vryheyt overvallende. 6 mei 1635.

180 : [Ordonnantie op de knevelaars.] 5 okt. 1597.

[Nogmaals over bewapening en verweer.] 24 juli 1602.

[Verbod om op bruiloften met speelwagens te rijden, eieren te hevelen en hoenders dood te smijten.] 24 juli 1602.

180 v° : [Verbod op het nemen van reephout, staken en bessemrijns op andermans erf. Tevens verbod om vee op andermans erf te stouwen.] *Zonder datum (XVIIe eeuw)*.

181 : [Verbod om in de buurt van de reigersberg te verkeren.] 23 maart 1614.

[Verbod van oprichting van nieuwe en ongeoorloofde gilden.] 5 mei 1619.

182 v° : [Machtiging voor de keizerlijke rentmeester om het magistraat te bevelen, te manen en te wijzen tegen geestelijke personen.] *Brussel*, 28 aug. 1629.

[Verbod om meijen te plukken van linde- en andere bomen in de perink achter het kasteel.] 8.VI.1620.

183 : [Verbod om huizen of kamers te verhuren aan buitenlieden zonder consent van het magistraat.]

[Verbod om beesten te weiden in straten of op trempten.] 25 mei 1631.

183 v° : [Verbod om andere schouwen te maken dan in lofbaar materiaal.] 19 maart 1645.

[Bevel om de wegen te maken van zijn erf, ruiming van waterlaten; wolvenjacht op 5 september; aflezing van lastbede.] 4 sept. 1650.

184 : Nopende het kelderen vande buitebieren. 10 juni 1645.

185 v° : Nopende de binnen gebrouten ende Brouwerijen der seluer. 20 dec. 1698.

De molders aengaende. 21 nov. 1699.

189 v° : [Verbod om keibollen te maken of te gebruiken.] 16.X.1650.

[De vernieuwde stormklok mag voortaan nog alleen voor de

uitvaarten gebruikt worden. De gilden moeten de tweede klok gebruiken.] 23.X.1650.

190 : Aengaende de bedelaren. 2 juli 1651.

190 v° : [Publicatie van geappostilleerd rekwest nopens de Brabantse landtol.] Brussel, 16 sept. 1656.

192 : [Verbod om zonder voorweten van de schout, personen te herbergen uit Amsterdam, Rotterdam, Leiden, Dort, Terheyden bij Breda, Loon opt Zant, Rijckevorsel en Mol, vermits daar de pest heerst. Ook geen fruit te betrekken uit die streken.] 12 juli 1664.

Arendonkse Archivalia

door

Jan Goris

INVENTARIS VAN MUEBELE DER PAROCHIE KERCKE VAN ARENDONCK 1608

In den jersten eenen kerck boven silver vergult, mette pateene.

item. een Luycx missael.

item. een rooms missael.

item. 2 outaer dweelen.

item. een dweecken.

item. 11 hooghe metalen candelaers.

item. een versleten cassuyvel met een oude albe.

item. een pastorael naerde statuten van Mechelen.

item. 2 pullen van heyliche olye met Zcreyn (oude).

item. een metalen becken.

item. een metalen candelaere voor het heilich Sacrament.

item. 2 processie vaenen.

item. het wierooockvat.

item. 2 metalen waterpotten.

item. 7 grote bellen d'eene mede by de kercke staet.

item. 2 sanckboecken missael, elc met 2 sloten.

item. 1 processionnael.

item. 1 tinnen wywatervat.

item. 1 metalen valck.

item. 1 metalen lavoir in de sacristye.

item. 2 syen damasten dievackken.

item. 2 quaey cassuyfels.

item. 1 strammereyn.

item. 1 metalen candelare voor onser L. Vrouwen altare en voor St. Jobs altare.

item. 2 cronen en metalen candelaer voor St. Jobs altaer.

item. 2 groote metaelen candeleirs op onsen lieven Vrouwe altaere.

item. 2 metale candelaers opte St. Jobs altaer.

item. 2 op heylich Cruys altaer.

item. 2 metalen candelaere op Ste Catheryn aultaer.

item. 2 metalen candelaere opte Ste Anna aultaer.

- item. 1 grooten metalen candelaer apart.
- item. 3/1 cleyne metalen candealers.
- item. 17 metalen pincandelaeren die rontom St. Jobs altaer plachen te syn.
- item. 1 tinnen wynschotel.
- item. een belle sonder clepel.
- item. St. Job.
- item. St. Jobs peys.
- item. 1 metalen croone die int midden van de kerck hanckt met syn toebehoorten.
- item. 1 metalen candelaer.

Actum by den stadhouder Niclaes Steymans
Willem Baeten schepenen
den 26 meert 1608.

(Gemeentearchief, Arendonk.)

SCHOOLSTRIJD TE ARENDONK. 1651.

Aen myn eerw. Heeren, die pastoir - Schouteth - Schepenen ende Regeerders der Vryheyt ende Heerlyckheydt Arendonc.

Verthoont in alle ootmoet en reverencie Rombout Wijnen respectieve schoolmeester der gemeynthen scholen der Vryheyt ende Heerlyckheydt Arendonc hoe dat hy suppl. met de heeren schepenen ende regeerders der zelven Vryheyt heeft aangegaen een contract en conditie voor eenen termyn van jaeren, naer welker regelen hy suppl. is verbonden de jonckeyt der ingeseten en nabueren te instrueren en informeren, niet alleen in goede konsten als lesen en schryven, maer oock Godt vruchtigheyt en goede manieren, waarin hy sich loffelyck zonder ractantie naer reden en conscientie, soo als een goede schoolmeester betaempt, meynt gequeten te hebben, oock in contrarie gheen merckelycke klachten ter ooren van schouteth, schepenen ende regeerders en syn gecomen, ende dit alles onder conditie dat hy, suppl., sal genieten, behalvens een pensioen van de gemeynte, allen het schoolgelt datter soude vallen in dese gemeynte en juridictie van dijen, met expresse conditie den armen oock te moeten leeren diegheen schoolgelt soudon kunnen betaelen. Alles by contract van h. pastoir, schouth, schepenen en regeerders onderteekent.

Verder bleyckende desen niettegenstaende verstaet hy, suppl.,

dat een Sebastiaen Sebastiani zich vervoirdert propria auctoritate binnen dese vryheit heeft begonst schole te houden en tot hem te trecken sommighe kinders zoo van ingesetenen als affgesetenen door toedoen en aggregatie van sommige particulieren persoonen in naecte versmaadenisse van de wet, waardoor hy suppl. hem selven seer vint geinteresseert als tot synen belooffden loon ende gagie niet konnende geraecken ende mits hetzelfde is strydende tegen alle policijen van wel geregiseerde gemeynten, en daerom in wette, geestelycke en wereltlycke, verboden als zijnde een zaeck van quader consequentie waerdoor geen jonckheyt onder discipline en kan worden gehouden, als hebbende altyt occasie van correctie te ontloopen, maer omdat sommighen seggen gheen dwanck schole te wesen, staet te noteeren dat de schoole geen ampt separaet en is maer aen andere lasten vallen als te luyen, by avont en ontye, in brant, onweder en andersints, alsmede kerckelyke diensten tot dienst van de gemeynde welcke hy suppl. moet draeghen soo wel als de lasten van de schole, synde oversulcx buyten rede dat hem syn profyten onder sulcke pretentien en worden soo onredelyck gesnakt, hetwelck metter dach geschiet ende staet noch verder te geschieden, want alle nieuwigheyt by veele aengenaem is, ten zy by enighen middel hy daerin wordt voorsien, bidt daarom dringend ende seer ootmoedelyck dat de heeren Schouth ende Regeerders believen hem synen beloofden salaris peyselyck ende vredelyck te laeten genieten off wel andersints soo veel toe te voeghen dat hy tot de somme van schoolgelt hem belooft kan komen off wel daerinne te versien zoo de heeren naer recht en ruste van de gemeynde zullen bevinden te behooren, welck doende en dat alle affgonstichheyt sal passeeren, verhoopt hy suppl. dat hy met soo grooten loff ende vigueur van jonckheyt dese schole sal regeren als hy tot Turnhout veel jaeren gedaen heeft.

Arendonck, 9 octobris 1651.

Gemeentearchief. Register 96.

NIEUW ORGEL IN DE KERK VAN ARENDONK. 1753.

Voerwaerden ende conditien volgens dewelcke op heden deser 9.10.1753 den Eerw. Heere van Breugel, pastor der vreyheyt Arendonck benefens die Schouteth als opper-momboirt der kercke van Ons L. Vrouwe en St. Job ende schepenen alsmede die kerckmeesters sullen aen besteden het hier nae geprojecteerde nieuw orgel bestaende inde volgende registers.

Groot spel

Prestant sprekende op	8 voet
Holpijp op	8 voet
Octaaf sprekende op	4 voet
Cornet 5 pypen per toets.	
Super octaaf sprekende op	2 voet
Quint fluyt bas sprekende op	3 voet
Quint fluyt superieur	
Tiers superieur van octaaf	2 voet
Veldfluyt	2 voet
Sexque alter bas 2 pijpen per toets.	
Sexqualter superieur 2 pijpen per toets.	
Mixture 3 pijpen per toets	
Fluyt sprekende op	4 voet
Trompet bas sprekende op	8 voet
Trompet superieur	
Vox humana	
Tremblant	

Positief bestaande uit volgende registers

Prestant op	4 voet
Holpyp uit	8 voet
Fluyt sprekende op	4 voet
Cornet 3 pijpen per toets.	
Octaaf sprekende op	2 voet
Tiers superieur	
Quintfluyt bas sprekende op	8 voet
Quintfluyt superieur	
Nazart	
Mixture 3 pypen per toets	
Cromhoren bas sprekende op	8 voet
Cromhoren superieur.	

In den eersten is conditie dat de aennemer sal moeten leveren de nieuwe secreets met koperen veiren, drij nieuwe blaesbalcke met de wintbuysen dar toe dienend.

it. een engelsch Clauwier bestaende in 51 toetsen.

De vrachten tot het vervoeren van het voors. orgel naar Arendonck sullen becostigd worden door de heren aanbesteders.

Aanbesteding :

Door « Contracte aanbestedinghe van het macken van een nieuw orgel in de kercke alhier met Sr. Jacobus Fredericus

Verbuecken meester orgelmacker en Verbruecken' sone van Jacobus, tot de somme van 1500 gulden. 9.10.1753.

Orgelkast

Door « Contracte van aenbesteeding van het macken van een nieuwe orgel kasse in de kercke alhier met sieur Jan Baptist Peeters wonende tot Turnhout : orgelkasse met tgene daer van dependeert tot het nieuw orgel voor 600 gulden courant. 11.3.1754.

Gemeentearchief Arendonk : Register 56. Bl. 144.

Bronnen voor de bouwgeschiedenis van het Turnhouts kasteel

door

F. A. Brekelmans (Breda)

Verschillende schrijvers hebben zich met de bouwgeschiedenis van het Kasteel te Turnhout bezig gehouden. Nimmer hebben zij volledig kunnen zijn, omdat niet alle bronnen te hunner beschikking stonden.

Het heeft daarom zin, eens te wijzen op een tweetal bronnen, die tot dusver onbekend zijn gebleven. In het Algemeen Rijksarchief te Brussel, Rekenkamer van Brabant n° 44454 e.v. berusten de rekeningen van de rentmeesters der Heerlijkheid Turnhout uit 1649 en volgende jaren. N° 44454 is de rekening van Iohan Pauli, als rentmeester van Amalia van Solms over 1649-1655, gepresenteerd ter Rekenkamer 15 juli 1656 en gesloten te 's Gravenhage 14 aug. 1656.

Met betrekking tot het kasteel bevat het deel zeer veel wetenswaardigs. Op fol. 90v wordt verantwoord de « ontfanck over den affvall van den ouden casteel in Turnhout ». Zeer belangrijk zijn de uitgaven. Fol. 95r tot 131r geven allerlei betalingen voor de bouw van het kasteel, aanschaffing van meubilair enz. Het werk was aanbesteed aan Jan Anthonis Schuermans te Breda. Als opzichter trad op de « contreleur » Laureyns van Dryffhout te Breda ⁽¹⁾. Het merkwaardigst is een verantwoording op fol. 100r, waaruit duidelijk blijkt, dat Pieter Post inderdaad de architect van dit werk was ⁽²⁾.

In de tuin was gezocht naar de loop van de oude fontein uit de tijd van Maria van Hongarije. Voor dit onderzoek was een fonteinmeester uit Nassau ontboden (fol. 168v - 169r).

(1) L. Dryffhout bouwde in 1643 de gevel van het Oudemannenhuis te Breda; rond die tijd maakte hij ook een plan voor een kerktoeren te Zevenbergen. Cfr. *F.A. BREKELMANS, Het Bredasche Gasthuis*, Breda, 1951, 69-70 en Gem. archief Zevenbergen, Inv. 2555.

(2) *J.E. JANSSEN, Turnhout en de Kempen in het raam der Vaderlandse en Kerkelijke geschiedenis*, Turnhout, 1946, 158 spreekt het vermoeden uit, dat Jacob van Campen en Pieter Post de bouwheren van het kasteel waren.

Pieter Post was in 1608 te Haarlem geboren en stierf in 1669, te 's-Gravenhage. Hij ontwierp o.m. de vergaderzaal van de Staten van Holland te 's-Gravenhage en het Stadhuis te Maastricht.

Juist een eeuw geleden, in 1856, had het Brussels rijksarchief deze en andere Turnhoutse domeinrekeningen op een veiling bij Bluff in Londen gekocht. Zij waren afkomstig uit de enorme verzameling van de Engelse collectionneur Philips, die hen mogelijk heeft verkregen uit de nalatenschap der De Pestre's, de laatste Heren van Turnhout.

De rekeningen waren toen geplaatst achter de rekeningen der Brabantse Rekenkamer, waarmede zij in feite niets te maken hadden. In het voorjaar 1956 bestond te Brussel het plan, hen spoedig naar het Rijksarchief te Antwerpen over te brengen.

Het ligt niet op mijn weg, mij thans in de bouwgeschiedenis van het Turnhoutse kasteel verder te verdiepen. Mogen anderen zich daartoe spoedig, aan de hand van deze bronnen, opgewekt gevoelen.

Een tweede bron, die nog voor Turnhout belang heeft, bevindt zich in het archief van de Nassause Domeinraad in het Algemeen Rijksarchief te 's Gravenhage en is in de inventaris Hingman beschreven onder n° 579. Het deel bevat allerlei stukken uit de tijd van Amalia van Solms.

Het geeft b.v. op fol. 148v e.v. een « Memorie van 't Eyckenhout, dat soude moeten wesen totte optimmeringe van 't Casteel van Turnhout », gegevens over de zuid-west toren (fol. 128r) en op fol. 196r. een « Specificatie van een vergulde cop ende twee silvere beeckers, geleverd by Jan van der Maa voor de somma van f 251:10 om van wegen Haere Hoocheyt te vereeren aen het gilde van de Cruys boge te Turnhout ».

Nog op enkele andere bronnen, voor Turnhout van belang, willen we hier wijzen. In haar codicil dd. juli 1675 legateert Amalia van Solms aan « Ferelle van Dona » o.a. « de ses silvere schoteltjes met vergulde randen... de groote en cleijne spiegels en andere ornamenten van de slaepcamer tot Turnhout » (4).

Het Algemeen Rijksarchief te Brussel bezat in 1956 nog rekeningen van de ontvanger der Turnhoutse domeinen Hendrik van der Schoot 1612-1615; Frans Pauli 1717, 1721, 1729; bijlagen der domeinrekeningen 1716, 1721, 1728, 1744-1747, 1750 en 1770 en een « recensement des domaines », 18^e eeuw. Hoewel zij niet allen voor de kasteelgeschiedenis van belang zijn, leek het dienstig hen ook te vermelden.

(3) Mededeling van Dr P. Gorissen, archivaris bij het Algem. Rijksarchief te Brussel. De heer Gorissen was zo vriendelijk, mij op het bestaan dezer rekeningen te wijzen.

(4) Koninklijk Huisarchief 's Gravenhage, Inv. 14, XIII-9.

Turnhoutse brieven van de gebroeders Vigneron (1786-1804)

door

Carlo de Clercq

*Voorzitter van het Genootschap
voor Antwerpse Geschiedenis*

Paulus-Antonius Wins, geboren te Boussu-bij-Bergen, in het toenmalig bisdom Kamerijk, op 19 december 1760, werd op 10 juni 1786 te Antwerpen door bisschop Franciscus-Cornelius Nelis priester gewijd en tevens benoemd tot kanunnik van de achtste prebende van het Sint-Pieterskapittel te Turnhout. Als gevolg van het Concordaat van 1801 werd dit korps afgeschaft; Wins stierf als deken van Sinte-Elisabeth te Bergen op 8 augustus 1834 (1). Een van zijn achterneven, de Heer Camille Wins, ere-vrederechter te Bergen, heeft ons volgende 26 brieven geschonken uit Turnhout aan kanunnik Wins geschreven, toen deze — zoals dit meestal gebeurde — buiten de stad verbleef : — 1 franse brief van Norbertus-Bartholomeus Snijders, kanunnik van het Sint-Pieterskapittel (2) van 1787; — 7 latijnse brieven van Petrus Naets, kanunnik en actuarius, t.t.z. secretaris, van hetzelfde kapittel (3) : 1 van 1788, 3 van 1793, 1 van 1794, 1 van 1795, 1 van 1796; — 1 latijnse brief van Cornelius Mertens, kanunnik van hetzelfde kapittel (4), van 1796; — 1 latijnse brief van Karel-Jan-Emmanuel Lemmens, van 1791;

— 14 brieven van de gebroeders Vigneron die wij hier uitgeven.

Karel Lemmens, omstreeks 1774 te Antwerpen geboren, was de zoon van de Brechtenaar Emmanuel-Ernest Lemmens, gebo-

(1) Cfr. onze studie *Deux bibliophiles : Corneille - François Nelis et Paul-Antoine Wins*, in *De Gulden Passer*, dl. XXXV, 1957, bl. 148-178.

(2) Nobertus-Bartholomeus Snijders, gedoopt te Turnhout op 36 januari 1744, pastoor van het Gasthuis op 15 december 1779, kanunnik van de eerste prebende van het Sint-Pieterskapittel op 23 juni 1780.

(3) Petrus Naets, gedoopt te Wiekevorst op 31 juli 1746, kanunnik van de dertiende prebende van het Sint-Pieterskapittel op 21 mei 1773.

(4) Cornelius Mertens, gedoopt te Turnhout op 28 juni 1747, kanunnik van de negende prebende van het Sint-Pieterskapittel op 19 mei 1791, cantor op 27 oktober 1794.

ren op 12 maart 1738, en van de Antwerpenaarster Jacqueline van der Nieuwenhuysse. Vader Lemmens was advocaat en werd vanaf 1781 « juge des douanes » te Turnhout. Wins logeerde in zijn gezin terwijl hij te Turnhout verbleef. De jonge zoon Lemmens stuurde aan Wins latijnse versen om zijn vooruitgang in die dichtkunst te tonen. De brieven van de drie vermelde kanunniken handelen over kapittelzaken waarover de gebroeders Vigneron ons ook voldoende zullen inlichten. Maar vele brieven dezer laatsten geven Turnhoutse en Kempische nieuwtjes, vandaar dat wij er de voorkeur aan geven ze af te drukken, aangezien ook de persoonlijkheid van de schrijvers, die tot nu toe zo goed als onbekend waren en waarover wij veel bijzonderheden gevonden hebben.

*

* *

Op 16 september 1749 werden door de provinciaal van de Gallo-Belgische provincie der jezuïeten, te Rijsel gevestigd, als novicen aangenomen, en op 29 september kwamen in het noviciaat te Doornik aan, drie gebroeders te Aat geboren uit ouders, Nicolaas-Benedictus Vigneron en Catharina Legrand, die reeds overleden waren. Zij noemden zich Nicolaas, Frans, Eugeen, en hadden respectievelijk op 27 oktober 1728, 15 november 1731, 12 april 1734 het levenslicht gezien ⁽⁵⁾; Eugeen was dus nog vrij jong. Zij hadden alle drie eerst aan het stadscollege van Aat gestudeerd, dat door seculiere priesters bestuurd was; de jezuïeten hadden een residentie in die stad en waren in 1701 door de regent van het college gedaagd geweest in een proces dat in 1704 minnelijk geëindigd werd ⁽⁶⁾; ten tijde van de Vigneron's schijnen zij contacten met de kollegestudenten gehad te hebben. In ieder geval ging Nicolaas na zijn humaniora de dialectica bij de jezuïeten te Dowaaï studeren, en, daar hij zich verantwoordelijk voor zijn twee broeders voelde, kwamen deze met hem mede en zetten te Dowaaï hun studies voort. De drie onafscheidbaren traden dan ook samen de Sociëteit van Jezus binnen. Tijdens hun noviciaat ontvingen zij op 26 maart 1751 uit de handen van de bisschop, Frans-Ernest von Salm-Reifferscheid, de kruinschering en de mindere orden; zij deden hun eenvoudige geloften op 30 september 1751. Dan gingen zij

(5) Handschrift 4757 van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel: *Album novitiorum Domus probationis Societatis Jesu Tornaci ab anno 1710 ad annum 1750*, bl. 727-729.

(6) DEMARËT en FOURDIN, *Annales du cidevant Collège d'Ath*, oct. 1416 - oct. 1881. 's Gravenbrakel, 1883, bl. 26, 30.

terug te Dowaaï, waar zij filosofische studies deden. Bij het begin van het schooljaar 1753-1754 werden zij gescheiden: Nicolaas bleef als magister te Dowaaï, Frans ging als dusdanig naar het kollege van Câteau-Cambrésis en Eugeen naar dit van Bergen. Frans verhuisde reeds het volgend schooljaar naar het kollege van Dinant, en in 1755 naar dit van Doornik. In 1756 was Nicolaas naar Armentières, Eugeen naar Aire overgegaan; in 1758 verhuisde Nicolaas naar Câteau-Cambrésis, Eugeen naar Bergen. Nicolaas begon zijn theologische cursus te Dowaaï in de herfst van 1759, terwijl Frans en Eugeen voor dezelfde studies slechts in 1760 aankwamen.

Nicolaas werd subdiaken gewijd op 19 december 1761 door Frans-Ernest von Salm, diaken op 6 maart 1762 door Albert-Simon d'Aigneville de Millancourt, titularis bisschop van Amyclea en hulpbisschop van Kamerijk, priester op 27 maart 1762 door Joannes de Bonnéguisse, bisschop van Atrecht. Frans en Eugeen werden subdiaken op 18 december 1762 en diaken op 19 maart 1763 door Frans-Ernest von Salm, priester op 2 april 1763 door de hulpbisschop van Kamerijk gewijd ⁽⁷⁾.

In de herfst van 1763 werd Nicolaas leraar te Namen; het jaar daarna prefekt te Bergen. Op 1 december 1764 werden door koninklijk decreet de jezuïeten in Frankrijk afgeschaft, vanaf 1 april moesten zij hun kolleges verlaten. Dit schijnt indruk gemaakt te hebben op Nicolaas, die wel voelde dat ook in de Oostenrijkse Nederlanden de toestand van de Sociëteit wankelbaar werd. Het ogenblik naderde dat hij tot de plechtige geloften kon geroepen worden, hij verliet liever de Sociëteit en werd seculiere priester. Hoe het kwam weten wij niet, maar hij gelukte er in einde 1768 zich door het Oostenrijks bewind te doen benoemen tot kanunnik van de tweede prebende van het Turnhouts Sint-Pieterskapittel, waarvan het bevestigingsrecht aan de hertog van Brabant toekwam. Hij werd op 2 januari 1769 geïnstalleerd.

In de herfst van 1764 was Frans leraar te Dinant, Eugeen te Bergen; zij deden hun plechtige gelofte ter plaatse respectie-

(7) Generaal Archief van de Jezuiteten te Rome, *Provincia Gallo-Belgica*, 23, fol. 241 v, 383 r, 426 v, de *Catalogus personarum et officiorum Provinciae Gallo-Belgicae Societatis Jesu* van de verschillende jaren 1749-1773; C. SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, Bibliographie*, 2de uitg., dl. VIII, Brussel, 1898 kol. 747; P. DELATTRE, *Les Jésuites à Ath*, 1621-1773, Brussel, 1937, en *Les Jésuites originaires d'Ath*, 1557-1773, in *Annales du Cercle archéologique d'Ath et de la région*, dl. XXVI, 1940, bl. 127-128 (over de Vigneron's te Turnhout weet de auteur niets).

velijk op 2 februari en 15 augustus 1767; in het najaar van 1768 ging Eugene naar het huis van Doornik als professor in de wijsbegeerte, het jaar daarna verhuisde hij naar het bisschoppelijk seminarie in dezelfde stad, om er een leerstoel in de godgeleerdheid te bezetten. Hij zal er blijven tot aan de afschaffing van de Sociëteit in de Oostenrijkse Nederlanden door bevel van keizerin Maria-Theresia van 13 september 1773, in toepassing van de breve van Clemens XIV d.d. 21 juli. Frans was naar het jezuïetenkollege van Luik in 1771 verplaatst geweest, om dan in 1772 « concionator gallicus », t.t.z. predikant in de Franse taal, te Aken te worden.

De Oostenrijkse regering betaalde een pensioen aan de door haar afgeschafte jezuïeten. Frans en Eugene gingen bij hun broeder te Turnhout inwonen. Zij schijnen zich ook verdienstelijk gemaakt te hebben met H.H. Missen en assistenties in de Sint-Pieterskerk te verzekeren, want wij zullen ze horen verklaren dat zij op 29 september 1798 te Turnhout jubilaris zijn, dus waarschijnlijk 25 jaar werkzaam.

Op 23 januari 1775 werd Nicolaas Vigneron, om zijn hoogstaande cultuur, tot deken van het Sint-Pieterskapittel gekozen. Het spreekt vanzelf dat Wins als Henegouwer bij hem een bescherming en bij de twee andere broeders warme vriendschap vond. Van daar ook hun briefwisseling.

I. HET TURNHOUTS KAPITTEL ONDER DEKEN VIGNERON.

Wins werd als kanunnik te Turnhout geïnstalleerd op 13 juni 1786. Hij vertrok daarna naar Antwerpen terug en ontving daar volgend schrijven.

EUGÈNE VIGNERON AAN PAULUS WINS.

Monsieur,

Je me suis chargé avec plaisir, de répondre pour mon frère le Doyen, qui se trouve incommodé, aux questions, que vous Lui avez proposés au sujet de la résidence des chanoines de Turnhout, et du directoire, dont ils se servent.

1. De residentieplicht van de Turnhoutse kanunniken.

Pendant les 2 années de jeûne ils ne sont obligés d'assister à aucun office, pas même la veille de la St Jean ni de résider en aucune manière. Mais si après ce tems ils veulent jouir des revenus de leur prébende, ils doivent la veille de la St Jean se présenter au chapitre, qui se tient immédiatement après la messe du chocur, c'est à dire vers les dix heures; et demander à faire leur stricte résidence, qui dure un an, et

pendant laquelle ils doivent toujours loger à Turnhout et assister à l'un des trois grands offices; c'est à dire à Matines et Laudes, ou aux petites heures et à la Grand-Messe; ou enfin aux Vêpres et Complies. Mais moyennant une aumône de 7 ou 8 florins faite à la Fabrique, ils obtiennent quarante jours de vacances, qu'ils peuvent prendre ou consécutivement ou par intervalles à leur choix (8).

2. Geen eigen officies te Turnhout.

Pour ce qui est du directoire, ils n'en ont point de particulier, mais ils suivent celui du diocèse, et font les office marqués alibi comme les autres prêtres séculiers, qui ne sont point attachés à la Cathédrale.

Si nous pouvons vous obliger en quelque autre chose je vous prie de ne pas épargner vos patriotes.

J'ai l'honneur d'être très parfaitement

Monsieur

*Votre très humble et
très obéissant Serviteur
Eug. Vigneron Prêtre*

Turnhout le 19 juin 1786

P.S. Mes deux frères vous font mille complimens, et nous vous prions tous trois de vouloir bien présenter nos respects à Monseigneur.

In deze brief lezen wij dat Nicolaas Vigneron reeds ziekelijk is, maar bijzonder hoe te Turnhout de kanunniken de twee eerste jaren moeten vasten, t.t.z. dat zij de inkomsten van hun prebende niet ontvangen maar dan ook niet moeten resideren. Volgens Snijders op 8 januari 1787 aan Wins zal schrijven, gaan die inkomsten het eerste jaar naar het kapittel, het tweede naar de kerkfabriek. De inkomsten van de kapittels, meestal bestaand uit tienden en opbrengsten van landgoederen, werden jaarlijks berekend op het feest van Sint Jan de Doper, 24 juni. Vandaar ook dat nieuwe kanunniken over het algemeen hun residentie moesten aanvangen op 23 juni. Te Turnhout begonnen zij dan een stricte residentie, van twaalf maanden, toch moesten zij maar eens per dag naar het koor komen en mochten zij veertig dagen verlof bekomen. Indien het Onze-Lieve-Vrouwkapittel te Antwerpen en sommige collegiale kapittels van het bisdom eigen officies voor het breviergebed hadden, was dit niet het geval te Turnhout.

Op 17 juni 1787 schreef deken Vigneron aan bisschop Nelis om voor te stellen dat Wins zeven dagen later zich ter residentie zou komen aanbieden, hij zou dan nog niet van de inkomsten zijner prebende mogen genieten, maar toch wel deelnemen aan

(8) J. JANSSEN, *Het kapittel van Sint-Pieterskerk te Turnhout en zijne statuten van het jaar 1634*, in *Annales de l'Académie royale d'archéologie de Belgique*, dl. LXV, 1913, bl. 482 (n° IV van de statuten).

enkele geldelijke distributies die onder de kanunniken verdeeld werden, en zelfs onmiddellijk veertig dagen verlof krijgen. Wins was inderdaad bibliothecaris van Nelis geworden en had hem midden april 1787 naar de vergadering van de Staten van Brabant vergezeld. Wins kwam voor een dag te Turnhout zoals de deken het had voorgesteld. Maar op 26 juli voorzag hij dat de veertig dagen zouden voorbijgaan voordat de vergadering van de Staten uiteen ging en vroeg hij een verlenging van verlof. Hij kreeg volgend antwoord.

NICOLAAS VIGNERON AAN PAULUS WINS.

Monsieur,

J'ai communiqué au chapitre votre lettre du 26 de ce mois par laquelle vous demandez la permission de prolonger votre absence pour aussi long tems que durera l'Assemblée des Etats de Brabant, parcequ'à Bruxelles vous êtes nécessaire à Monseigneur. Le Chapitre vous accorde cette permission avec d'autant plus de plaisir qu'il ne cherche rien tant que d'obliger Sa Grandeur, à qui il présente ses très humbles respects. Oserois-je y joindre ceux de mes frères ?

Je vous prie, quand vous aurez quelques nouvelles, de m'en informer; espérant cela de votre amitié, j'ai l'honneur d'être très sincèrement

Monsieur

Votre très humble
très obéissant serviteur
N. Vigneron Doyen
du Chapitre de St Pierre

Turnhout le 30 juillet 1787

P.S. Mes frères vous saluent beaucoup. Mr Sneyders s'est chargé de l'administration de vos revenus.

Monsieur Wins, Chanoine etc. Au Refuge de l'Evêché d'Anvers à Bruxelles.

Wins kwam te Turnhout op 22 december terug en bleef er tot in april 1788. Nelis had wederom verkregen dat Wins hem naar de Statenvergadering te Brussel zou vergezellen, hetgeen van mei tot 13 juni geschiedde. Deken Vigneron schrijft hem op 7 juni.

NICOLAAS VIGNERON AAN PAULUS WINS.

Monsieur,

1. Nog over de residentieplicht.

Pendant votre apparition ici vous avez eu le talent de vous concilier l'amitié de tous vos confrères; il n'est donc pas surprennant que nous désirions de vous revoir à la S. Jean. Nous prévoions cependant que les circonstances pourroient bien nous priver de ce plaisir. En ce cas nom-

mez quelqu'un du Corps qui en votre nom demande d'être admis à la résidence ultérieure. Suivant le texte: Statuimus et ordinamus quod quilibet Canonicus... peracta sua residentia prima, teneatur in profesto S. Joannis Baptistae anni secundi vel per se vel alium de gremio Capituli, petere admitti ad residentiam ulteriorem a Decano et Capitulo etc. (9).

2. Turnhouts nieuws.

Rien de nouveau dans nos plaines sabloneuses. Mr Vanlissome remplace Mr Dewilde (10). Mr le Chanoine d'Hont est logé dans le Couvent des Sépulchrines (11). Vous m'obligerez de demander à Monseigneur qu'il daigne me permettre d'entrer dans ce Couvent pour voir de tems en tems ce brave viellard aveugle, à qui je sçais que mes visites font plaisir. On dit toujours que nous avons tout à espérer. Mes frères vous présentent bien des complimens et j'ai l'honneur d'être avec le plus parfait attachement

Monsieur

Votre très humble
très obéissant Serviteur
N. Vigneron Doyen
du Chapitre

Turnhout le 7 juin 1788

Nous présentons nos respects à Monseigneur. J'oubliois de vous demander des nouvelles.

Monsieur Wins, Chanoine etc. Au Palais Episcopal à Anvers.

Wins kende die verplichting van zich op 23 juni wederom aan te bieden en had kanunnik Snijders aangeduid om dit in zijn plaats te doen. De brief waarin hij dat aan Nicolaas Vigneron mededeelt en een verdere gewichtige vraag stelt kruiste het schrijven van de deken, die op 10 juni wederom de pen neemt.

NICOLAAS VIGNERON AAN PAULUS WINS.

Monsieur,

1. Steeds over de residentieplicht.

Par la dernière lettre que j'ai eue l'honneur de vous écrire j'ai

(9) *Ibid*, bl. 482 (n° V van de statuten).

(10) Adriaan De Wilde, gedoopt te Turnhout op 5 april 1752, werd kanunnik van de zevende prebende van het Sint-Pieterskapittel op 6 mei 1788. Hij was vroeger in ondergeschikte dienst van het kapittel. Degene die hem als dusdanig opvolgde was een zekere Van Lisum, die verschillend is van de Turnhoutenaar Petrus-Hubertus Van Lisum, kanunnik van de zesde prebende van het Sint-Pieterskapittel op 23 juli 1783.

(11) Adrianus-Franciscus Dhondt, uit Dendermonde, kanunnik van de negende prebende van het Sint-Pieterskapittel op 28 januari 1737, stierf op 21 januari 1791.

répondu en partie à celle que je reçois aujourd'hui. Mr le Chanoine Snyders fera votre commission avec tout le plaisir possible la veille de la St Jean B.; et cette cérémonie finie, poursuivront nos Statuts dont je vous ai envoyé un extrait: Canonici... deinceps secundo hoc, et quolibet subsequenti anno, abesse libere poterit ab Ecclesia nostra pro suis negotiis expediendis XIII hebdomadis continuo vel interpolatis vicibus. Si vero quis magis sese absentaverit, nisi desuper gratiam vel dierum suorum prolongationem a Capitulo obtinuerit, toto illo anno et absens habebitur et foraneus (12).

2. Het bijzonder geval van de kanunnik ten dienste van de bisschop.

Vous pouvez être persuadé, Monsieur, des bonnes intentions du Chapitre à votre égard. Si vous avez cru appercevoir que quelques membres ne vous étoient pas aussi favorables que vous l'aviez pensé; croiez que c'est par principe de Conscience. Ils savent qu'ils ne peuvent accorder de prolongation sine legitima causa; ils savent que suivant le Chap. 15 de clericis non residentibus cette cause légitime existe par rapport à deux Chanoines qui sont au service de l'Evêque ad Ecclesiae utilitatem (13); ils savent que dans ce cas ces deux Chanoines peuvent percevoir les fruits de leur bénéfice nisi forte sint victualia quae non consueverunt absentibus exhiberi Cap. 7° (14). Mais voici ce qui les arrête. Ils ignorent si sous cette denomination duo Canonici qui sunt in servitio Episcopi, on peut entendre aussi les Chanoines qui ne sont pas soumis à la juridiction des Evêques: tels sont ceux de notre collégiale. Vous irez sans doute à Mons pendant vos vacances; et vous y verrez Mr Alard, Chanoine de St Germain: nos exemptions, relativement à la juridiction, sont égales; je vous prie de le saluer beaucoup de ma part et de lui proposer le cas; nous n'aimons rien tant que d'être instruits.

Je vous prie aussi quand vous serez dans le pays (15) de me mander comment tout s'y passe; en attendant l'honneur d'un mot de réponse à ma précédente, agréez les complimens de mes frères et l'assurance des services de celui qui est très sincèrement ad obsequia paratissimus

Monsieur

Votre très humble
très obéissant Serviteur
N. Vigneron Doyen

Turnhout le 10 juin 1788

Nos respects, je vous prie, à Monseigneur.

Wins had gevraagd afwezig te mogen blijven en toch van de inkomsten zijner prebende te genieten zolang hij in de dienst van de bisschop van het bisdom was; het kerkelijke recht erkende inderdaad zulk privilege aan twee kanunniken van de kathedraal, de vraag was of dit ook gold voor kanunniken van

(12) J. JANSSEN, op. cit., bl. 482 (vervolg van n° V van de statuten).

(13) Decretalenboek van Gregorius IX, III, IV, 15.

(14) Ibid., III, IV, 17.

(15) Henegouwen.

een kollegiaalkapittel, en dan nog wel een exempt kollegiaalkapittel, zoals dit van Turnhout. Deken Vigneron verwijst Wins ter informatie naar hun beider vriend, Jozef-Nicolaas Allard, kanunnik van het ook exempt kollegiaalkapittel Sint-Germanus te Bergen (16).

Wins kwam te Turnhout resideren op 25 augustus maar werd reeds op 13 oktober teruggeroepen door Nelis, die te Hoeven, in het Hollands deel van het bisdom, ziek lag. Op 8 april 1789 kreeg Wins de toelating bij Nelis voor onbepaalde tijd te blijven.

II. VOOR EN NA DE BRABANTSE OMWENTELING.

De bijzondere toelating van niet-residentie werd aan Wins gegeven omwille van de politieke gebeurtenissen, t.t.z. van de strijd welke Nelis tegen de Oostenrijkse Regering inzake het Seminarie Generaal voerde. De prelaat genoot hierin de bewondering van het grootste deel van de geestelijkheid en het Turnhouts kapittel wilde hem van de hulp van Wins, die een klare geest en een vaardige pen bezat, niet ontriefen. De brief d.d. 8 april 1789 van deken Vigneron is dan ook interessant voor de polemiek van die tijd, want Wins heeft uit Antwerpen een reeks pamfletten gestuurd, onder meer door Keuremenne, t.t.z. priester Joannes Van der Elsen (17), geschreven.

NICOLAAS VIGNERON AAN PAULUS WINS.

Monsieur,

1. Toelating tot afwezigheid.

J'ai fait connaître à nos Messieurs le désir de Monseigneur, ils se sont empressés à y satisfaire; la permission pour Vous, Monsieur, de rester auprès de Sa Grandeur (18) est illimitée.

Pour ce qui est de la rétribution des messes, la chose n'est pas pressée; c'est une de ces affaires qui se passent inter praesentes à une heure de relevée. Pour ce qui concerne la messe journalière, elle a commencé à être déchargée le lendemain de votre départ, comme vous l'aviez demandé, c'est à dire le 15 octobre. Elle a cessé d'être déchargée le 23 janvier, le 24 Monsieur étoit hors de ce pays où les messes sont rares.

(16) Geboren te Bergen op 1 juni 1734, priester in 1737.

(17) Geboren te Alsemberg, lector aan het College van Atrecht te Leuven. Cfr. J. MUYLDERMANS, Joan. Jos. Vanden Elsen (1759-1803), in *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal en Letterkunde*, 1928, bl. 265-392.

(18) Bisschop Nelis.

2. De polemiek inzake het Seminarie Generaal.

Je vous ai bien des obligations pour la bonté que vous avez eue de me communiquer ces différentes pièces; l'espoir que vous me donniez de continuer picque, on ne peut plus, ma curiosité. Ce recueil est dans le moment entre les mains des Religieuses Sépulchrines, et Mr le Chanoine Naets est chargé de leur expliquer les sentimens de la brûlante faculté. On dit ici que trois de ses membres viennent d'être excommuniés par Son Eminence, et l'on nomme l'Eruditissimus (s'il en fut jamais) Dominus Dillen (que d'autres disent Dullen). A propos, son Curé n'est pas mal ajusté dans le Curemen. Mandez moi, je vous prie, si cette nouvelle est vraie. Nous sçaurions aussi volontiers ce qui se passe chez Nous: si Cambron est supprimé etc. etc. (19). On ne parle jamais ici ni du Hainau ni de la Flandre.

Agréez les civilités respectueuses de mes frères et les sentimens de l'attachement le plus parfait avec lesquels j'ai l'honneur d'être

Monsieur

Votre très humble
très obéissant serviteur
N. Vigneron Doyen

Turnhout le 8 avril 1789

Je viens d'apprendre qu'il a tonné en chaire contre Curemen: quelqu'un de ses paroissiens (aussi clair-voians que ces petits animaux qui habitent sous nos piés) (20) se sont imaginé que leur Curé parloit d'un péché de nouvelle invention, jamais ils n'avoient ouï prêcher contre Curemen; ils se sont empressés à se faire instruire: on leur a dit que Curemen étoit un livre imprimé où on lisoit les Vies des grands hommes du jour; que la Vie de leur Curé s'y trouvoit, qu'on y lisoit que sa femme morte, il avoit pris la résolution de ne pas se remarier; qu'il avoit appris du Latin dans un village, qu'il... Je me rapelle que ce livre est défendu (21), je n'en écrirai pas davantage.

Er is hier spraak van de *Sevenste brief van Keuremenne* over de kwestie van het Seminarie Generaal, gedagtekend van 8 december 1788, waarin namelijk priester Vincentius-Henricus Dillen, uit Mol, die in dat Seminarie doceerde, en Cornelius Van Dongen, pastoor te Mol sedert 1766, aangevallen worden. Keuremenne noemt inderdaad Dillen « onze Dullen Wetgever » (22) en geeft over Van Dongen de biografische bijzonderheden door deken Vigneron op het einde van zijn brief overgenomen, hij beschuldigt hem de aflaten en de religieusen staat

(19) Cisterciënser abdij gesticht in 1148, op het gebied van de huidige gemeente Cambron-Casteau.

(20) De mollen. De inwoners van Mol worden daaraan misschien met opzet vergeleken door deken Vigneron, die Vlaams schijnt gekend en persoonlijk de Vlaamse brieven van Keuremenne gelezen te hebben.

(21) Door de Oostenrijkse Regering.

(22) Bl. 29.

te negeren (23). Van Dongen reageerde van op de preekstoel tegen die aantijgingen.

De Brabantse Revolutie triomfeerde in december 1789, Dillen vluchtte naar Frankrijk (24) en Van der Elsken werd voorzitter van het *Collegium trilingue* te Leuven (25). Nicolaas Vigneron stierf op 10 januari 1790; Wins kwam naar Turnhout om op 12 februari aan de keuze van de nieuwe deken deel te nemen, de meerderheid van de stemmen viel op Ferdinandus Van der Sloten (26). Deze was nogal rigorist. Na de nederlaag van de Patriotten te Falmagne op 22 september waren de geesten veel minder gunstig gestemd tegenover Nelis, die de oproep voor vrijwilligers gesteund had. Wins voelde aan en schreef op 10 november uit Brussel een lange latijnse brief aan Van der Sloten om zijn steeds durende afwezigheid uit Turnhout te verrechtvaardigen. In december kwamen de Oostenrijkers overal in België terug, kanunnik Naets antwoordde in de naam van het kapittel aan Wins in weinig aanmoedigende zin (27); Nelis ging dan zelf naar Turnhout en verkreeg op 9 januari 1791 dat Wins nog een tijd te Brussel mocht blijven. Wins kreeg volgende brief

EUGÈNE VIGNERON AAN PAULUS WINS.

Monsieur,

1. Nieuwjaarswensen.

Nous aurions eu l'honneur de vous écrire plutôt, si nous n'avions espéré celui de vous voir ici avec Monseigneur. Quand nous allâmes

(23) Bl. 76-79. De tekst begint als volgt: « Den Pastoor van Mol en Land-deken te saamen, met naame Van Dongen, eene Parochie in de Meyere van 's Hertogen-Bosch, had eertijds getrouwt geweest; zijn Vrouw in 't eerste kinderbed gestorven zynde, heeft hy zyne Humaniora tot Kastel in de Kempen gaan hooren. Van daar heeft hy de Theologie gestudeert tot Antwerpen, is alzoo van Onder-Pastoor van Mol, eyndelijk door den Heer van Mol onwettiglyk Pastoor gemaakt. » — Van Dongen vluchtte naar Holland tijdens de tweede Franse bezetting en stierf er op 13 februari 1799. Cfr. F. MOYSON, *Pastoor Van Dongen*, Mol, 1930.

(24) In 1791 werd hij door de Oostenrijkse Regering deken van het kathedraalkapittel van Roermond benoemd; hij stierf te Krems, in Oostenrijk, op 21 april 1845.

(25) Op 19 februari 1790. Hij werd op 14 april 1801 pastoor van Hombeek en stierf er op 1 april 1803. Cfr. F. DE RIDDER, *Geschiedenis der parochie Hombeek*, Mechelen, 1934, bl. 46-47.

(26) Gedoopt te Ranst op 13 september 1775, leraar aan het seminarie te Antwerpen op 1 oktober 1783, kanunnik van de vijfde prebende en plebaan van Sint-Pieters te Turnhout op 19 juni 1789.

(27) Die brief is verloren.

lui présenter nos respects à son arrivée, nous fûmes bien fâchés de ne pas vous trouver, nous le sommes encore plus d'apprendre que vous êtes encore nécessaire à Bruxelles, et que par là nous serons privés encore quelque tems de la douceur de votre aimable société. Voilà bien des encore, nous voudrions en pouvoir effacer deux avec vérité, et n'être pas réduits à vous exprimer par lettre les souhaits ordinaires de la nouvelle année, nous vous les faisons ces souhaits de tout notre coeur, et si nous ne vous égalons pas par l'expression, nous vous prions au moins d'être bien persuadé, que nous vous égalons par la sincérité. Nous y joignons nos sentimens de reconnaissance pour tant de bontés dont vous nous honorez et de services que vous nous rendez.

2. Turnhouts nieuws.

Vous avez raison de dire que les choses sont bien changées. Fasse le ciel qu'elles aient une bonne f.n. Nous ne savons pas non plus, où gît celui qui a pris les dévants ⁽²⁸⁾, mais puisqu'il donne à l'ordinaire de ses nouvelles deux fois le mois, il est à croire qu'il vit encore. L'on s'attend à voir arriver ici demain 2 à 3 cens hommes d'Odonelli ⁽²⁹⁾, on ne sait pas bien pourquoi, vu que tout est ici dans la plus grande tranquillité; de sorte que je n'ai rien de nouveau à vous marquer de Turnhout, sinon des mariages faits ou à faire, tel que celui de la demoiselle De La Marck avec le peintre Hermans surnommé Cape, neveu de Lacosta : celui là est fait ⁽³⁰⁾. A faire sont celui de la béguine Dirix la jeune avec Charles Heins ⁽³¹⁾, celui de Melle Snoekes avec Mr Strobil de ter Brugghe ⁽³²⁾, de Melle Van Laer l'aînée avec Augustin de Visser ⁽³³⁾ etc. Vous voyez que le feu est surtout dans notre rue.

La Société eclico-taptique verra avec plaisir le recueil intéressant ⁽³⁴⁾ que vous annoncez. Mr Ghys est encore incertain s'il continuera à travailler à son poème, il se contentera de le consulter au tapt, aussi un exemplaire suffira.

Nous avons l'honneur de vous renvoyer, sans vous obliger nullement, mais en vous renouvelant nos remerciemens, ceux de vos livres que vous redemandez, ainsi qu'une cartabelle avec une lettre de

⁽²⁸⁾ Waarschijnlijk een leider van de Brabantse Revolutie; misschien generaal Vander Mersch.

⁽²⁹⁾ Officier ten dienste van de Oostenrijkers.

⁽³⁰⁾ Petrus Jozef Hermans huwde met Maria Carolina de la Marck, geboortig van Elen, in de Sint-Pieterskerk te Turnhout op 7 januari 1791.

⁽³¹⁾ Joannes Carolus Hens huwde met Maria Josepha Dierckx in de kerk van de HH. Catharina en Machutus te Stabroek op 3 mei 1791, alhoewel beiden te Turnhout geboren waren en er woonden. Het huwelijk had elders plaats misschien omdat de bruid begijn was geweest.

⁽³²⁾ Guilielmus Carolus de Stroobant de Terbruggen, geboortig van Brussel en wonende te Sint-Niklaas in Waasland, huwde met Petronella Josepha Snoeckx, geboortig van Turnhout, in de Sint-Pieterskerk aldaar op 8 februari 1791.

⁽³³⁾ Augustinus Guilielmus Thomas De Visser, huwde met Maria Van Laer in dezelfde kerk op 3 februari 1791. Beiden waren geboortig van Turnhout.

⁽³⁴⁾ Waarschijnlijk een nieuw pamflet.

Mr l'actuaire ⁽³⁵⁾. Quel homme que ce Baruel ⁽³⁶⁾, et qu'il doit être cher à la trop fameuse assemblée ⁽³⁷⁾.

Mr Lemmens à qui je viens de faire vos complimens du tems, vous fait aussi les siens, il ne nous a pas encore parlé des 40 florins et si je vous en parle, c'est uniquement parce que vous nous avez témoigné que vous aimiez d'être instruit de vos affaires, pour nous, nous ne sommes aucunement pressés, et vous nous ferez un vrai plaisir de ne plus en parler avant votre retour ici ⁽³⁸⁾.

Nous avons l'honneur d'être avec le plus respectueux dévouement et la plus sincère affection

Monsieur

Turnhout le 11 janvier 1791.

Votre très humble et
très obéissant Serviteur
utriusque nomme ⁽³⁹⁾.

Bij het uitbreken van de Brabantse Revolutie waren vele burgers uit Turnhout gevlucht, en heel het jaar 1790 bleven de gemoederen onrustig. Slechts na de terugkomst van de Oostenrijkers werd alles wederom helemaal kalm en hadden vele vroeger geplande huwelijken plaats. De Turnhoutse geestelijken hadden een eigen vergaderplaats of « tap » waar men bier schonk ⁽⁴⁰⁾, sommigen onder hen hadden een eclectisch groepje gevormd waarin men wijsgerige en letterkundige problemen besprak, o.a. maakten de twee Vigneron's en kanunnik Martinus Ghijs, leraar van poësis aan de Latijnse school ⁽⁴¹⁾, er deel van uit.

III. VERTREK EN TERUGKEER VAN DE FRANSEN.

De Franse revolutionairen deden een eerste bezetting in België van november 1792 tot maart 1793. Te Turnhout vonden

⁽³⁵⁾ Kanunnik Naets : de brief is verloren gegaan.

⁽³⁶⁾ Augustinus Barruel, oud-jesuiet, geboren te Villeneuve-de-Berg op 2 oktober 1741, letterkundige en polemist, gestorven te Parijs op 5 oktober 1820.

⁽³⁷⁾ De Franse « Assemblée Constituante », waarvan Barruel de anti-godsdienstige wetgeving stap bij stap volgde en aanviel.

⁽³⁸⁾ Hier is waarschijnlijk spraak van een schuld van Wins.

⁽³⁹⁾ Hier volgde « E. Vigneron », maar dit handteken werd later onleesbaar gemaakt, alhoewel gans de brief van de hand van Eugene Vigneron is.

⁽⁴⁰⁾ Cfr. J. JANSEN, *Turnhout in het verleden en het heden*, Turnhout, 1905, dl. I, bl. 309.

⁽⁴¹⁾ Gedoopt te Turnhout op 3 april 1752, kapelaan van de Sint-Theobaldus kapel op 25 juni 1777, kanunnik van de twaalfde prebende van het Sint-Pieterskapittel op 4 februari 1789, tevens leraar van de poësis aan de Latijnse School van 1790 tot 1793.

zij weinig partijgangers en konden er geen revolutionaire club stichten. Frans Vigneron stuurde een zeer interessant verhaal van hun vertrek en van de daaropvolgende gebeurtenissen.

FRANS VIGNERON AAN PAULUS WINS.

Monsieur

1. Vertrek van de Franse troepen.

LaqVeVs ContrItVs est, et nos LIberatI sVMVs. LaVs VsqVe Deo paX VIget haeC MVtatIo DeXterae eXCeLsI

Nos prétendus Libérateurs sont partis d'ici le jour des Rameaux (42) sine palmis. Pendant leur séjour on n'a pas eu sujet de se plaindre d'eux. Le Chapitre n'a rien perdu. Quelques paisans des environs en ont été quittes pour quelques poules et quelque argent. Quelques heures après leur départ il nous arriva une quarantaine de hussards autrichiens, qui ont fait abbatre d'abord l'arbre de la Liberté, aux acclamations du peuple. Le lendemain il nous en arriva un plus grand nombre, qui furent suivis le mardi de cinq mille Prussiens tant infanterie que cavalerie avec une nombreuse artillerie et beaucoup de munitions de guerre et de bouche. Ceux-ci partirent le jeudi suivant fort contents de la réception qu'on leur a faite à Turnhout; le samedi et dimanche il passa encore par ici un grand nombre de canons et de caissons de poudre. A présent tout est tranquille à l'ordinaire. Les bourgeois montent la garde. Le même se fait dans tous les villages.

2. Terugkeer van de Franse priesters.

Les Prêtres émigrés commencent à revenir. Je viens de recevoir une lettre de Mr de Lorme, qui m'annonce son prochain retour du couvent de Ste Agathe (Croisiés près de la Meuse au pais de Cuyck) (43). Mr Debiés est encore à Bladel (44).

Les circonstances, l'interruption des Postes et des voitures ont été la cause du long silence que nous avons tenu et certainement bien malgré nous.

Nous vous souhaitons de très heureuses fêtes, et nous espérons que dans la suite rien ne nous empêchera de vous témoigner plus souvent (utinam Coram) les sentimens d'estime et d'amitié, avec lesquels nous avons d'honneur d'être

Monsieur
Votre très humble
et très obéissant Serviteur
François Vigneron.

P.S. J'oubliois de vous dire qu'aucun de nos représentans provisoires, Clubistes, n'avoit été incarcéré et cela pour 36 raisons. La première

(42) 24 maart 1793.

(43) Het kruisherenklooster van Sinte-Agata-Cuyck was in 1371 gesticht geweest.

(44) Ten zuiden van Tilburg.

est qu'il n'y en avoit pas, et que les choses sont toujours demeurées in statu quo.

De brief is niet gedagtekend maar de twee chronogrammen duiden het jaar 1793 aan. De Franse priesters, die in België omwille van de Revolutie geëmigreerd waren en naar Holland of Duitsland waren gevlucht bij de aankomst van de Franse troepen, keerden, na het vertrek van dezen, naar hun vroegere verblijfplaats weer. Joannes-Josephus de Lorme, vroeger onder-pastoor te Troisvilles, in het bisdom Kamerijk ⁽⁴⁵⁾, kwam inderdaad te Turnhout terug.

In een brief van 3 juli 1793 aan Wins spreekt kanunnik Naets van Ludovicus-Josephus de Tève, vroeger leraar aan het kollege van Lens ⁽⁴⁶⁾, die ook te Turnhout verblijft en aan wie Wins een deel van de inkomsten van eigen prebende doet uitbetalen; uit een later schrijven van Naets blijkt dat dit ook ten gunste van priester Debiés of Desbiez gebeurt. Deze was een deken die wij niet nader hebben kunnen identificeren, hij komt niet voor op de lijst van de Franse priesters te Turnhout aanwezig in 1794, wellicht was hij toen elders in België gevestigd ⁽⁴⁷⁾. Wins schijnt voor die priesters inkomsten in Noord-Frankrijk te hebben doen innen en gelijke sommen hun te Turnhout hebben doen uitbetalen.

In november 1793 benoemde Nelis Wins als zijn vaste secretaris; deken Van der Sloten nam dit zeer kwalijk en het kapittel legde op 10 januari 1794 het sekweste op de inkomsten van de prebende van Wins, zoals Naets hem daags daarna laat weten. Wins kwam dan een deel van de volgende maanden resideren, en had pijnlijke discussies met het kapittel. Maar reeds blies het alarm van de tweede Franse inval; Wins, die terug bij Nelis was, schreef op 14-15 mei aan de gebroeders Vigneron en suggereerde archief en zilverwerk van de Sint-Pieterskerk in veiligheid te brengen. Zij antwoordden op 20 mei door een uit voorzichtigheid niet getekende brief, maar die zeker van de hand van Frans is.

(45) Geboren te Villers, waarschijnlijk Villers-Ghislain, ook in de buurt van Kamerijk. Cfr. L. CEYSSSENS, *Prêtres français réfugiés à Turnhout en 1794*, in *Revue du Nord*, dl. VIII, 1932, bl. 111.

(46) In het bisdom Atrecht. *Ibid.*, bl. 109.

(47) Wij vermoeden dat hij dezelfde is als «abbé D....z» die in 1793, waarschijnlijk in Holland, een boek van 142 bladzijden uitgaf: *Essai philosophique sur les Bornes entre les Puissances temporelle et spirituelle*, in juni 1794 te Averbode resideerde en in briefwisseling met bisschop Nelis was.

FRANS VIGNERON AAN PAULUS WINS.

A Turnhout, le 20 may 1794

Monsieur,

1. De zaken van het kapittel.

Par votre lettre du 9 may vous nous aviez fait espérer que vous viendriez bientôt ici, voilà pourquoi nous n'y avons pas répondu. Votre lettre du 14 nous a donné quelque allarme, le proscriptum daté du 15 nous a rassuré; et en conséquence nous n'avons rien dit au Doyen. Au reste il ne faudroit pas grand tems pour sauver les archives et l'argenterie du Chapitre. Pauperiem nostram.

Pour ce qui vous regarde, nous n'avons entendu parler qu'une fois de votre affaire. Deux de ces Messieurs s'appuyoiént beaucoup sur un passage du T. 3ème de Antverpia Christo nascens (48) où il est parlé d'un certain Jacques de Bannistiis qui étant Chanoine ou Prévôt de Soignies, et nommé au Décanat d'Anvers prétendoit en retirer les fruits et jouir de la maison decanale sans résider. Léon X y avoit consenti, mais Adrien VI informé par le Chapitre que la cure d'âmes étoit attachée au Décanat révoqua la permission de son prédécesseur. Votre cas est bien différent.

2. Over Corsendonkers en Trappisten.

On débitoit hier à la Cave qu'aujourd'hui en huit les Trappistes seront mis en possession de leur nouvel établissement près de Vestmaale. Les MM. de Cors. qui devoient répondre à la lettre de leur premier Prieur (comme le disoit environ un mois le gros avocat tonsuré et cela en bon Latin) gardent toujours le silence.

Agréés, je vous prie, nos remerciemens pour les nouvelles que vous nous avez données, et que vous nous donnerés encore, et qui comme nous espérons, seront toujours de meilleures en meilleures. La plus excellente sera votre arrivée. En attendant nous sommes tout à vous.

Bisschop Nelis had de door keizer Jozef II afgeschafte priorij van Corsendonk willen herstellen, maar de vroegere religieuzen schenen weinig genegen het reguliere leven te hernemen; wat de gereformeerde cisterciënsers of trappisten betreft, zorgde hij er voor dat genoeg geld verzameld werd om voor hen het goed « Nooit Rust » te Westmalle aan te kopen (49).

Helaas! In juli naderden de Fransen: Nelis zowel als de trappisten verlieten het land; Wins trok zich bij zijn vader te Boussu terug. Het zilverwerk van de Sint-Pieterskerk was niet in veiligheid gebracht geweest en Naets schrijft op 3 mei 1795 aan Wins dat het door de Fransen werd aangeslagen. Wins

(48) J. DIERCXSENS, *Antverpia Christo nascens et crescens*, dl. III, Antwerpen, 1773, bl. 267, 368-372.

(49) Cfr. *Gedenkboek Nooit Rust*, Westmalle, 1954, bl. 9-10.

komt te Turnhout op 25 juli en, behalve korte reizen, blijft er tot mei 1796. Hij neemt dan zijn dertien weken vacantie en schrijft begin september van uit de residentie van de Antwerpse bisschoppen te Brussel aan de gebroeders Vigneron, en aan het Sint-Pieterskapittel om verlenging van afwezigheid te bekomen. Het antwoord der gebroeders is van de hand van Frans.

FRANS VIGNERON AAN PAULUS WINS.

Monsieur,

Au moment même, où votre gracieuse lettre nous a été rendue, j'allois vous écrire et adresser ma lettre à Boussu. Nous ne pourrions jamais reconnoître les sentimens de reconnaissance que vous nous temoignés, et qui sont bien au dessus de ce que nous méritons. Mais trêve de complimens; venons au fait.

1. Afschaffing van de tienden.

Il a été ici affiché et dans tout le département des deux Nèthes une défense de payer et de recevoir les dîmes sous peine d'être traduit au tribunal criminel. Les paisans cependant n'en seront pas plus avancés, parcequ'au lieu de dîme ils seront obligés de payer un impôt territorial. Si malgré cela quelqu'uns fournisoient en argent, on ne s'en vanteroit point. Ainsi nous ne pouvons pas pressentir les esprits de vos Co-créanciers ni sçavoir quel en sera le résultat.

2. De zaken van het kapittel.

Tous vos messieurs sont ici et font tout à l'ordinaire. Mr Taminioux, à qui je me suis adressé pour sonder le terrain, m'a dit qu'il ne sçavoit rien, et que n'espérant guères de toucher quelque chose, il partirait mercredi 14 7bre pour son pais, d'autant plus que rien ne se paie pas même les anniversaires.

Depuis l'entrée des François le Chapitre n'a plus été taxé et sur quoi tomberoit la taxe n'ayant plus de dîmes.

Pour ce qui est de l'arrangement dont vous parlés pour l'année courante, je ne vois pas qu'il puisse avoir lieu, pour les raisons marquées ci-dessus (50), mais pour les années passées (51), si nous avons le bonheur de vous voir ici, comme vous nous le faite espérer, nous pensons que vous feriez bien de vous arranger avec Mr Naëts et avec vos Messieurs et d'en tirer ce que vous pourrés et de lui écrire en cas que vous ne veniés pas, afin de sçavoir en quoi vous en tenir.

3. Verder Turnhouts nieuws.

Monsieur Lemmens, a qui j'ai parlé il y a 3 à 4 jours, se porte à présent bien, mais comme il va chez lui, c'est ce que nous ne sçavons pas. Nous croions qu'il n'a pas beaucoup d'ouvrage surtout depuis que nous avons ici un juge de paix et un tribunal correctionnel.

(50) Omdat er geen inkomsten meer zijn.

(51) D.w.z. vanaf het ogenblik van het sekwesteren.

Depuis votre départ nous n'avons vu qu'une fois *La Gazette de Leyde*, et on nous a dit qu'on y avait renoncé parce qu'elle manquoit souvent.

Le 24 d'août il y a eu 9 à 10 maisons de brûlées à Locre hameau près de Turnhout.

En attendant le plaisir de vous voir ici

Nous sommes tout à vous.

Turnhout le 6 7bre 1796

A Monsieur le Ch. Wins au Refuge de l'Evêché d'Anvers. A Bruxelles.

Uit de brief blijkt dat de Turnhoutse kanunniken bijna geen inkomsten meer hebben en dat daarom kanunnik Carolus-Philippus Taminiaux, uit Seneffe ⁽⁵²⁾, terug naar zijn geboortedorp gaat, maar kanunniken Naets en Mertens antwoorden van hun kant dat de residentieplicht voor iedereen gehandhaafd blijft. Wins steunt zich natuurlijk op het voorbeeld van Taminiaux om niet naar Turnhout te komen en terug naar Boussu te gaan, waar hij vanaf einde 1797 schulde, daar hij weigerde de eed van haat tegen het koningschap te doen.

IV. AAN DEN VOORAVOND VAN DEN BOERENKRIJG.

Einde september of begin oktober 1798 reisde Wins incognito naar Brussel, waarschijnlijk om in de residentie van de Antwerpse bisschoppen aldaar — waar hij dikwijls met of zonder Nelis had verbleven — enkele zaken te regelen; hij maakte van de gelegenheid gebruik om aan Frans en Eugene Vigneron een brief met wat nieuws te doen geworden. Frans antwoordde in beider naam op 9 oktober, hij verhaalde wat er met de Turnhoutse geestelijken, kerken en kloosters gebeurd was.

FRANS VIGNERON AAN PAULUS WINS.

Le 9 8bre 1798

Monsieur,

Nous aspirions depuis longtemps à recevoir de vos nouvelles. Nous venons de les recevoir, notre joye est parfaite. Nous vous remercions de tout notre coeur de la part que vous prenez à notre santé qui, malgré les circonstances du tems, loin d'être altérée s'est plutôt fortifiée. Nous sommes cependant à présent Pères à Gros bonnets car depuis le 29 septembre dernier nous sommes jubilaires ⁽⁵³⁾, et par consequent

⁽⁵²⁾ Kanunnik van de tweede prebende van het Sint-Pieterskapittel op 6 mei 1790.

⁽⁵³⁾ Cfr. *supra*, bl. 131.

nous avons droit de radoter, droit, que nous n'ambitionnons pas, et dont néanmoins sans y penser, nous pourrions faire usage. Ainsi changeons de ton et venons aux nouvelles du pais.

1. De Turnhoutse geestelijkheid.

Mr Vandersloten est, à ce qu'on a cru, en Angleterre, il fut arrêté ici en rue le jour de l'épiphanie, il étoit averti qu'on devoit le saisir ce jour là, il auroit pu se cacher, il fut conduit à Anvers, Paris, Rochefort, où il fut embarqué sur une frégate qui fut prise par les Anglois ⁽⁵⁴⁾, Mr Vandersloten est le seul qui ait été appréhendé dans nos environs. On a fait cependant la visite chez plusieurs curés, mais aucun n'a été pris, visite qui a eu aussi lieu à Turnhout pour arrêter ceux qui étoient désignés sur la liste ⁽⁵⁵⁾, savoir les deux vicaires ⁽⁵⁶⁾, Mr Vanhil ⁽⁵⁷⁾ le P. Gardien des Recollets ⁽⁵⁸⁾, le recteur Janssens ⁽⁵⁹⁾, et Engelen vicair du Béguinage ⁽⁶⁰⁾. Mr Vanhil a bien failli d'être appréhendé. Il est à présent in loco tuto, les autres gardent l'incognito. Naets ⁽⁶¹⁾ et Gys ⁽⁶²⁾ ne se montrent pas ou fort peu; ils ne sont pas cependant sur la liste. Pour nous, nous avons toujours été le train ordinaire, nous nous sommes promenés tous les jours, fréquenté la Cave, quelquefois seuls, à présent que tout est tranquille le nombre des Cavistes est de 15 à 16.

2. De Turnhoutse kerken en kloosters.

Toutes les églises sont fermées depuis 11 mois, les croix en ont été ôtées depuis six semaines. Il n'y a pas ici ou aux environs de Prêtres

⁽⁵⁴⁾ De *Charente* werd weliswaar door een Engels oorlogschip aangerand, maar kon de haven van Royan bereiken; de gevangenen werden op 11 maart 1798 op de *Décade* overgebracht dat Royan verliet op 25 april en op 6 juni te Cayenne aankwam.

⁽⁵⁵⁾ De deportatielijst van 31 mei 1798 bevatte inderdaad de namen van zes Turnhoutse priesters. Cfr. A. THYS, *De Geestelijkheid van Antwerpen in 1798-1799*. Antwerpen, 1894, bl. 38; J. E. JANSEN, *Turnhout in het verleden en het heden*, Turnhout, 1905, dl. I, bl. 349.

⁽⁵⁶⁾ Jan-Baptist Knaeps, gedoopt te Lille op 6 januari 1754, bedienaar van de Sint-Nicolaaskapelarij op 2 mei 1787, pastoor van het Gasthuis op 23 mei 1803, gestorven op 17 oktober 1813, en Jan van Waersenburg, gedoopt te Lierop op 16 februari 1756, onderpastoor op 28 juli 1783, gestorven op 25 februari 1818.

⁽⁵⁷⁾ Willem van Niel, gedoopt te Megen op 28 oktober 1751, kanunnik van de derde prebende van het Sint-Pieterskapittel op 7 maart 1774, pastoor te Teeffelen-bij-Oss in 1803, wordt professor van de syntaxis te 's Hertogenbos en sterft aldaar.

⁽⁵⁸⁾ Petrus Otten, gardiaan van de Minderbroeders te Turnhout in 1795, gestorven op 11 december 1812, oud 66 jaar.

⁽⁵⁹⁾ Petrus-Josephus Janssens, rector van de Latijnse School van 1790 tot 1797, leraar van de poësis van 18 oktober 1814, daarna wederom rector tot hij ontslag nam op 13 juni 1827.

⁽⁶⁰⁾ Jan-Baptist Engelen, op 20 Juni 1800 pastoor van het Begijnhof tot aan zijn dood op 8 januari 1823.

⁽⁶¹⁾ Cfr. noot 3.

⁽⁶²⁾ Cfr. noot 41.

ou Marguilliers jureurs, excepté à Herentals et au village de Poderlé ou les curés et deux vicaires ont fait le serment (63). Jusqu'ici on n'a rien vendu de l'église collegiale; de l'église des Recollets, qui sert de magasin de foin, les autels on été achetés par un menuisier à fort bon marché (64). L'église du béguinage est le temple de La Loi. Le tribunal correctionnel, qui étoit au Château, a été transféré au Couvent des Sépulchrines, qui ont été supprimées il y a environ 4 à 5 mo's. Plusieurs de ces dames demeurent au Béguinage, à l'hôpital etc. Soeur Marie Joseph (65) demeure dans sa patrie, à Eyndoven; Marie Antoinette (66) chez ses soeurs nos voisines. L'ainée (67) a épousé l'année dernière Mr de Fierlant (68).

La maison de la plébanie est occupée par le maître de Poste qui est un François, hormis quelques meubles des chapelles de St Thibaud, et de Scurtoren (69), tout est encore intact. Sera-ce pour longtemps, c'est ce que j'ignore. J'apprends à ce moment que la vente des meubles de l'église collegiale est affichée.

3. De Turnhoutse municipaliteit.

Nous avons été un an sans municipalité parceque personne ne vouloit faire le serment prescrit par la loi. Nous en avons à présent une dont le président est un certain Eilars (70) cabaretier et menuisier, celui qui a fait votre commode; ses collègues sont celui qui veilloit jadis sur la tour (71), et qui vous éveille de tems en tems par le son vigoureux de sa trompette, les autres, qui vous sont inconnus, sont un ancien commis de Sa Majesté, un faiseur de broches, et un marchand de tabac.

4. Verder nieuws over Turnhoutse geestelijken.

Mr le Chan. Vanlissum est mort depuis environ six mois (72). Le curé de l'hôpital (73) est mort civilement (74) depuis une attaque d'apoplexie. Vos autres messieurs sont encore ici excepté Vaniel et le Chantre (75), qu'on dit être à Boisleduc, et Mr Taminiaux qui a quitté Turnhout au mois de juillet, pour aller faire la moisson chez lui, à ce qu'il disoit. Les MM. que j'ai vus vous saluent.

(63) Cfr. ons artikel *Brieven van Deken Werbrouck* (1797), in *Taxandria*, dl. XXVII, 1955, bl. 34.

(64) Cfr. L. CEYSSENS, *De Minderbroeders te Turnhout* (Campinia Sacra, dl. VI), Antwerpen, 1937, bl. 133.

(65) Geboren Clara van Hoof.

(66) Geboren Anna-Maria Jacobs, afkomstig uit Mechelen.

(67) Albertina Jacobs.

(68) Willem-Antoon de Fierlant, geboren te Turnhout op 24 maart 1763, aldaar overleden op 22 juni 1816.

(69) Sic. Schuurhoven moet hier bedoeld zijn.

(70) P. Heylaers.

(71) Herman Hermans.

(72) Op 24 januari 1798.

(73) Kanunnik Snijders. Cfr. noot 2.

(74) D.w.z. dat hij niets meer kan doen.

(75) Kanunnik Mertens. Cfr. noot 4.

5. Dood van bisschop Nelis.

Vous ne parlez pas dans votre lettre de la mort de Monseigneur (76). La nouvelle de son décès ne vous seroit elle pas encore parvenue? Il y a au moins quinze jours que M. Oomen Sec. (77) a écrit à un quelqu'un pour avertir les PP. d'omettre ces mots et pro pontifice. Selon cette Lettre, il est décédé le 21 août chez les Camaldules près de Florence. Nous avons pris beaucoup de part à cette mort.

Quand vous viendrez encore à Bruxelles pour y faire un petit séjour nous vous prions de nous donner de vos nouvelles, vous ne pouvez nous faire chose plus agréable. Nous sommes tout à vous. Excusés mon grifonnages. C'est un privilège des jubilaires.

P.S. Le messenger n'a pas voulu se charger de cette lettre (78).

Tot aan de Boerenkrijg raakten de deportatiebevelen slechts de meest bekende of de hevigste onder de priesters die de eed van haat geweigerd hadden; te Turnhout had geen enkele die eed gedaan, toch werden er maar zeven priesters op de straflijsten geplaatst, zij werden onderduims daarvan op tijd verwittigd, alleen deken van den Sloten liet zich aanhouden; de priesters die niet op de lijsten stonden bleven zich in publiek tonen. De Turnhoutenaren waren bijzonder gevoelig aan de afschaffing van alle eredienst, maar daarom niet even strijdig tegen de Fransen; voorzeker waren de gebroeders Vigneron Walen en oude mensen, toch deelde een beperkt aantal van de Vlaamse bevolking hun wens naar rust en kalmte in de kleine stad.

V. VAN DE BOERENKRIJG TOT NA DE NAPOLEONISTISCHE STAATSGREEP.

Op 12 oktober 1798 begon de Boerenkrijg in het Land van Waas en weldra kwam ook de Antwerpse Kempen in beroering. Het valt op dat te Turnhout niet een van de oude bewoners van de stad maar iemand die er slechts twee jaar woonde, Pieter Corbeels, het initiatief en de leiding van de opstand nam, en slechts een betrekkelijk klein aantal — 120 — mannen rond zich kon scharen, de burgerij bleef afzijdig. In die perspectief moet men het eenzijdig verhaal van Frans Vigneron over de gebeurtenissen van 25-27 oktober en van de veel minder bekende 8 novemberdag plaatsen. De Boerenkrijg was de oorzaak van

(76) Bisschop Nelis.

(77) Antoon Oomen, vroegere secretaris van de bisschop.

(78) Het handteken werd uitgeschrapt, het schrift van de brief is dit van Frans Vigneron. De «messenger» is degene die de brief van Wins gebracht had.

een algemeen deportatiebevel tegen de Belgische priesters en van een strengere godsdienstvervolgving die duurde tot aan de staatsgreep door Napoleon te Parijs, op 19 brumaire an VIII (10 november 1799) verricht. Deze werd weldra gevolgd door verzoenende maatregelen.

Wederom in maart-april 1800 is Wins in zijn vroeger Brussels verblijf en schrijft hij aan Frans en Eugene Vigneron. Op 8 april stuurt Frans een lange wederbrief voor Wins naar Mevrouw Françoise Cogniaux d'Erpies, die de materiële zorg droeg van de Brusselse residentie der Antwerpse bisschoppen. Hij heeft inderdaad veel te verhalen, doch hij volgt niet de chronologische orde der feiten. Eerst spreekt hij over zijn eigen lot, dit van zijn broeder, en de zeer milde toepassing van de algemene deportatie te Turnhout; na enkele particuliere nieuwsjes handelt hij over de heropening der kerken met toelating van Napoleon, om daarna zijn verhaal van de Boerenkrijg te Turnhout te geven en de kwestie te raken van het pensioen van de religieuzen destijds door Maria-Teresia (de jezuïeten) en Jozef II (de contemplatieven) geseculariseerd.

FRANS VIGNERON AAN PAULUS WINS.

Turnhout le 8 avril 1800.

Monsieur et Cher Ami,

Nos sentiments vous sont connus, il est inutile par conséquent de vous prouver quels transport de joie nous a causé votre lettre. Elle nous apprend que vous vous portez bien, et que vous avez échappé au danger, dont a été menacé tout ecclésiastique fidèle à Sa Religion. Depuis plus d'un an nous vivions dans l'inquiétude; sachant surtout que le département dans lequel vous vous trouviez, étoit très contraire aux Prêtres insermentés. Mais grâce au Ciel, votre lettre vient de dissiper toutes nos anxiétés et nous fait goûter un plaisir indicible.

1. Geen algemene priesterdeportatie te Turnhout.

Puisque vous daignez vous intéresser à notre santé, nous vous dirons que jamais nous ne nous sommes si bien portés. La tranquillité dans notre hermitage n'a point été troublée; point de logement pour les soldats malgré leur fréquent passages, et une assez nombreuse garnison, qui a demeuré ici assez longtemps. Ce n'est pas le seul service que nous ont rendu nos administrateurs, ils ont encore joint un bon témoignage de notre conduite à la requête que nous avons présentée, lors de la déportation générale, au département central des deux Nettes, pour rester à Turnhout. Ce qui nous fut d'abord accordé à condition qu'un honnête homme voulut être caution, en conséquence nous avons prié Mr Lemmens (79) de vouloir l'être, ce qu'il accepta volontiers et alors nous fûmes libres et maîtres de nous promener, où nous voulions. Enfin quinze jours après nous fûmes définitivement raijés du Tableau des

(79) De hoger vermelde Emmanuel-Ernest Lemmens.

déportés par le Directoire et dès lors cessa la caution. Le curé de l'hôpital Snyers jouit aussi du même avantage mais il ne peut en profiter vu le mauvais état de sa santé; il a été frappé deux fois d'apoplexie, la tête s'en ressent fort ainsi que le corps.

MM. Vanheurck (80), Vangorp (81), Janssens curé du Béguinage (mort depuis) (82), Mr l'abbé, et le P. Janssens (83) à raison de leur mauvaise santé (je parle de deux derniers) avaient obtenu aussi la permission de rester à Turnhout, mais sous caution. Mr l'abbé se porte présentement bien; mais le brave P. Janssens est mort au mois de février dernier des suites d'un fluxion de poitrine causée par la frayeur et les malheurs du tems.

2. Particuliere nieuwtjes.

Pour ce qui regarde Mr Vandersloten, on le croit généralement mort aux environs de Cayenne (84); sa soeur, qui demeure encore ici, n'en a pas reçu de lettres depuis son départ de Rochefort. S'il vit encore, et s'il revient à Turnhout il trouvera sa maison bien embellie, on y a fait en haut et en bas de grandes fenêtres, de beaux plafonds. C'est un François, qui l'a achetée et ornée. Il a épousé depuis peu la cadette Vandenbrouck. Le Vicariat, qui s'étoit opposé à ce mariage, vous sentés pourquoi, y a consenti, intelligenti pauca; à propos de vicariat, c'est en son nom que Mr Omen (85) a signifié à Mr Knapps (86) la mort de votre ami (87) pour que tous les prêtres domiciliés ici tant séculiers que réguliers n'en fissent plus mention dans le canon avec injonction cependant de n'en rien dire aux laïcs, et cependant le même jour on écrivoit d'Anvers à nos voisins cette triste nouvelle; on n'en parle plus mais le bruit s'est généralement répandu que Mr le Doyen d'Anvers (88), qui est à présent à Utrecht avec Mr Van Eupen (89), étoit nommé évêque d'Anvers.

Tout est fort tranquille ici. Tous vos anciens confrères ainsi que les chapelains, sont ici excepté M. Naets, Vanhil, Mertens et Taminiaux. Celui-ci, dit-on, a fait le serment de haine; Mr Depestre, frère du

(80) Albert Van Heurck, gedoopt te Antwerpen op 22 augustus 1724, kanunnik van de elfde prebende van het Sint-Pieterskapittel op 14 september 1773.

(81) Franciscus Van Gorp, uit Kasterlee, oud augustijner-kanunnik van Corsendonck.

(82) Petrus Janssens, uit Lille, pastoor van het Begijnhof van 11 februari 1760 tot zijn dood op 16 juni 1799.

(83) Norbertus Janssens, minderbroeder, gestorven op 13 februari 1800, 58 jaar oud.

(84) Hij was inderdaad gestorven in de heide van Conomana, op 22 november 1798.

(85) Cfr. *supra*, noot 77.

(86) Cfr. *supra*, noot 56.

(87) Bisschop Nelis.

(88) Josephus-Franciscus Werbrouck, gedoopt te Antwerpen op 15 januari 1752, deken van het Antwerps kathedraalkapittel op 2 februari 1785, gestorven te IJsselstein op 17 november 1801. Nelis kreeg geen opvolger.

(89) Petrus Simon van Eupen, gedoopt te Antwerpen op 12 september 1744, kanunnik van het Antwerps kathedraalkapittel op 23 juni 1775, gestorven te Jutphaas op 14 mei 1804.

seigneur, qui a acheté le château et le parc, a dit à nos voisins la même chose, qu'il demeure à présent chez son frère le tanneur à Nivelles, mais qu'il ne dit pas la messe. Si cela est, il auroit beaucoup mieux fait de rester ici; il n'auroit osé faire ici une si malheureuse démarche; il auroit comme les autres pu célébrer, et tirer encore quelque chose de sa prébende, car il y a encore bien des gens consciencieux qui vont le vieux train. Vous dites qu'un Dom...⁽⁹⁰⁾ s'est distingué par son vandalisme, cela paroit presque incroyable. On représente ordinairement son Saint Patriarche⁽⁹¹⁾ avec un chien portant à la gueule une torche enflammée, ce chien est une image parfaite de cet infâme destructeur.

3. Heropening van de Turnhoutse kerken.

Ici, hormis l'église des PP. Recollets achetée par un juif qui s'est contenté d'en tirer le fer et le plomb⁽⁹²⁾, les autres sont restées entières. Dans l'église collégiale, il y a eu quelques statues mutilées, le chœur des chanoines est comme ci-devant. On y recite tous les jours deux fois le rosaire et les dimanches et fêtes la grand messe sèche en musique. Les vêpres et le salut aussi en musique⁽⁹³⁾, L'églies de l'hôpital est aussi ouverte ainsi que la chapelle de St Thibaud, où le peuple s'assemble pour prier. Pour ce qui est des secours spirituels, ils sont abondants, et aussi nombreux qu'autrefois même en tout genre. Aussi voit-on beaucoup de dévotion.

Depuis la suppression des bons enfants⁽⁹⁴⁾, il en est mort quartre, la procuratrice Sœur Jacoba⁽⁹⁵⁾, et la Sœur Marie Claire Steuck portière⁽⁹⁶⁾, je ne connois pas les deux autres.

4. De Boerenkrijg te Turnhout.

Je ne sais si vous avez sçu dans le tems le danger auquel avoit été exposé deux fois Turnhout. L'an 1798

1° vers le 26 8bre arrivèrent 300 à 400 Patriotes, ils brisèrent l'arbre de la Liberté etc. On envoya de Bréda une partie de la garnison avec quatre pièces de canon pour dissiper cette bande. Le magistrat après bien des prières, qui durèrent jusqu'à minuit, engagea enfin ces patriotes à quitter Turnhout vu le péril qu'encouroient les habitants s'ils s'opiniâtroient à y demeurer pour s'y défendre. En effet dès quatre heures du matin le 28 8bre arriva une forte colonne avec canons obus, près de la Chapelle de St Thibaut; la municipalité, qui avoit été prévenue de leur marche, étoit allée à leur rencontre pour implorer la clémence du Général⁽⁹⁷⁾ et lui signifier que les patriotes avoient abandonné la ville. Alors, dit le Général, je l'épargnerai; si on avoit

⁽⁹⁰⁾ Een Dominicaan.

⁽⁹¹⁾ De heilige Dominicus.

⁽⁹²⁾ Scelethner, afkomstig uit Dresde, Cfr. CEYSSSENS, op. cit., bl. 137-138.

⁽⁹³⁾ Cfr. JANSSEN, op. cit., dl. II, bl. 10.

⁽⁹⁴⁾ Het klooster van de Sepulcriënen.

⁽⁹⁵⁾ Geboren Anna Narda Floren, afkomstig uit Rijsbergen.

⁽⁹⁶⁾ Geboren Maria-Teresia Stuyck, afkomstig uit Turnhout.

⁽⁹⁷⁾ Bonardy. Cfr. J. JANSSEN, *De volksopstand van het jaar VII (1798)*, in *Taxandria*, dl. XIV, 1948, p. 28-29.

fait la moindre résistance, j'avois ordre de la brûler; après avoir fait rafraîchir la troupe, il marcha sur Herenthals, qui fut incendié à cause de la résistance des Patriotes.

2° à peine avions nous échappés à un péril si éminent que 11 jours après (le 8 9bre) nous eumes les plus grandes allarmes. Un certain Corbiels⁽⁹⁸⁾ imprimeur à Turnhout avoit levé une Compagnie de jeunes Turnhottois, il s'avisait de revenir pour chercher des armes. Il resta deux jours pour cet effet malgré les sollicitations qu'on lui faisoit de sortir. Entretems au moment qu'on ne s'y attendoit pas, arrivent plusieurs escadrons de chasseurs hussards, un bataillon d'infanterie, les patriotes prennent la fuite; les habitants se sauvent dans leur maison. Plusieurs ne se croyant pas en sûreté, s'enfuient à toutes jambes. Les chasseurs alors parcourent en galobant, les rues le sabre à la main et poursuivent les fuyards, parmi ceux-ci plusieurs furent blessés ou tués. Du nombre des derniers furent deux PP. Recolets, le petit P. organiste et le P. Directeur des religieuses d'Arendonk⁽⁹⁹⁾. D'autres soldats entrent dans les maisons, exigent de l'argent, des montres, etc., on estime à 15000 florins l'argent qu'ils ont enlevé. Mais grâce à Dieu on n'est pas venu chez nous. Nos voisins n'ont pas été si heureuses⁽¹⁰⁰⁾. Cinq chasseurs vinrent vers les 7 heures du soir demander du vin, la demoiselle étoit allée à la cave pour le prendre: la servante étoit absente. Pendant ce temps, ils se jettent sur Mr Fierlant Cornilles, oncle du jeune de Fierlant marié, lui enlèvent sa montre et l'argent, qu'il avoit en poche, pendant cette triste scène la demoiselle sort de la cave, s'enfuit à la cour, et s'écrie qu'on assassine son oncle. Nous entendons les cris, sans pouvoir apporter aucun secours. Enfin ils sortirent après avoir causé bien de l'effroi. Pour mettre fin à ce brigandage, qui auroit peut-être duré une partie de la nuit, le magistrat obtint du général qu'on les enfermât dans la grande église jusqu'au matin, tems assigné pour leur départ — c'est pendant cette nuit qu'ils brisèrent, comme je l'ai dit, quelques statues —; bien des personnes ont contracté des maladies mortelles par la crainte dont elles furent saisies dans ce jour malheureux. La cause de ces désastres est cet imprudent imprimeur, qui fut pris quelques jours après, et enfin fusillé⁽¹⁰¹⁾.

Mr et Mde et Mr Charles Lemmens⁽¹⁰²⁾ se portent bien. Le Père est

⁽⁹⁸⁾ Petrus Corbeels, geboren te Leuven op 12 maart 1755, aldaar boekdrukker, vestigde zich in 1796 te Turnhout.

⁽⁹⁹⁾ Wij lezen in het Overlijdensregister van de Sint-Pietersparochie voor november 1798: « 9^a. Sepultus est Joannes Antonius, filius Martini Helemans et Catharina Cos, occisus a militibus Gallis in agro hora 4^a pomeridiana die 8^a, Item Jacobus Vloemans caelebs. Pariter duo RR. Patres pater van Diellegem en pater van Meer. » — Jan Helemans was gedoopt te Turnhout op 10 februari 1745. Frans van Hilleghem, afkomstig van Leuven, was organist van het Minderbroedersklooster en stierf in de ouderdom van 32 jaar. Petrus Meir was sinds 1795 biechtvader van Sint-Agnetendal te Arendonk.

⁽¹⁰⁰⁾ De gezusters Jacobs, waarvan een met Willem-Antoon de Fierlant gehuwd was.

⁽¹⁰¹⁾ Aangehouden te Mol op 25 november 1798, gedood te Doornik op 3 juli 1799.

⁽¹⁰²⁾ Emmanuel-Ernest Lemmens, zijn vrouw, zijn zoon Karel. Zij stierven te Turnhout respectievelijk op 22 augustus 1819, 1 juli 1808, 2 augustus 1805.

bien content à présent de ce que son fils s'est fait disciple d'hypocrate. Il est médecin des militaires, par conséquent pensionné, il a une belle Pharmacie, etc. ainsi la famille n'est plus si à l'étroit.

5. Het pensioen van de door de Oostenrijkers geseculariseerde religieuzen.

A propos de pension on a signifié à tous Religieux et religieuses supprimées avant la réunion ⁽¹⁰³⁾ qu'on alloit payer leur pension. On exige trois choses : 1° un extrait de naissance, 2° une déclaration si on a fait quelque succession depuis la suppression de son ordre, 3° un certificat de vie et de domicile et rien de plus. On payera l'an 7 et un tiers du dernier semestre de l'an 6, plutard viendra le semestre de l'an 8. Les religieux et religieuses, qui sont ici, ont rempli ces conditions à la commune, et le tout est envoyé au second bureau des finances à Anvers, nous attendons à présent l'issue de cette affaire.

Ceux que vous avez salués, vous saluent et en particulier nos voisines. Je finis ma longue lettre en vous priant d'être convaincu des sentiments d'estime, et d'amitié, que nous ne cesserons d'avoir toute la vie.

Monsieur

V. t. h.

et très affectionné Serviteur ⁽¹⁰⁴⁾.

P.S. - Si avant votre départ de Bruxelles nous pouvions encore avoir de vos nouvelles, vous nous feriez un vrai plaisir. Nous avons jeuné longtemps, l'appétit est ouvert. Si à votre retour au pais, vous voyés Mr. Allard, présentés lui je vous prie nos respects.

Wins antwoordde op die brief en Frans Vigneron nam opnieuw de pen op 13 Mei om de opeenvolgende veranderingen in de municipaliteit te Turnhout alsook de titularis van de aldaar pas opgerichte onderprefectuur te doen kennen; hij verhaalt hoe de geestelijken die tot dan toe schuilden thans in het openbaar optreden, en geeft ook enkele andere berichten.

FRANS VIGNERON AAN PAULUS WINS.

Turnhout le 13 mai 1800

Monsieur,

Quand nous fumes chez Doeck ⁽¹⁰⁵⁾ environ 15 jours pour sçavoir si vous aviez reçu notre lettre du 8 avril, il nous appris que vous étiez parti pour Anvers et que ladite lettre vous seroit remise à votre retour,

⁽¹⁰³⁾ De inlijving bij Frankrijk.

⁽¹⁰⁴⁾ De brief is niet getekend, het geschrift is dit van Frans Vigneron. De brief, voor Wins bestemd, werd geadresseerd aan de beheerder van de residentie der Antwerpse bisschoppen te Brussel: A la Citoyenne Cogniaux, rue des Boiteux, à Bruxelles.

⁽¹⁰⁵⁾ De bode van Turnhout op Brussel.

ce qui est arrivé comme vous nous l'avez mandé; nous avions alors quelque espérance, que vous pourriez venir nous surprendre agréablement à Turnhout, étant pour ainsi dire à notre voisinage; cela nous auroit accablés de joye et fait grand plaisir à tous vos amis. Mais ce voyage n'ayant pas eu lieu cette foi, nous espérons que les circonstances devenant plus favorables, nous serons plus heureux alors, et que vous nous ferez l'honneur de prendre votre logement chez nous : nous mettrons au nombre de nos beaux jours ceux, que vous voudrez bien passer avec nous dans notre hermitage, vous y serez reçu avec toute la cordialité possible. En attendant ce tems fortuné je vais vous donner un supplément à ma lettre du 8 avril.

1. Turnhoutse burgerlijke besturen.

Je vous marquois alors que les administrateurs de Turhout nous avoient rendu grand service, sçavoir Helars (celui qui a fait votre commode étoit président), Hermans ancien trompette de nuit sur la tour, Vangance ⁽¹⁰⁶⁾ et Proost faiseurs de chandelles, et Perrin commissaire du pouvoir executif. Ces Messieurs se sont avisés aussi de se rendre service à eux-mêmes; mais ils furent trompés dans leur attente. On s'est aperçu qu'ils avoient vendu à leur profit aux boutiques beaucoup de papiers tirés des archives de la Commune, outre cela quelques milliers de tourbes qui appartenoient à la communauté, on les a déposés, mis au château de Turnhout pendant trois mois, ensuite trois mois en prison à Anvers, enfin un mois à Malines, où ils ont été absous, à condition de payer le cadeau, qu'ils avoient partagé entre eux. Ils ont fait annoncer dans le Courier des 9 départements réunis, qu'ils alloient publier un mémoire justificatif. On l'attend depuis deux mois, et il ne paroît pas. Ils ont eu pour successeurs Gonthal Président, Scurman tanneur, Borgs teinturier et Mesmaker médecin ⁽¹⁰⁷⁾ et en même tems faisant la fonction de commissaire du pouvoir executif à la place de Perrin, qui est sans emploi.

Pour la nouvelle administration ⁽¹⁰⁸⁾ le docteur Mesmacker est nommé Sous-Préfet, M. Snoeck maire, Swaan et Gotal adjoints. On ne sçait pas encore s'ils ont accepté, le voeu général est qu'ils acceptent; on ne parle pas de ceux qui doivent former le tribunal de première instance ⁽¹⁰⁹⁾.

2. De Turnhoutse geestelijken.

Vos messieurs et les PP. ⁽¹¹⁰⁾ qui gardoient l'incognito chez eux, commencent à paroître en public, ils sont tous gros et gras et bien rubiconds, il faut que durant le tems de leur captivité, ils aient doublé

⁽¹⁰⁶⁾ G. Van Gansen.

⁽¹⁰⁷⁾ Petrus-Michiel Mesmaeckers, geboren te Turnhout op 29 september 1767 als zoon van Adriaan-Jozef Mesmaeckers en Maria Van Eyck, stierf te Turnhout op 8 september 1823. Hij was gehuwd met Joanna Christina van den Bogaert, geboren te Antwerpen op 5 augustus 1768, aldaar gestorven op 9 maart 1840.

⁽¹⁰⁸⁾ Ingericht door de wet van 28 pluviöse an VIII (17 februari 1800).

⁽¹⁰⁹⁾ Op 6 juli 1800 werd Emmanuel-Ernest Lemmens voorzitter van die rechtbank genoemd, hij behield die functie tot 19 augustus 1817.

⁽¹¹⁰⁾ De kanunniken en seculiere priesters, alsook de Minderbroeders.

la pittance de la bierre de Diest. Plusieurs sont presque meconnoissables. Mr Mertens est attendu du jour à l'autre. Pour ce qui regarde Mr Naets, on craint que l'anagramme de son nom Nates ne soient pas encore dans leur assiette naturelle, il est quaker au souverain degré. Cependant tout est ici parfaitement tranquille. Les Gendarmes passent près des Prêtres sans dire mot et rendent le salut, à ceux qui veulent bien le leur présenter.

3. Kleinere berichten.

Voilà toutes mes nouvelles. J'oubliois de vous dire que MM. Van den broek et Vermander étoient morts, ainsi que Prike votre ancien perruquier. Cornille, ou Kei servante de Mr Lemmens est partie pour sont pays, elle n'est plus en état de servir, vu le délabrement de sa santé. Vous sçavés peut-être que son maître ne demeure plus à la tour, il a actuellement son domicile dans la petite rue des pères, pas loin de la maison de feu Mr Vandebroek, il est passablement logé; mais il n'a pas de jardin; il est fort difficile de trouver à présent une maison telle que l'on voudroit. Comment se porte Melle Vanderdussen et Mr l'abbé Lolati, les voies vous encore? nos respects, s'il vous plaît, quand vous les verrez. Je vous présente ceux de vos Messieurs, de nos voisines &c nous espérons que vous voudrez bien nous donner encore de vos nouvelles, nous les recevons toujours avec gratitude et un nouveau plaisir. Vous répondrés, sans doute à la lettre de Mademoiselle Marie Joseph Vanhof ⁽¹¹¹⁾, si vous voulez l'inclure dans celle que vous nous ferez l'honneur de nous écrire, elle lui sera mise aussitôt entre les mains. Tout à vous mille et mille respects de vos serviteurs et amis, etc. etc. ⁽¹¹²⁾.

Wins had naar een brochure gevraagd welke hij destijds te Turnhout achtergelaten had; wanneer zij teruggevonden wordt, is het voor Frans Vigneron een gelegenheid om — op 27 Mei — een nieuw schrijven te sturen met verdere bijzonderheden betreffende de twee eerste onderwerpen van zijn brief van 13 Mei en het laatste onderwerp van zijn brief van 8 April. Deze drie brieven vormen aldus een interessant geheel waarin vele onbekende feiten de algemeen gekende trekken van de Turnhoutse gebeurtenissen toelichten.

FRANS VIGNERON AAN PAULUS WINS.

Turnhout le 27 mai 1800

Monsieur et Cher Ami,

Dès l'entrée des François dans la Campine nous avions caché les journaux de 1790, 1791, 1793, 1794 ainsi que quelques livres, qui étoient tout opposés à leur Système. Je ne sçais comment parmi ceux-ci s'est

⁽¹¹¹⁾ Zuster Maria-Jozef van de Sepulchrienen, in de wereld Clara Van Hoof.

⁽¹¹²⁾ De brief is niet getekend, het schrift is dit van Frans Vigneron.

glissée la Dissertation sur les colonies nerviennes ⁽¹¹³⁾, je l'ai retrouvée, il y a quelques jours, et je vous la renvoie par le messenger Doeck. Nous sommes bien mortifiés de ce que cette brochure ait été si longtemps ici sans être appercüe. Le malheur des tems en est la cause etc. Nous avons été infiniment sensibles aux vœux que vous faites pour nôtre rétablissement, nous ne souhaitons rien tant que de les voir accomplis. Tout décrépits que nous sommes nous nous chancerons encore à l'envi dans la carrière de l'enseignement, de la prédication et travaux apostoliques: adjutorium nostrum in nomine Domini. ⁽¹¹⁴⁾.

1. De geestelijken en de burgerlijke overheden.

Gn a signifié ici à tous les déportés ⁽¹¹⁵⁾ qu'ils pouvoient paroître librement en public, qu'ils n'avoient qu'à présenter une requête au Préfet pour être rayés du tableau fatal de la déportation, et cela sans aucune déclaration, ou sousmission. La Cave est rouverte. La bierre de Diest coule etc., il n'y a plus que Mr Naets d'absent. On lui a écrit de revenir, on croit qu'il ne tardera pas à le faire. MM. Snoeckx, Swaen et Gotal n'ont point accepté les fonctions de Maire et d'adjoint, on ne sçait pas ceux qui seront nommés à leur place. Le seul médecin Mesmacker a accepté la Sous-Préfecture; il a fait, environ dix jours, son entrée au son de la grosse cloche. Il rapporte que le Préfet d'Anvers ⁽¹¹⁶⁾ lui a dit que l'ouvrage des Acta Sanctorum ⁽¹¹⁷⁾, ne devoit pas demeurer imparfait, qu'en conséquence il avoit fait écrire à ceux des Messieurs de Tongerlo qui mitrâ vacante ⁽¹¹⁸⁾ ont l'administration de venir le trouver, afin de prendre des arrangements à ce sujet. Qu'ils auroient les passeports pour leur sureté.

2. Het pensioen van de door de Oostenrijkse geseculariseerde religieuzen.

Une Religieuse Clairisse, qui demeure ici au Béguinage, est allée à Anvers au sujet des pensions accordées aux Religieux et Religieuses supprimées avant l'entrée des françois dans la Belgique; elle a été reçue très gracieusement du Préfet; il lui a dit qu'il allait d'abord expédier cette affaire. Ainsi nous comptons que dans peu de jours viendront les Gallions. Cette brave Religieuse s'est chargée de faire négocier tous ces bons à la bourse. Ainsi nous n'aurons aucun embarras. Tous vos amis, nos voisines, et Mr Vanhove que je viens de voir, vous présentent leurs civilités. Je n'ai pas encore vu Mr Vamil, il garde l'incognito avant que de paraître il attend sa radiation du tableau des déportés, cependant en attendant il pourroit se montrer comme les autres d'autant plus que le Sous-Préfet leur a fait signifier qu'ils pouvoient

⁽¹¹³⁾ Een werk van Pater Lambiez, dat aan Wins toebehoorde.

⁽¹¹⁴⁾ Enkele jesuïeten hadden zich wederom ingericht als « Vaders van het Geloof ».

⁽¹¹⁵⁾ De priesters tot deportatie veroordeeld maar die tijdig waren gaan schuilen.

⁽¹¹⁶⁾ Karel d'Herbouville.

⁽¹¹⁷⁾ Uitgave door de Jesuïet Bollandus begonnen, door ordegenoten voortgezet tot aan de afschaffing van de Sociëteit, en daarna door de Witheren van Tongerlo overgenomen.

⁽¹¹⁸⁾ De abt van Tongerlo, Godfried Hermans, was gestorven te Haeren (Noord-Brabant) op 10 juli 1799.

le faire sans risque, et fréquenter la cave comme autrefois. Mais enfin le danger qu'il a couru de tomber entre les griffes des gendarmes qui étoient dans la chambre, où il s'étoit caché, et qui lui ont causé une frayeur mortelle, n'est point encore effacé de sa mémoire :

*Terretur minimo pennae stridore Columba
unguibus, accipiter, saucia facta tuis. (119).*

Nous espérons que vous voudrez bien nous donner encore de vos nouvelles, elles nous causent toujours un nouveau plaisir. Nous voudrions pour cela que votre retour dans le pays, fut encore différé pour longtems s'il étoit possible ; au reste quand le tems viendra, où vous rentrerez dans vos foyers, nous vous prions de présenter nos hommages d'estime et de respect à l'intrépide chanoine Allard (120). Entretiens agréés les nôtres. Vale Monsieur

Votre très humble et très obéissant serviteur
François Vigneron

A Monsieur Wins à Bruxelles.

Op 23 mei 1801 werd de Sint-Pieterskerk gereconcilieerd, juist een maand later vergaderde opnieuw het kapittel : slechts zes (121) van de overlevende kanunniken waren aanwezig, Wins was er niet bij. Een concordaat tussen de H. Stoel en de Franse Regering werd op 15 juli 1801 getekend; in gevolge daarvan werden de Belgische kapittels afgeschaft; geen enkel werd buiten de bisschoppelijke steden hersteld.

VI. WELSTAND EN RUST IN 1804.

Na de afschaffing van hun kapittel, bleven de kanunniken van Turnhout vergaderen om diverse financiële aangelegenheden te regelen, o.m. de inkomsten van de prebende van Wins die omwille van zijn niet-residentie achtergehouden waren geweest. Wins had de gebroeders Vigneron belast hem op de hoogte van die kwestie te houden. Frans Vigneron overleed op 14 maart 1803. In 1804 schrijft Eugene over de dood van zijn broeder en van andere Turnhoutse geestelijken, over de kloosters, over de ontwikkeling van de textielindustrie te Turnhout en het smokkelen van Engelse waren — waarvan de invoer verboden was (122) — aan de nabije Hollandse grens, over het

(119) Ovidius, Trist. 1, 1, 75.

(120) Cfr. noot 16. Hij bracht zestien maanden in het gevang door tijdens de Franse Revolutie en stierf te Bergen op 8 december 1820.

(121) Naets, Gijs, Mertens, Van Heurck, Adriaan De Wilde en Jan-Baptist De Visser, gedoopt te Turnhout op 5 oktober 1739, kanunnik van de tiende prebende van het Sint-Pieterskapittel op 21 december 1774.

(122) Cfr. E. SNEYERS, *Bijdragen tot de geschiedenis van Retie*, Retie, 1949, bl. 261-262.

bezoek te Turnhout van de nieuwe aartsbischop van Mechelen, Mgr de Roquelaure.

EUGÈNE VIGNERON AAN PAULUS WINS.

Turnhout 7 février 1804

Monsieur,

C'est aujourd'hui, à ce que m'a dit Monsieur Van Niel, à qui j'ai recommandé plusieurs fois l'accélération de votre affaire, que le chapitre doit la discuter, et donner son ultimatum. En attendant qu'il me soit communiqué, je commence ma lettre, mais une chose m'arrête d'abord ; c'est l'impuissance, où je me trouve de répondre, comme je le voudrais et comme vous le feriez vous même, à tous les choses gracieuses, que vous daignez me dire dans celle dont vous m'avez honoré, et auxquelles j'ai été sensible autant qu'on peut l'être : non omnia possumus omnes.

1. De Turnhoutse kanunniken.

Je viens donc aux détails que vous désirez touchant vos confrères. Les vivans (123) sont encore tous ici à l'exception de celui, que j'y verrois bien volontiers (124) et de M. Douven (125), ils n'ont pas encore touché la pension promise (126). Les morts sont MM. Van der Sloten, van Lissum, Naets, Snyders et Taminiau. M. Naets avoit eu deux atteintes d'une sorte d'apoplexie. Guéri de la première occasionnée par la frayeur qu'un rat lui avoit causée chez lui, lorsqu'il étoit au cabinet, il succomba à la seconde occasionnée pareillement par une autre frayeur que lui causa un chien à la campagne. Il perdit d'abord connoissance, mais il la recouvra ensuite, reçut les derniers sacremens et mourut quelques jours après (127) dans de grands sentimens de piété. Des attaques répétées d'apoplexie ont enfin enlevé M. Snyders (128), une hernie négligée, M. Van Lissum; ils sont inscrits tous trois avant la publication du concordat. M. Taminiau n'étant pas mort ici (129), je ne puis rien vous en dire.

2. Dood van Frans Vigneron.

Vous me feriez peut être quelque reproche et avec raison, si je ne

(123) Van Niel, Gijs, Mertens, van Heurck, de Wilde en de Visser.

(124) Wins zelf.

(125) Herman Douven, gedoopt te Zeeland (Noord-Brabant) op 6 november 1750, kanunnik van de vierde prebende van het Sint-Pieterskapittel op 12 december 1778. Op 10 juli 1786 had hij een twist met een burger in de herberg *De Croon* en op 5 april 1787 een andere in de herberg *Hof van Holland*, hij moest zich dan ook twee jaar bij de Celbroeders te Diest terugtrekken, daarna kwam hij nog weinig te Turnhout; in 1793 verbleef hij bij de cremieten te Achel; hij stierf te Weelde op 24 februari 1818.

(126) Het pensioen door de Franse Regering aan de leden van de vroegere kapittels toegezegd.

(127) Op 5 april 1802.

(128) Gestorven op 10 december 1800.

(129) Gestorven op 30 november 1801.

vous marquois aussi quelques circonstances de la maladie et de la mort de mon frère. La maladie commença le 24 février, une tache rouge, qui parut sur sa jambe gauche le 2e ou 3e jour, fit croire que l'humeur morbifique s'étoit jettée sur cette partie, mais cette tumeur rouge commença bientôt à noircir et dégénéra en gangrène ; ni les fomentations, ni les incisions, ni les emplâtres, que le chirurgien de concert avec le médecin employa successivement, ne purent en arrêter les progrès. Il reçut le viatique et l'extrême onction le 4 de mars, pleinement résigné à la volonté de Dieu, et dix jours après lui rendit tranquillement son âme.

3. Kloosterlingen en kloosters.

Il est mort aussi quelques Pères recollets, que vous avez peut être connus ; entre autres les PP. Jansens, Engelen, Woens ⁽¹³⁰⁾ cet ancien prédicateur, qui en citant le texte vae soli, quia etc. l'avoit ainsi traduit : Malheur au soleil, parceque, quand il tombera, il n'a personne pour le relever. La plupart de ceux qui vivent encore, habitent une petite partie de leur couvent, qui n'a pas été démolie, et qu'ils ont rachetée ⁽¹³¹⁾. Il ne reste de leur église, que le choeur tout délabré ; sans frontispice, sans autels. On a transféré solennellement les reliques et la statue de St Antoine de Padoue à l'église paroissiale, et il se chante dans celle-ci une Messe tous les mardis, avec indulgence plénière.

Le couvent des bonsefants, qui subsiste encore ainsi que leur église, sert de logement aux gendarmes et aux petites garnisons, qu'on nous envoie de tems en tems. Quelle différence d'habitans.

Les trappistes, avec la permission du gouvernement, sont revenus à leur ancienne habitation dans les bruyères de Mael. Ils y reçoivent des novices, parmi lesquels quelques uns de Turnhout ⁽¹³²⁾.

4. Economische bedrijvigheid.

Mais si quelques citoyens quittent Turnhout pour se sanctifier dans la retraite, il y en vient beaucoup d'autres nouveaux, qui, hélas, par leurs discours et leurs exemples ne contribueront pas peu à vous faire moins regretter la religion et les bonnes gens de la Campine. Déjà la piété diminue, le luxe et la dépravation des moeurs augmente sensiblement. Cette foule de ces nouveaux habitans rend les loyers des maisons fort chers. On bâtit cependant beaucoup. Les maîtres fabriquans de coutils, qui font présentement très bien leurs affaires, se distinguent

⁽¹³⁰⁾ Ferdinand Woens was gestorven te Turnhout op 29 december 1797, oud 71 jaar.

⁽¹³¹⁾ Cfr. CEYSSENS, op. cit., p. 142.

⁽¹³²⁾ Jan-Baptist Heirman en Frans Crols, geboren te Turnhout respectievelijk op 22 oktober 1771 en 20 december 1773, gingen zich in 1803 bij de Trappisten te Westmalle als lekenbroeders aanmelden; zij kregen de kloosternaam respectievelijk van Maurus en Paulus, en gingen te Darfeld in Duitsland een jaar noviciaat doen, dat zij met hun professie op 20 mei 1804 beëindigden; eerst Paulus dan Maurus kwamen te Westmalle terug. De trappistenkloosters werden door Napoleon in 1811 afgeschaft; onze twee lekenbroeders gingen naar eigen familie en kwamen bij het herstel van Westmalle in augustus 1814 terug. Maurus stierf er op 8 juli 1830, Paulus op 1 april 1849.

surtout en ce genre. Un d'eux, nommé Pierre Classens ⁽¹³³⁾, en a déjà lui seul fait construire vingtsix, toutes uniformes ; ce qui leur donne un air de casernes. Elles sont situées à gauche du chemin qui conduit au moulin de Lokre ⁽¹³⁴⁾. Les moulins se multiplient aussi depuis la suppression de la bannalité. Il y en a à Vosslaer, à Severdonk, à Ravels, et deux autres près de Turnhout.

J'ai dit que les fabriquans de coutils faisoient bien leurs affaires. Il n'en est pas de même des autres marchands ici et ailleurs. La mesure qu'on vient de prendre pour empêcher la contrebande, les dérangera fort dans leurs spéculations, et en ruinera peut-être quelques uns. Hier et aujourd'hui, il est arrivé ici environ 70 charettes chargées de marchandises anglaises et autres, que les commis accompagnés de gendarmes, de dragons etc. sont allés enlever à Baerle nassau, Bladel, Reusel, Lommel et autres endroits du territoire batave, et qui doivent être transportées demain à Anvers, la même opération doit avoir eu lieu en même tems sur les frontières d'Allemagne. Les pensionnaires de l'Etat ne sont pas moins à plaindre. Depuis environ dix ans que nous sommes réunis à la grande nation, les religieux supprimés avant cette époque, n'ont encore touché de leur pension qu'un an et 1/6. Je ne sçais si notre Archevêque a été payé de la sienne. Il n'avoit encore rien reçu, lorsqu'il vint ici en automne donner la confirmation, quatre jours consécutifs. Le premier jour il a été regalé par le sous-préfet Mesmakers, le second par le Maire Borgs, le 3e par le clergé et le 4e par le curé du beghinage Engelen. Il est parti fort content de l'accueil, qu'on lui a fait à Turnhout.

M. De Ruis et tous ceux et celles, à qui j'ai présenté vos civilités respectueuses, vous présentent aussi les leurs. J'y joins les miennes, et j'ai l'honneur d'être parfaitement, Monsieur

Votre très humble, très obéissant et très dévoué serviteur
E. Vigneron P.

P.S. Du 17 je me suis encore rendu avant hier chez M. van Niel pour presser votre affaire et pour connoître un peu les sentimens de ces Messieurs. Il m'a dit, qu'ils s'assembleroient aujourd'hui à ce sujet ; mais qu'ils ne paroissent disposés à vous accorder que la moitié du séquestre tout au plus ; alléguant pour raison, que votre droit étoit tout au moins douteux, et que vous en aviez déjà reçu 200 florins de M. Naets ; que par conséquent, le séquestre étant de 338 il ne vous en revenoit plus que 169. Pour ce qui est des résidus ou autres émolumens, ils ne sçavent pas, disent-ils, si Mr Naets n'a pas mis votre part dans le séquestre ; que d'ailleurs depuis la suppression des dîmes,

⁽¹³³⁾ Petrus Claessen, te Turnhout geboren op 8 april 1754 als zoon van Adriaan Claessen en van Joanna Spaneburgh, huwde in 1782 Maria-Elisabeth Merla, geboren te Turnhout op 15 januari 1735, weduwe van Sebastiaan Hendrickx, geboren op 23 mei 1734 als zoon van Jan Hendrickx en Anna Lambrechts, en gestorven op 18 mei 1778. Sebastiaan Hendrickx was een grote tijkfabrikant en werkte bij zijn dood met 22 weefgetouwen; door het tweede huwelijk van zijn vrouw kwam de zaak in handen van Claessen, die het vervaardigen van lichte katoenstukken er bijvoegde. Petrus Claessen overleed te Turnhout op 12 maart 1822.

⁽¹³⁴⁾ Huizen waren daar in 1796 verbrand; de in 1804 gebouwde huizen zijn thans afgebroken.

ils n'avoient reçu chacun qu'environ 200 florins, y compris l'honoraire des anniversaires, auquel les absens n'ont pas droit.

J'ai fait observer à M. van Niel, que le chapitre n'agiroit pas conséquemment, si après avoir accordé les fruits, du moins en partie, à un échappé de la maison de force, qui ne résidoit pas, mais qui courroit le monde et le scandalisoit ⁽¹³⁵⁾, il les refusoit à un prêtre édifiant, demandé par un Evêque, à qui il rendoit de grands services etc. etc. Il m'a répondu, que cela s'étoit fait en vertu d'un accord fait à Bruxelles pour éviter un procès... ⁽¹³⁶⁾

Een vergelijk schijnt wel getroffen geweest te zijn tussen Wins en zijn zes confraters ⁽¹³⁷⁾. Eugene Vigneron stierf te Turnhout op 21 februari 1814.

(135) Kanunnik Doeven.

(136) Het einde van de brief ontbreekt.

(137) Van Heurck stierf op 13 december 1805, De Visser op 2 oktober 1809, Van Niel op 25 mei 1812, De Wilde op 8 januari 1814, Ghijs op 24 april 1818, Mertens op 4 augustus 1833. Ghijs vertaalde op 19 maart 1804 een *Laudatio Sanctorum Angelorum, per Carolum Van Beughem, Exarata Versaliis in captivitate, inde ab eo transmissa Turnholtum 19 januarii 1804*, en liet die latijnse en zijn vlaamse verzen bij P. J. Brepols te Turnhout verschijnen. Van Beughem was kanunnik van het Mechels metropolitaankapittel.

Een Kempenaar naar de Candische oorlog (1646)

Het is soms merkwaardig hoe een doorgewoon Kempens schepenregister u plotseling kan confronteren met het wereldgebeuren... aan het andere einde van Europa. Maar, zelfs wanneer zulk een bron van geen enkel nut is voor de grote geschiedenis, toont ze toch aan, hoe, ondanks enorme afstanden en lastig verkeer, in de beperkte eigen kleine Kempense wereld het besef leefde van wat er te geschieden stond in de ruime wereld rondom.

In onderhavig geval is het een eenvoudig documentje, « donatio causa mortis », dat een klein venstertje opent op een faze van de zeventiende eeuwse strijd met de Turken.

De geschiedenis van het kristelijke avondland kende op vele tijdstippen, sedert de opkomst van de Islam, het dreigend opdringen van de gevreesde horden van de Halve Maan. In hoofdzaak waren de gebieden rondom de Middellandse zee en de Balkanstaten het toneel van deze invasies. Ook het Westen was niet verschoond gebleven. Bij Poitiers (732) had Karel Martel reeds eenmaal het Westen gered. Jan Sobieski deed het andermaal bij het ontzet van Wenen (1683). En tussen beide data in, hadden alle Roomse monarchen met de ervvijand van de « kerstenhede » de degen gekruist ⁽¹⁾.

In 1644 brak de Candische oorlog uit tussen Turkije en de Venetiaanse republiek. Inzet was het koninkrijk van Kandië, het huidige eiland Kreta, en deszelfs hoofdstad Kandia. Gedurende een kwart eeuw met wisselende wapenkans uitgevochten, zowel ter zee als te land, werd deze moordende uitputtingsstrijd tenslotte in 1669 beslecht met de val van Kandia dat vele jaren lang aan alle belegering hardnekkig had weerstand geboden ⁽²⁾.

De Venetiaanse Republiek, die bij deze geld en manschappen verslindende strijd steun mocht ondervinden van de Pauselijke Staten, de Maltezer ridderorde, van Frankrijk en Spanje, had ook haar toevlucht gezocht tot het aanwerven van buitenlandse

(1) H. PIRENNE, *Histoire de l'Europe des invasions au XVIe siècle*, Paris, 1939; IDEM, *Mahomet et Charlemagne*, Paris, 1937.

(2) Ph. de VRIES & Th. LUYKX, *Historische W.P. encyclopedie*, d.I, Amsterdam, 1957, bl. 525.

krijgsbenden. Zij moet daartoe ook vergunning hebben gehad voor de Spaanse Nederlanden, vermits in 1646 één van hare agenten, een zekere kapitein J. Brandijn, te Turnhout doende was om een kompagnie te lichten die onder zijn gezag over zee zou trekken, naar het koninkrijk van Candien, in dienst van de Venetianen. Brandijn's aanwezigheid in het Turnhoutse kan misschien wel in verhouding hebben gestaan tot de Maltezer orde die sedert de XIIe eeuw hier grondgoederen bezat. Een bewijs is er nochtans niet voor aanwezig.

In hoeverre Brandijn's werfaktie succes heeft gehad, weten we natuurlijk niet. Slechts één man kennen we die zich inlijven liet: Peeter Dijkmans Janssone, 'n jongeman waarvan de ouderdom van ongeveer 23 jaar wordt opgegeven. Doch zulks klopt niet precies met de gegevens uit het doopregister van St-Pieterskerk waar men de inschrijving van zijn doopsel terugvindt op 2 januari 1625 ⁽³⁾. Hij was dus, op een paar weken na, 22 in plaats van 23 jaar oud. Dit verschil mag vermoedelijk wel geschoven worden op de bekende achteloosheid welke destijds bij opgaven van ouderdom, geen zeldzaamheid was.

Wat mag deze jongeman hebben bewogen tot het nemen van zulk een gevaarvol besluit? De verlokking van het avontuur? De romantiek van het krijgsbedrijf? Of was hij een soort van late kruisvaarder, een « miles Christi » in wie het heilig vuur brandde voor de strijd tegen de ongelovigen?

De nuchtere termen van ons document, hierna in extenso afgedrukt, vertellen ons natuurlijk niet bijster veel over de ware beweegredenen. Ware het de wapenrok geweest die hem de ogen uitstak, dan hadde hij wel dicht bij huis zijn strijdlust kunnen bevredigen aan de ene of andere zijde van diegene welke in de Tachtigjarige Oorlog tegenover elkaar stonden.

Dijkmans maakte zich geen illusies nopens de ernstige gevolgen van zijn stap. Was hij geen rijk man, hij was dan al evenmin een armoedzaaier en wenste daarom orde te stellen op zijn kleine nalatenschap door een « gifte ter oorsaecke vande doot ». Bovendien verlangde hij aan St-Pieterskerk en aan de huisarmen een legaat te beschrijven van elks 10 Rinsgulden.

(3) Folio 690. — Zijn moeder heette Elisa die waarschijnlijk de geslachtsnaam Loyckx droeg. Deze wordt niet in de akte vermeld, doch blijkens het schependocument heette een oom van Peeter, Hendrick Loyckx. Hetzelfde stuk spreekt ook van een zuster van de welke Peeter geërfd had. Deze treft men in de geboorteregisters aan onder de naam van Maria, in St-Pieterskerk gedoopt op 16.IX.1627 (fol. 734). De stukken uit de weesmeesters-registers waarvan eveneens gesproken wordt, konden we niet terug vinden.

Voor al die onthechtheid van zijn persoonlijk bezit, schijnt wel te wijzen op een idealistische geaardheid.

Op het tijdstip dat onze man het Kretensische strijdtoneel kan hebben vervoegd, begin 1647, was het opperbevel van het Venetiaanse leger in handen gekomen van Battista Grimani die aanvankelijk zeer succesrijk was in de zeegevechten, de operaties in Dalmatië en in de verdediging van het belegerde Candia. Was het hier dat Peeter Dijkmans de vuurdoop onderging, of sneuvelde hij op zee? Jammer, dat vertelt de geschiedenis ons niet.

R. P.

DONATIE CAUSA MORTIS VAN PEETER DIJCKMANS JANSNONE

Gecompareert Peeter Dijkmans Janssone, jongman, out ontrent drijentwintich jaeren, ingeboren poorter der Vryheijt van Turnhout, verclaerende dat alsoo hij Comparant van intentie was hem te begeven in dienste vande Sennorie van Venetien ende tot dijen eynde hem te laeten opschrijven onder de compaignie, die welcke binnen dese Vrijheijt voors. is wervende Capiteijn Sr J. Brandijn, om benefens deselve, over zee te trecken naer het Conincrijk van Candien, waer inne, soomen verstaet, ingevallen is den grooten Turck. Ende overdenckende dat over hem comparant veele menschelijcke ongevallen in dese occasie sullen overcomen, soo ist dat den voors. comparent heeft gedisponeert van sijne middelen die welcke den selven binnen dese Vryheyt noch is hebbende, in forme van een gifte ter oorsaecke vande doot ofte die welcke men heet donatio causa mortis, ende dat inder manieren hier naer volgende.

Inden eersten soo geeft den comparant aen Henrick Loijcx de somme van tweehondert Rinsgulden. Item aenden huysarmen deser Vrijheijt, ende aende Parochie kercke van Ste Peeters alhier ieder thien Rinsgulden bedraegende, ende aen sijne erffgenamen de somme van dertich Rinsgulden, die welcke den voors. Henrick, sijnen oome, schuldich is ingevolge den contracte voor Schepenen als Opperveesmeesteren der voors. Vrijheijt gepasseert opden xxvj^{en} februarij 1637 pro ut inden Registre der Weesen aldaer te sien is, benefens de cassatie van vijftich guldens op heden gepasseert daer bij gevoeght.

Item geeft aen Jan Dijkmans sijnen tegenwoordigen vader de somme van tsestich Rinsgulden, midtsgaders noch gelijcke t'sestich gulden, die welcke midts de doot van sijne sustere op hem comparant waeren gestorven, beloopende tsamen hondert twintich guldens mette interesten van dijen, welcke somme den

voors. *zijn*en vadere hem Comparant bij (Contracte aengegaen tusschen des voors. comparants momboir ende toesiender ter eenre, ende *zijn*en voors. vadere ter andere zijden, op den eersten Julij 1628 insgelijcks blijckende bijden voors. Registre) tegenwoorich schuldich is. Welcke voors. giften ter oorsaecken vande doot den voors. comparant heeft verleden ende gepasseert ten overstaen ende met consent van Segher Dijkmans des voors. comparants momboir. Aldus gedaen ten overstaen van Corn. Verdonck ende Jacob Claessen, Schepenen der Poort van Turnhout den *xiij*^{en} decembris 1646.

(Schepenregister ON. 1032, 1645-1650, fol. 41 v° (1646)).

In memoriam Edward Sneyers

(Lozen-Bocholt 14.8.1881 - Retie 18.6.1957)

« De overledene was een liefderijke echtgenoot, een goede vader, een trouwe dienaar van God en Kerk en hij hield van zijn volk : een waar voorbeeld voor zijn kinderen, kleinkinderen en zijn medemenssen. » Dit stond er op het sobere prentje, dat bij de begrafenis van ere-inspecteur Edward Sneyers op 21 juni 1957 werd uitgereikt : een sober getuigenis ook, maar waarin toch alles werd gezegd, waarin alle menselijke verhoudingen werden gememoreerd. En het was een schoon getuigenis. . .

Met ere-inspecteur Edward Sneyers verdween inderdaad uit het Kempens leven een grote figuur. Daarom was de Kempense elite zo sterk vertegenwoordigd op de begrafenis, en daarom was de Retiese dorpsgemeenschap zo talrijk opgekomen, want die « grote figuur » was één van de hunnen. Zo werd het een waardige uitvaart, waarbij nog eens bleek de onderlinge verbondenheid van de Kempenaars.

* * *

Edward Sneyers werd geboren te Lozen (Bocholt) op 14 augustus 1881 ⁽¹⁾. Zijn vader was sassenier en ingevolge

(1) ERNALSTEEN J. wijdde in *Oudheid en Kunst*, 40e jg., 1957, blz. (143)-146 een biografisch flink gedocumenteerd artikel aan Edw. Sneyers ; op blz. 147-165 publiceerde hij de rijke bibliografie ; deze dient met enkele nummers aangevuld te worden :

1936. nr 85a Edw. SNEYERS. *Kempische heimatkunst en de Onderwijzers*, in *Onze Kempen*, Herentals, 1e jg., nr 3/4 (december 1936), blz. 97-99.

85b *Heibrand*, gildelied der Kempische Studenten, gedicht van Juul GRIETENS, getoonzet door Ward SNEYERS. Tekst en muziek verschenen in *Onze Kempen*, 1e jg., nr 3/4, (december 1936), blz. 100-102.

1937. nr 91a, 91b en 91c drie niet-getekende bijdragen over *Mol*, *Ter Abdij Postel* en *Millegem* (in *den Franschen Tijd*), in *De Zuiderkempen*, Tongerlo, 6e jg., blz. 103-104, 105-106 en 107.

1941. nr 113a Edward SNEYERS. *De Kempische Pastoors tijdens het Oud Regime*, in het album *Volk uit de Kempen*, z.p., z.j. (Turnhout, 1941), blz. 126-128.

1943. nr 118a E.S. *Muziekleven in de Zuiderkempen tijdens de 2e helft der 19e eeuw. Inleiding*. In *De Zuiderkempen*, 12e jg., blz. 1-2.

verplaatsingen doorliep de jongen de lagere school in verschillende dorpen langsheen het Kempens kanaal : Neerharen, Bocholt, Rauw-Mol, Ten Aart-Geel. Van 1892 tot 1897 studeerde hij aan het St-Aloysius-College te Geel. Maar het onderwijs trok de jonge student aan; na twee jaren aan de normaalschool te Sint-Truiden behaalde Edward Sneyers op 14 juli 1900 het onderwijzersdiploma voor de middenjury.

Van 1900 tot 1903 was hij hulponderwijzer te Larum-Geel, van 1903 tot 1920 schoolhoofd te Oosterlo-Geel. Vanaf zijn eerste onderwijsperiode reeds ging zijn aandacht naar het landbouw-onderricht, dat hij in lessen, voordrachten en artikelen propageerde om de Kempense boeren, vooral de jonge boeren, een moderner en doelmatiger land-bouwen te leren.

De Oosterlose tijd — met een klas van 8 leerjaren tegelijk ! — was de laboratorium-periode van de latere inspecteur. Daar ontstonden niet alleen vele bijdragen over landbouw, daar groeiden vooral zijn leer- en leesboekjes voor de school. Bovendien vormde de zelf nog zo jonge schoolman daar verschillende onderwijzers, die zich voor de middenjury voorbereidden en nadien door hun ruime onderlegdheid behoorden tot de besten in onze onderwijswereld.

Vanaf die Oosterlose tijd begon ook zijn samenwerking met Edward Peeters, de hoofdredacteur van het *Schoolblad voor Vlaanderen*; samen hebben zij de pedagogische sfeer in Vlaanderen verruimd en de vensters op de buitenwereld open gestoten. Edward Sneyers experimenteerde : in zijn school werden de nieuwe principes praktisch getoetst en daarover bracht de schoolman later verslag uit. Daardoor is hij mede de vernieuwer van de pedagogie in Vlaanderen. Steeds was hij benieuwd en leergierig, tot in zijn laatste jaren. Uit die ervaring en belangstelling groeiden zijn pedagogische bijdragen en *Trakten*.

Nadat Edward Sneyers in 1919 het examen van kantonnaal inspecteur L.O. had afgelegd, werd hij op 1 juli 1920 inspecteur voor het schoolkanton Turnhout, op 10 april 1923 voor het

118b *** *De « Bongaertsen »*. Een Kempisch Muzikantengeslacht. In *De Zuiderkempen*, 12e jg., blz. 25-36. Overdruk, 12 blz.

119a J.V.K. 1637. *Unie tusschen de dorpen der Zuider- en Oosterkempen*, in *De Zuiderkempen*, 12e jg., blz. 47-48.

120 Een verbetering en aanvulling hiervan verscheen in *De Zuiderkempen*, 15e jg., (1946), blz. 79.

1949. nr 141a Ere-Inspecteur Edw. SNEYERS. *Geschiedenis van* (er werd verkeerdelijk gedrukt *in*) *het Onderwijs der Kempen*, in de syllabus *Onderwijsgroei in de Kempen*, z.p., z.j. (Turnhout, 1949) blz. 13-14.

schoolkanton Mol, waar hij verder zou blijven tot hij in 1941 op rust ging. Ondertussen had hij zich te Retie gevestigd, waar hij een echte Retienaar zou worden.

Vanaf 1920 kwam voorgoed los de vloed van pedagogische werken, werkjes en artikelen, waarmede de inspecteur zijn kunde bewees en zijn gezag vestigde. Zijn pedagogische inzichten sprak hij uit in de talloze artikelen; hij werkte ze praktisch uit in zijn schoolboeken. Bijzondere vermelding verdienen twee reeksen: de *Pedagogische Trakten*, waarin onder zijn leiding tussen 1931 en 1942 niet minder dan 84 deeltjes verschenen (waarvan 22 van zijn hand) en de *Groene Boekjes*, onder leiding van E. Sneyers en E. Van Hemeldonck, waarin tussen 1936 en 1940 zowat 40 nummers verschenen (waarvan 9 van zijn hand).

Het getuigenis, dat dhr Verbist, gemeentelijk inspecteur te Mol, aflegde bij het graf, tekent de pedagoog, die Edward Sneyers was: « Uw veelzijdige kennissen, Uw rijke ondervinding in Uw klein modelschooltje te Oosterlo, Uw ideale liefde voor ons volk, Uw zeer persoonlijk inzicht op onderwijsproblemen, maakten van U een voortrekker, dewelke zich zonder maat gaf, ijverend op alle gebied. Gij sloot U niet op in een ivoren toren van geleerdheid, maar deelde kwistig en op praktische wijze uw gaven rond. Uw deur te Retie stond open voor iedereen, gij hadt steeds tijd voor ons.

« Ja, een voortrekker is hij geweest. Denk maar even terug aan de erbarmelijke toestanden, welke na de eerste wereldoorlog op onderwijsgebied heersten, denk maar even aan de overbevolkte klassen, aan het gemis aan didactisch materiaal, aan de verouderde en zelfs onwaardige klaslokalen, aan de leerplicht die juist werd toegepast, aan de programma's welke dringend moesten vernieuwd — en U kunt U voorstellen met welke enorme problemen men te worstelen had. Inspecteur Sneyers heeft er mede zijn schouders ondergezet; hij, de man van ondervinding, de man met de klare en vooruitziende kijk, gaf raad aan gemeentebesturen en comités, — scholen rezen uit de grond. Met zijn scholen ging hij tot het volk, want hij bevorderde met alle mogelijke middelen het bouwen van scholen voor dit volk en was daardoor vaak de grondlegger van nieuwe parochies. En over die scholen waakte hij, — hij lette op netheid en zorg, op orde en tucht, hij eiste van zijn personeel wat hij zelf in grote mate bezat: orde en voornaamheid, bedachtzaamheid en zelftucht.

« En daarbij bleef het niet. Hij hielp ons met zijn boekjes voor moedertaal, rekenen, vaderlandse geschiedenis en aardrijks-

kunde, juist gemaakt op de leest van zijn volksscholen, voor de kinderen van de Kempen, begrijpelijk en eenvoudig, zonder nutteloze ballast, maar waar het essentiële steeds ten grondslag lag, methodisch streng verantwoord. — Zij worden nu nog gebruikt, Mijnheer de Inspecteur, ze zijn nog steeds onze toevlucht, na meer dan 30 jaar, ze zijn nog steeds actueel en dit is de beste recensie.

» Zijn werklust kende geen grenzen. Zijn pedagogische traktjes werden gretig gelezen en ten nutte gemaakt, niet alleen in eigen kanton, maar in gans het Vlaamse land. Zij getuigden van een knap inzicht, van een hoogstaand peil, van een visie in de toekomst.

» Zijn liefde tot de moedertaal en tot het Vlaamse en in het bijzonder het Kempense volk kwam tot uiting in de zorg welke hij eiste voor het onderricht in de moedertaal. De algemeen beschaafde omgangstaal in de scholen, het vlotte spreken bij de leerlingen vanaf de laagste klassen en vooral het opstellen, waarvan hij de vernieuwer is geweest, waren punten welke op geen enkele conferentie ontbraken en waarnaar hij peilde bij elk klassebezoek. U hebt ons Kempens volk een dienst bewezen, Mijnheer de Inspecteur, U hebt het helpen halen uit het platte en onbeschaafde, U hebt ons, onderwijzers, meer standing gegeven en Uw Kempens volk een onschatbare dienst bewezen.

» Inspecteur Sneyers, U zijt de Kempense Ligthart... »

Ja, de betekenis van Edward Sneyers als onderwijsman verdient verder onderzoek en zijn opvatting over de rol van de landelijke volksschool meer overweging: door een zeer beperkt programma, waarin echter het essentiële wordt opgenomen, aan de kinderen een hechte basis verschaffen voor alle verdere studie. Vooral in onze tijd van overladen programma's is deze stelling, getoetst aan zoveel ondervinding, het overwegen waard.

Ongetwijfeld was het de aardrijkskunde en de geschiedenis op de lagere school die Edward Sneyers ertoe brachten de heemstudie in te schakelen in het onderwijs. Reeds in 1923 schreef hij een uitvoerig artikel *Van Huis uit, Wenken over de methode bij de aardrijkskunde, met voorbeelden* (n° 35 van de bibliografie). Deze belangstelling voor de heemstudie en de heemgeschiedenis leidde in 1931 tot de oprichting van *De Zuiderkempen, geschied- en oudheidkundige kring voor de kantons Westerloo, Beringen, Mol*, waarvan inspecteur Sneyers voorzitter en een van de meest actieve leden was. 16 jaargangen van ieder ongeveer of ruim 100 bladzijden verschenen, waarin

verschillende bijdragen van E. Sneyers. Het tekent de schoolman weer, wanneer hij begint met *Het aanvankelijk geschiedenis-onderricht en de plaatselijke historie* (n° 61 van de bibliografie). Al blijft hij heel zijn leven lang werkzaam als pedagoog, de geschiedenis neemt toch meer en meer plaats in, vooral de geschiedenis van Retie, waaraan hij vele artikelen en kleinere publicaties wijdde, tot in 1949 verscheen zijn *Bijdrage tot de Geschiedenis van Retie* (n° 141 van de bibliografie). Het voorwoord — van 13 juli 1948 — besloot aldus : « Belangstellende dorpsgenoten vroegen ons een nieuwe geschiedenis van Retie te schrijven. Met het voorliggend boek willen wij aan hun wens voldoen en tevens iets bijdragen tot het opwekken van de gehechtheid aan het eigen dorp en aan de eigen streek, ons heerlijk Kempenland » (blz. 5). Terecht werd het werk geroemd als een model voor de studie der plaatselijke geschiedenis : rijk gedocumenteerd, wetenschappelijk streng verantwoord, overzichtelijk en boeiend. In 1952 werd het werk dan ook door de Provinciale Commissie voor geschiedkundige en folkloristische opzoekingen bekroond. Op het einde van hetzelfde jaar werd Edward Sneyers lid van dezelfde commissie, een onderscheiding die hij ten eerste op prijs stelde.

Ook nadien bleef de lokale geschiedenis hem boeien. Meer en meer echter ging zijn aandacht naar : het onderwijs in de vroegere eeuwen. Zo had zijn zoekende geest, nadat hij zich uit het actieve schoolleven had teruggetrokken, een werkterrein gevonden, waarop én zijn pedagogische belangstelling én zijn historische samen gingen. De laatste jaren van zijn leven waren bijna volledig gewijd aan een *Geschiedenis van het volksonderwijs in de Antwerpse Kempen*, waarvoor hij reeds veel materiaal en nota's had verzameld en waaraan hij werkte tot aan zijn laatste ziekte. Hoe zou ook dit werk tot een meesterwerk zijn uitgegroeid onder de hand van deze pedagoog en historicus ! Nu wachten zijn nota's op een bewerker...

Niet onvermeld mag hier blijven dat Edward Sneyers gemeente-archivaris was te Retie. Hierover schreef de heer Burgemeester Frans Schepens in het gulden-boek der gemeente : « Dit jaar 1953 is ook voor de eerste maal bekend gemaakt in publieke gemeenteraadszitting van 24 januari, dat de gemeente een archivaris heeft in de persoon van de Heer Edw. Sneyers, Ere-Inspecteur van het Lager Onderwijs, die meer dan 25 jaar kosteloos die dienst voor de gemeente behartigde, alle oude oorkonden en documenten prachtig gerangschikt en in orde gehouden heeft, wat geen klein werk geweest is. »

Daarmede diende ere-inspecteur Sneyers de kleine Retiese

gemeenschap, zoals hij dezelfde gemeenschap ook talloze kleine en grote diensten bewees in haar gilden, bonden en verenigingen, waarvan hij dikwijls de stuwende kracht was. Want te midden van de Retienaren heette hij wel « mijnheer de inspecteur », maar hij was de « vader » : voor allen stond het ruime huis in de Peperstraat open, en in de brede werkkamer met die hoge boekenrekken en die lange, lange tafel, werd geluisterd en getroost en raad gegeven en hartelijk meegeleefd. En ook later, in de begrenzing van de kleine, nieuwe woning, vond zijn geest toch nog de ruimte in de bestendige studie, die hem jong hield. Ook daar leefde hij mee met Retie, ook daar bleef hij de wijze raadsman van de gemeente en van velen daarbuiten.

In een herdenkingswoord speurde Dr. Frans Verachttert naar de grond van de eerbied, die Edward Sneyers genoot, naar de verdiensten. « Niet zijn talent om flink, bevattelijk en interessant te praten; niet zijn drang om met scherpzinnigheid en geduld heel wat uit een moeilijk toegankelijk verleden te achterhalen; zelfs niet zijn stevig karakter, waarin wilskracht en volharding steeds opvallend naar voren traden; en ook niet zijn innemend onthaal, dat vol toegevend goedheid kon zijn. En boven dat alles *nog* niet zijn beginselvast geloof in hogere waarden, volk, taal, eeuwigheid.

» Dat alles was van hem en vormde een eigen bekoorlijkheid van mannelijkheid en trouw. Dat alles behoorde hem toe in harmonische afgewogenheid, welke door een volgehouden arbeidskracht doorheen de jaren werd tot stand gebracht en ondersteund. En nochtans was dit alles, hoe verdienstelijk en grootsch ook, nog niet het *wezen* van inspecteur Sneyers. En zelfs dat woordje « inspecteur » kon hem — ofschoon zijn waardige en soms ietwat strenge opzicht ermee in éénklank bleek te zijn — niet voldoende teekenen in zijn tenslotte veelzijdige persoonlijkheid.

» Er was méér in hem; hij was méér, en werd dit met de jaren immer meer. Hij was een « vir justus », een rechtvaardig man.

» Menschen worden *ontzien* om alle mogelijke dingen : rijkdom, macht, kracht; mensen worden *geëerbiedigd* om alle mogelijke deugden : werkJver, verstand, grote geestelijke verwezenlijkingen; maar mensen worden alleen *bemind*, wanneer zij rechtvaardig zijn. Dat is het hoogste, wat de mensch moet bereiken : rechtvaardigheid, rechtschapenheid tegenover de mensen, tegenover den Schepper. »

En ja, bemind was inspecteur Edward Sneyers, niet alleen in zijn grote familiekring, maar ver daarbuiten. Al wie het voorrecht gehad heeft, deze nobele man te kennen, zal er de hemel dankbaar om zijn: hij heeft een schoon mens gekend.

Op 18 juni 1957 ging hij heen: een vruchtbaar leven was voorbij. Van die geestelijke vruchtbaarheid getuigen velen, getuigt ook de lange lijst van publicaties, over haast een halve eeuw verspreid.

Ik ben stil-dankbaar dit In Memoriam te hebben kunnen schrijven: ere-inspecteur Edward Sneyers was een vaderlijke vriend, die met zijn terugschouwende wijsheid en zijn godsdienstig stevig-gefundeerd levensoptimisme steunde en wees, die opwekte tot werken en die voorging, rechttop. « Hei-spaaïen is ons lot en onze roem! » was één van zijn spreken. Het eenvoudige werk was hem lief, hij deed het grondig en hij ging er fier op. Met dat « hei-spaaïen » is de Kempen vruchtbaar geworden. Daaraan te hebben meegewerkt is Edward Sneyers' grote verdienste bij zijn volk. Zijn nagedachtenis zal in ere blijven...

Dr. A. Keersmaekers.

† Pastoor Lodewijk Coveliers

Op 11 februari 1957 overleed te Arendonk, pastoor Lodewijk Jan Maria Coveliers in zijn eenennegentigste jaar, nadat hij nauwelijks een jaar te voren het herderlijk ambt had neder gelegd.

Afkomstig van Turnhout, waar hij op het landbouwersgehucht Severdonk geboren werd op 30 december 1865, voelde hij zich geroepen tot de priesterlijke stand. Hij werd priester gewijd op 31 mei 1890. Aanvankelijk onderpastoor in de St-Fredegandus-parochie te Deurne en vervolgens in de O. L. Vrouwparochie te Aarschot, werd hij op 15 oktober 1913 tot pastoor van Arendonk benoemd.

Te Aarschot kreeg hij de smaak van de heemkundige studie te pakken. Hij werd één van die taaie speurders, thans zeldzaam geworden, uit een generatie die zo vruchtbaar beantwoord had aan de bisschoppelijke opwekking, tot het bestuderen en vulgariseren van de parochiegeschiedenis.

Niet om de wetenschap te dienen, maar veelmeer omdat hechte liefde tot de heem, tot beter kennen en weten dreef, om zijn parochianen bewust te maken van de schone schakels die hen met het verleden verbonden, legde hij zich toe op het onderzoek van oude archieven en documenten. Het resultaat daarvan werd dan telkens een boek of brochure, die hij voor eigen rekening uitgaf, of een bijdrage voor ons tijdschrift, ofwel een artikel hetzij voor het weekblad « De Klok », uit Aarschot, waarin hij vele jaren een wekelijks artikel plaatste, hetzij voor het Turnhoutse weekblad « De Kempenaar ».

Hij schreef :

I. Boeken en brochures.

1. *Onze Lieve Vrouw van Aarschot. Wonderbeeld, vereering, mirakelen, kerk en toren, oudheden, kunstschaten.* Aarschot, Tuerlinckx, 1912. 132 blz.
2. *Arendonk. Oorsprang, naam, gehuchten, straten.* Aarschot, Tuerlinckx, 1922. 46 blz.
3. *Postel als plaatsnaam.* Arendonk, J. Lavrijsen, 1925. 22 blz.
4. *E.P. Daniel van Arendonk, martelaar.* [Mechelen, Sint-Franciscusdrukkerij], 1931. 16 blz.

5. *Arendonk. Geschiedkundige beschrijving*. Met illustraties van R. LENS. Arendonk, Davidsfonds, 1937. 386 blz.
 6. *Valkerij en valkeniers van Arendonk*. Arendonk, J. Lavrijsen, [1950]. 78 blz.
- II. In het tijdschrift « TAXANDRIA ».
7. *Turf te Arendonk*. (NR. VI), 1934, blz. 36-39. (Onder initialen L.C.).
 8. *St. Sebastiaansgilde, Arendonk*. (NR. VI), 1934, blz. 106-107 (Onder initialen L.C.).
 9. *Boerenkrijg te Arendonk. Onjuiste voorstelling*. (NR. VII), 1935, blz. 134-138. (Onder initialen L.C.).
 10. *Jan Baptist Valentijns, pastoor te Oud-Turnhout en Arendonk*. (NR. VII), 1935, blz. 3-13. (Onder initialen L.C.).
 11. *Akkoord tusschen Vlimmeren en Wechel-ter-Zande (1768)*. (NR. VIII), 1936, blz. 213-217. (Onder initialen L.C.).
 12. *Pieter Frans Pelgrims, pastoor van Arendonk, 1838-1863*. (NR. XI), 1939, blz. 7-18. (Onder initialen L.C.).
 13. *Arendonk, een gedenksteen van 1830*. (NR. XIV), 1942, blz. 63-67. (Onder initialen L.C.).
 14. *Een kempisch kunstenaar*. [Kunstsmid Ed. Vosters van Arendonk]. (NR. XVI-XVIII), 1944-1946, blz. 97-105. (Onder initialen L.C.).
 15. *Valkerij in de Kempen*. (NR. XX), 1948, n^r 3, blz. 52-53. R. P.

INHOUDSTAFEL 1957.

<i>J. R. VERELLEN, Linnennijverheid te Herentals, vooral in de 16de eeuw</i>	3 - 19
<i>Dr Carlo de CLERCQ, Brieven van Deken Werbrouck (1800-1801)</i>	21 - 47
<i>Drs Fr. VERBIEST, De toponiem de Boeretang te Dessel</i>	49 - 51
<i>Jan DE PUYDT, De unie der beneficiën te Retie</i>	53 - 60
<i>Raym. PEETERS, De keuren van Turnhout (1550)</i>	61 - 122
<i>Jan GORIS, Arendonckse archivalia</i>	123 - 128
Inventaris van meubelen der parochie kercke van Arendonck 1608. Schoolstrijd te Arendonk. 1651. Nieuw orgel in de kerk van Arendonk. 1753.	
<i>Drs F. A. BREKELMANS, Bronnen voor de bouwgeschiedenis van het Turnhouts kasteel</i>	129 - 130
<i>Dr Carlo de CLERCQ, Turnhoutse brieven van de gebroeders Vigneron (1786-1804)</i>	131 - 164
<i>R. P., Een Kempenaar naar de Candische oorlog (1646)</i>	165 - 168
<i>Dr A. KEERSMAEKERS, In memoriam Edward Sneyers</i>	169 - 176
<i>R. P., † Pastoor Lodewijk Coveliers</i>	177 - 178

Turnhout, november 1958.

Beste Leden,

Het was ons plan om geleidelijk aan, het achterstel te niet te doen dat ons tijdschrift heeft opgelopen in de jongste jaren. Doch ondanks alle goede wil en velerlei bekommernis, zijn we er slechts in geslaagd nauwelijks een kleine maand winst te boeken.

Naast allerlei remmingen van technische orde, ligt het toch vooral daaraan, dat het niet altijd gemakkelijk is om de nodige kopij voor een paar honderd bladzijden tijdig bij elkaar te hebben.

Ook al dunt het groepje van de aktieve beoefenaren van Kempense geschiedenis gestadig uit, toch geven we de moed niet op. Wij blijven er naar streven om alle achterstel te niet te doen. We vertrouwen er ten stelligste op dat onze kleine ledengroep - hij mocht gerust wat groter zijn - ons daarin blijft steunen en taai blijft medeijveren voor onze schone Kempense doelstellingen.

Om nu aan de inning van de bijdragen 1958 een vlot en snel verloop te kunnen schenken, verzoeken we onze leden geen storingen te willen doen, doch de kwijting af te wachten die via de post of door de bode, eerstdaags wordt aangeboden.

De bijdrage blijft vastgesteld op 150 fr. voor de beschermende leden; 100 fr. voor de gewone leden en 75 fr. als gunst-tarief voor personen uit het onderwijs.

Wij danken bij voorbaat onze getrouwen voor hunne vriendelijke medewerking.

De Redactie.

«TAXANDRIA»

Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige
kring der Antwerpse Kempen

Bestuur

Voorzitter: Ant. van den Hove d'Ertsenryck, Voorzitter der
Rechtbank van Eerste Aanleg, Grimstedestraat, 40,
Turnhout.

Onder-Voorzitter : A. Claes, Inspecteur L.O., Oude Vaartstraat,
24, Turnhout.

Stedelijke Afgevaardigde : Lode Peeters, Schepen-Volksverte-
genwoordiger, Kon. Astridlaan 5, Turnhout.

Secretaris : E.H. J. Nuyts, Aalmoezenier der Gevangenis,
de Merodelei, 189, Turnhout.

Penningmeester: Fr. De Vel, Advokaat, V. Van Halstraat, 2,
Turnhout.

Bestuursleden : (in alphabetische orde)

Fr. Boone, Sociaal Assistent, Herentalsstraat, 28,
Turnhout.

Jean Caron, Beheerder, Grote Markt 50, Turnhout.

Baron R. de Borrekens, Burgemeester, Kasteel Vor-
selaar.

G. De Geeter, Ingenieur-Bestuurder Stads Openbare
Werken, Guldensporenlei, 14, Turnhout.

Adr. Glénisson, Burgemeester, Meerle.

Em. Van Hemeldonck, Ere-Hoofdinspecteur & Letter-
kundige, Vosselaar.

Conservator van het Museum : R. Peeters. Stadsarchivaris,
Otterstraat, 3, Turnhout.

Ieder bestuurslid rekent het zich tot een aangename
plicht om belangstellenden alle gewenste inlichtingen te ver-
schaffen.

Postchecknummer 412831 van Kon. Geschied- en Oudheid-
kundige Kring «Taxandria», p/adr. Adv. Fr. De Vel, V.
Van Halstraat, 2, Turnhout.

Beschermende leden : 150 fr.; gewone leden : 100 fr.; gunst-
tarief voor leden van het onderwijs : 75 fr.
